Дзяржаўны камітэт
па архівах і справаводству
Рэспублікі Беларусь

Археаграфічная камісія

Беларускі навукова-даследчы інстытут
дакументазнаўства і архіўнай справы

Беларускі археаграфічны штогоднік

Выпуск 1

Мінск
2000

УДК 930.25(476)(058)
ББК 79.3(4Бел)я5
Б43

Рэкамендаваны да друку бюро Археаграфічнай камісіі і Вучоным саветам БелНДІДАС

Б43 Беларускі археаграфічны штогоднік. Вып. 1. / Рэд. кал.: Р.П.Платонаў (гал. рэд.) і інш. — Мн.: БелНДІДАС, 2000 — 266 с.

У першым выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка» друкуюцца артыкулы па археаграфіі, архівазнаўству і архіўнай справе, крыніцазнаўству і спецыяльных гістарычных навуках, тэксталогіі, гісторыі дзяржаўных устаноў. Змешчаны таксама агляды архіўных фондаў, шэраг дакументаў па пытаннях палітычнай, сацыяльнай і эканамічнай гісторыі Беларусі. Друкуюцца бібліяграфія, рэцэнзіі, хроніка.

УДК 930.25(476)(058)
ББК 79.3(4Бел)я5

АД РЭДАКЦЫЙНАЙ КАЛЕГІІ

Выпуск «Беларускага археаграфічнага штогодніка» за 2000 год, які прапануецца чытачу, падрыхтаваны Археаграфічнай камісіяй Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь і Беларускім навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы. Гэта першае такое выданне ў Беларусі.

У Расіі «Археографический ежегодник» быў заснаваны яшчэ ў 1957 г. Ён выдаецца Археаграфічнай камісіяй аддзялення гісторыі Расійскай акадэміі навук і Дзяржаўнай архіўнай службай Расійскай Федэрацыі. Штогоднік друкуецца на высакаякаснай паперы, добра афармляецца і выходзіць у цвёрдай вокладцы дастаткова вялікім па цяперашнім часе тыражом. На Украіне з 1992 г. выпускаецца таксама ў цвёрдай вокладцы і значным тыражом «Український археографічний щорічник» як орган Археаграфічнай камісіі і Інстытута украінскай археаграфіі і крыніцазнаўства Акадэміі навук Украіны. Штогоднік з'яўляецца працягам «Украінскага археаграфічнага зборніка», што выходзіў у Кіеве ў 1926–1930 гг. Спробы беларускіх архівістаў па прыкладу расійскіх і ўкраінскіх калег стварыць свой архіўна-археаграфічны часопіс пад назвай «Архіў Савецкай Беларусі» скончыліся няўдачай. Замест яго быў падрыхтаваны ў ратапрынтным варыянце «Бюллетень ЦАУ БССР», адзіны нумар якога за ліпень 1933 г. са штампам Галоўліта захаваўся ў фондзе Галоўархіва рэспублікі. І толькі са студзеня 1999 г. у Беларусі Дзяржаўным камітэтам па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, Інстытутам гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Беларускім навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы быў заснаваны навукова-практычны часопіс «Архівы і справаводства», які выдаецца пры садзейнічанні Беларускага навукова-даследчага цэнтра электроннай дакументацыі. На яго старонках друкуюцца і археаграфічныя матэрыялы, хоць накіраванасць часопіса іншая.

Адсутнасць вопыту і традыцый выпуску спецыялізаваных археаграфічных выданняў, востры недахоп спецыялістаў, якія прафесійна займаюцца археаграфічнай працай, фінансавыя, тэхнічныя і арганізацыйныя цяжкасці абумовілі неабходнасць аб'яднаць у выданні «Беларускага

археаграфічнага штогодніка» намаганні створанай у кастрычніку 1999 г. Археаграфічнай камісіі Дзяржкамархіва РБ і БелНДІДАС. Адсюль больш шырокая, чым традыцыйна археаграфічная, тэматыка штогодніка. Паводле пастановы калегіі Дзяржкамархіва РБ ад 27 студзеня 2000 г., прынятай па прапанове бюро Археаграфічнай камісіі і дырэкцыі БелНДІДАС, яго тэматычная структура будзе ўключаць:

— навуковыя артыкулы і паведамленні па праблемах тэорыі, гісторыі, методыкі археаграфіі, архівазнаўства, дакументазнаўства і крыніцазнаўства;

— агляды і апісанні архіўных фондаў і калекцый гістарычных дакументаў;

— публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь;

— матэрыялы з гісторыі дзяржаўных устаноў, палітычных партый і грамадскіх аб'яднанняў;

— матэрыялы па краязнаўству;

— артыкулы, матэрыялы па аўтаматызаваных архіўных тэхналогіях і электроннай дакументацыі;

— інфармацыю аб архівазнаўстве за мяжой;

— бібліяграфію, рэцэнзіі, хроніку, юбілеі.

Рэдакцыйная калегія палічыла неабходным адкрыць першы выпуск «Беларускага археаграфічнага штогодніка» публікацыяй афіцыйных пастаноў калегіі Дзяржкамархіва РБ па арганізацыі і ўдасканаленні археаграфічнай працы ў архіўнай галіне, прынятых у кастрычніку 1999 — студзені 2000 г. Размова перш за ўсё ідзе аб аднаўленні перапыненых у сярэдзіне 1930-х гадоў традыцый арганізацыі гэтай працы праз стварэнне Археаграфічнай камісіі.

У другой палове 1920-х гадоў у Беларусі функцыянавала Археаграфічная камісія. Яна ўваходзіла ў сістэму ўстаноў Інстытута беларускай культуры і прызначалася для падрыхтоўкі і выдання кніг «Беларускага архіва». Пытанне аб аднаўленні Археаграфічнай камісіі як адной з умоў развіцця ў рэспубліцы археаграфічнай традыцыі, форме арганізацыі археаграфічнай працы ставілася беларускімі гісторыкамі, археографамі, архівістамі на працягу ўсяго пасляваеннага перыяду. Аднак разумення важнасці яго і адпаведнага вырашэння ў дзяржаўных структурах, якія кіруюць развіццём навукі, яно не знаходзіла. Ініцыятыву давялося ўзяць на сябе Дзяржаўнаму камітэту па архівах і справаводству РБ і Беларускаму навукова-даследчаму інстытуту дакументазнаўства і архіўнай справы, нягледзячы на іх абмежаваныя фінансавыя і кадравыя магчымасці. БелНДІДАС стаў для камісіі базавым.

Сказанае вышэй, зразумела, не азначае, што ў мінулыя гады археаграфічная праца ў рэспубліцы не вялася. Ёю займаліся адпаведныя інстытуты НАНБ, кафедры Белдзяржуніверсітэта, найбольш буйныя дзяржаўныя архівы. Друкаваліся зборнікі дакументаў, хоць па розных прычынах, у тым ліку залішняй палітызаванасці і ідэалагізаванасці, іх навуковы ўзровень быў у многіх выпадках слабы. Аднак па навуковай распрацоўцы пытанняў тэорыі, гісторыі ды і методыкі археаграфіі мы адстаём ад нашых суседзяў.

Пастанова калегіі Дзяржкамархіва РБ ад 28 кастрычніка 1999 г. аб стварэнні Археаграфічнай камісіі, якая друкуецца першай, стала лагічным завяршэннем цэлага шэрагу падрыхтоўчых мерапрыемстваў, праведзеных Дзяржкамархівам і БелНДІДАС у другой палове 1990-х гадоў.

Перш за ўсё была арганізавана серыя міжнародных навуковых канферэнцый, на якіх праводзіўся аналіз стану і перспектыў развіцця ў рэспубліцы архівазнаўства, крыніцазнаўства, гістарыяграфіі. У праграме кожнай з іх археаграфічны аспект займаў вялікае месца. У час канферэнцый працавалі археаграфічныя секцыі. Наглядна гэта можна бачыць на прыкладзе дакладаў і выступленняў на навуковай канферэнцыі, прысвечанай 90-м угодкам беларускага гісторыка, археографа М.М.Улашчыка (люты 1996 г.). Гэты вядомы вучоны неаднаразова ўзнімаў пытанне аб важнасці аднаўлення ў Беларусі правераных гістарычным вопытам формаў арганізацыі археаграфічнай працы. Абмеркаванне асаблівасцей развіцця і сучаснага стану беларускай археаграфіі прайшло на старонках часопіса «Архівы і справаводства», пачынаючы з яго першага нумара. У публікацыях праводзілася думка аб пераемнасці развіцця беларускай археаграфіі: ад выпуску ў 1824 г. у Маскве беларускім археографам, гісторыкам і краязнаўцам І.І.Грыгаровічам 1-га тома «Белорусского архива древних грамот» да выдання Археаграфічнай камісіяй Інбелкульта ў 1927–1930 гг. пад кіраўніцтвам вядомых беларускіх вучоных М.В.Доўнар-Запольскага і Дз.І.Даўгялы трох тамоў «Беларускага архіва». Асаблівая ўвага была нададзена аналізу працы Віленскай археаграфічнай камісіі (1864–1915) і Віцебскай вучонай архіўнай камісіі (1909–1919), а таксама Археаграфічнай камісіі Інбелкульта (другая палова 1920-х гадоў). Нарэшце, БелНДІДАС, НАРБ пры падтрымцы Дзяржкамархіва РБ выдалі некалькі дакументальных зборнікаў. Іх можна разглядаць як падыход да планамернай публікацыі дакументаў НАФБ.

Паводле Палажэння, зацверджанага пастановай калегіі Дзяржкамархіва РБ 27 студзеня 2000 г., Археаграфічная камісія з’яўляецца ведамасным каардынацыйным, навукова-метадычным і публікатарскім цэнтрам у галіне

археаграфіі, які закліканы абслугоўваць перш за ўсё архіўныя ўстановы. Гэта, аднак, не азначае, што ствараецца адасобленае ўтварэнне. Наадварот. Падкрэслім, што ў склад 54 членаў Археаграфічнай камісіі (персанальны склад друкуецца), акрамя супрацоўнікаў дзяржаўных архіваў і навуковых цэнтраў архіўнай галіны, уваходзяць вучоныя НАНБ, выкладчыкі ВНУ рэспублікі, работнікі шэрагу дзяржаўных устаноў, навуковых часопісаў, музеяў, Нацыянальнай бібліятэкі, грамадскага аб'яднання «Беларускі фонд культуры». Усяго ў камісіі 13 дактароў і 21 кандыдат навук.

Адным са шляхоў аб'яднання археографаў рэспублікі і прыцягнення іх да працы ў камісіі павінна стаць і выданне «Беларускага археаграфічнага штогодніка». Тэматычная структура штогодніка распрацоўвалася з такім разлікам, каб на яго старонках з навуковымі артыкуламі маглі выступаць вучоныя не толькі архіўнай галіны, але і ўсе, хто так ці інакш звязаны з археаграфічнай навукай і практыкай.

Названыя вышэй акалічнасці дазволяць пашырыць прызначэнне Археаграфічнай камісіі, кола задач, што вырашаюцца ёю. Гэта важна, бо адным з галоўных напрамкаў дзейнасці Камісіі з'яўляецца распрацоўка разам з архіўнымі ўстановамі і зацікаўленымі навуковымі інстытутамі і арганізацыямі Праграмы публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду рэспублікі (умоўна: «Беларусь у архіўных крыніцах»). Наўрад ці патрэбна ва ўмовах сённяшняй незалежнай Беларусі даводзіць, што без увядзення ў навуковы ўжытак важнейшых дакументаў гэтага комплексу нельга весці эфектыўную навуковую распрацоўку з улікам новых рэалій гісторыі рэспублікі, што навуковае вывучэнне і выданне нацыянальнай дакументальнай спадчыны мае вялікае значэнне для развіцця ўсіх гуманітарных навук і эфектыўнага выканання імі сваіх функцый. У любой дзяржаве архіўная справа і ўсё, што з ёю звязана, у тым ліку археаграфія, з'яўляецца тым пунктам, на якім грунтуецца заканадаўчая дзейнасць. Адсюль важнасць абнародавання багатага вопыту, што назапашаны ў старажытных архівах, з улікам якога выпрацоўваліся і фармуляваліся законы. Архіўныя дакументы — неад'емная частка вучэбнай і выхаваўчай працы ва універсітэтах і агульнаадукацыйных школах.

Стварэнне навукова абгрунтаванай, рэальнай для выканання праграмы публікацыі дакументаў НАФБ — справа і новая, і вельмі працаёмкая. Такога вопыту, як на Украіне, дзе работа над дзяржаўнай праграмай «Архіўная і рукапісная ўкраініка» вядзецца на працягу многіх гадоў спецыяльна створаным акадэмічным Інстытутам украінскай археаграфіі і крыніцазнаўства з удзелам практычна ўсіх колькі-небудзь значных інстытутаў, універсітэтаў, бібліятэк, музеяў, часопісаў, грамадскіх арганізацый краіны, замежных

украінскіх навуковых цэнтраў, у Беларусі няма. Па сутнасці, у нас адсутнічае нават першапачатковая база для распрацоўкі канцэпцыі публікацыі дакументаў НАФБ, для выяўлення недахопаў і вызначэння накірунку ў далейшай публікатарскай працы. Тое, што выдавалася ў апошнія дзесяцігоддзі, тычылася ў асноўным дакументаў і матэрыялаў паслякастрычніцкага перыяду, і вельмі мала крыніц па старажытнай гісторыі Беларусі. У навуковых установах рэспублікі не вядуцца поўныя картатэкі, якія ўлічвалі б усё тое, што публікавалася і публікуецца беларускімі археографамі, а таксама даследчыкамі за мяжой. Адзначым, што развал сістэмы мэтанакіраванай рэгістрацыі новых кніг нанёс удар па ўсіх гуманітарных навуках, у тым ліку і па археаграфіі.

Другая складанасць як у навуковай распрацоўцы, так і ў абнародаванні дакументаў нацыянальнай спадчыны — недахоп, пра што ўжо гаварылася, кваліфікаваных спецыялістаў, якія прафесійна займаліся б распрацоўкай усяго комплексу пытанняў археаграфічнай тэорыі і практыкі. У савецкі час гістарычныя дакументы друкаваліся сумесна архіўнымі і навуковымі ўстановамі (Галоўархіў СМ БССР, інстытуты АН БССР, Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КПБ, рэспубліканскія бібліятэкі, музеі, творчыя саюзы). Да публікатарскай справы праз каардынацыйныя саветы і ўзгадненні выдавецкіх планаў прыцягваліся выкладчыкі гістарычных кафедраў вышэйшых навучальных устаноў. Цяпер жа гэтая складаная і адказная праца ў большасці выпадкаў трымаецца на самаахвярнасці і адданасці справе энтузіястаў-адзіночак.

Ва ўмовах дэстабілізацыі археаграфічнай практыкі і ўстойлівай цікавасці беларускага грамадства да свайго гістарычнага мінулага, зафіксаванага ў гістарычных крыніцах, пры адкрытасці архіваў не выпадковай стала перавага часопісна-газетнай формы публікацыі архіўных крыніц над кніжнымі. Аднак шырокі паток абнародаванай дакументальнай гістарычнай інфармацыі, невядомай да гэтага часу ці малавядомай, не прывёў, як чакалася, да рэканструкцыі цэласнага, дакладнага і аб’ектыўнага малюнка нашага мінулага. Разрыў паміж колькасцю ўведзеных і ўводзімых у грамадскі ўжытак фактаў гісторыі нашага грамадства і іх канцэптуальна-навуковым асэнсаваннем, які ўтварыўся ў пачатку 1990-х гадоў, усё яшчэ застаецца непераадоленым. Ацэнкі важнейшых сацыяльных з’яў усё яшчэ не вызначыліся і часта змяняюць адна другую. У перадачы крыніц дапускаюцца недакладнасці, яўныя скажэнні. Яшчэ горш, калі гэта робіцца пад уплывам кан’юнктурных меркаванняў.

Археаграфічная сітуацыя, якая склалася ў рэспубліцы, не можа быць па-за ўвагай у працы Археаграфічнай камісіі. Адна з яе задач — барацьба за

высокую культуру археаграфічных публікацый, падрыхтоўка адпаведных правіл, рэкамендацый, аглядаў. Праблемамі тэорыі, методыкі сучаснай археаграфіі, асабліва тым, што і як выдаецца, на якім навуковым узроўні, якія матэрыялы карыстаюцца найбольшым попытам з боку грамадскасці, безумоўна, будзе цікавіцца і «Беларускі археаграфічны штогоднік».

І ўсё ж пры ўсіх складанасцях распрацоўкі праграмы публікацыі гістарычных крыніц на шляху яе рэалізацыі ўзнікаюць яшчэ большыя цяжкасці арганізацыйнага і асабліва эканамічнага парадку. Час, калі адабраныя і ўключаныя ў каардынацыйныя і выдавецкія планы зборнікі дакументаў, цэлыя іх серыі абавязкова выдаваліся, застаўся ў мінулым. Археографам даводзіцца пастаянна вырашаць не столькі пытанне аб тым, што друкаваць, колькі пра тое, на якія сродкі друкаваць. Пры фінансавай абмежаванасці архіўнай галіны, дзяржаўных архіваў і навуковых цэнтраў прыходзіцца канстатаваць, што такіх сродкаў не толькі хранічна не хапае, але і наўрад ці трэба ўскладаць аптымістычныя спадзяванні на іх з’яўленне ў бліжэйшым будучым. Спонсарства ў Беларусі колькі-небудзь прыкметнага развіцця не атрымала. Да выкарыстання электронных носьбітаў дакументальнай інфармацыі, пра якія сёння ўсё часцей ідзе гаворка, нашы навуковыя цэнтры, даследчыкі, складальнікі дакументальных выданняў не гатовы ні тэхнічна, ні арганізацыйна, ні псіхалагічна.

Таму і пралежваюць гадамі ў інстытутах і выдавецтвах навуковыя зборнікі дакументаў, рэкамендаваныя вучонымі саветамі да выдання. З’яўленне дакументальных выданняў кніжнага тыпу ўжо на працягу доўгага часу застаецца справай шчаслівага збегу акалічнасцей. Калі ж той ці іншай кнізе ўдаецца ўбачыць свет, то тыраж яе настолькі мізэрны, што яна адразу ж ператвараецца ў бібліяграфічную рэдкасць і трапляе ў бібліятэках на паліцу рэдкай кнігі.

Ва ўмовах, якія склаліся, археографам як ніколі патрэбна дзяржаўная падтрымка. Важна з дапамогаю дзяржаўных органаў знайсці аптымальныя шляхі сканцэнтравання фінанасавых магчымасцей на галоўных накірунках публікацыі багацейшай дакументальнай спадчыны краіны з дакладным выдзяленнем у іх прыярытэтаў, збіраць на іх сродкі з усіх магчымых каналаў і крыніц іх паступлення. Неабходны таксама зацікаўленыя адносіны да публікацыі крыніц па гісторыі Беларусі выдавецкіх арганізацый. Іншымі словамі, цяперашнюю разбалансаваную археаграфічную сітуацыю можна выправіць публікацыяй гістарычных крыніц на дзяржаўнай аснове ў выглядзе навукова распрацаванай дзяржаўнай праграмы.

Мы акрэслілі некаторыя праблемы, задачы, напрамкі дзейнасці Археаграфічнай камісіі Дзяржкамархіва рэспублікі. Яны з’яўляюцца адна-

часова і задачамі «Беларускага археаграфічнага штогодніка» — навуковага выдання камісіі.

Нягледзячы на многія цяжкасці і праблемы цяперашняга этапу развіцця беларускай археаграфіі, у яе ёсць база для іх пераадолення. Гэта перш за ўсё гістарычны вопыт, традыцыі археаграфічнай працы ў рэспубліцы. Гэта вопыт археаграфічнай працы ў нашых суседзяў. Гэта актыўнасць архівістаў і вучоных, якія прынялі прапанову ўвайсці ў склад Археаграфічнай камісіі і рэдакцыйнай калегіі «Беларускага археаграфічнага штогодніка». Рэалізуючы іх, Археаграфічная камісія і яе друкаваны орган у стане ўнесці свой уклад як у асэнсаванне вопыту, традыцый мінулага, так і ва ўзбагачэнне іх сучаснай практыкай.

Р.П.Платонаў, галоўны рэдактар

АРХЕАГРАФІЯ

АРГАНІЗАЦЫЯ АРХЕАГРАФІЧНАЙ ПРАЦЫ: АДНАЎЛЕННЕ ТРАДЫЦЫІ

У кастрычніку 1999 — студзені 2000 г. калегія Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь прыняла шэраг пастаноў, якія накіраваны на паляпшэнне і ўдасканаленне археаграфічнай працы ў архіўнай галіне. Імі з улікам новых рэалій аднаўляюцца традыцыі арганізацыі археаграфічнай працы ў Беларусі, перапыненыя ў сярэдзіне 1930-х гадоў. Ніжэй друкуюцца гэтыя дакументы.

ПАСТАНОВА КАЛЕГІІ ДЗЯРЖКАМАРХІВА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ «АБ АРХЕАГРАФІЧНАЙ КАМІСІІ ДЗЯРЖАЎНАГА КАМІТЭТА ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ»

(Прынята 28 кастрычніка 1999 г.)

У мэтах паляпшэння і ўдасканалення археаграфічнай працы ў архіўнай галіне калегія Дзяржкамархіва пастанаўляе:

1) Стварыць Археаграфічную камісію Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь. Ускласці на камісію распрацоўку сумесна з дзяржаўнымі архівамі і зацікаўленымі навуковымі і навучальнымі ўстановамі праграмы выдання дакументаў нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь, каардынацыю публікатарскай дзейнасці дзяржаўных архіваў і зацікаўленых устаноў, навуковую распрацоўку праблем гісторыі і тэорыі беларускай археаграфіі.

2) У склад Археаграфічнай камісіі ўключыць кваліфікаваных супрацоўнікаў Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы, Дзяржкамархіва, архіваў рэспублікі, вучоных Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, якія па сваёй прафесійнай дзейнасці звязаны з вывучэннем і публікацыяй пісьмовых крыніц, помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Для бягучага кіраўніцтва камісіяй стварыць з яе складу бюро, уключыўшы ў яго старшыню камісіі, трох намеснікаў і вучонага сакратара.

3) Старшынёю камісіі зацвердзіць доктара гістарычных навук, прафесара Р.П.Платонава, намеснікамі — загадчыка аддзела археаграфіі БелНДІДАС, старшага навуковага супрацоўніка Інстытута літаратуры НАН Беларусі, члена Саюза беларускіх пісьменнікаў, кандыдата філалагічных навук Я.Я.Янушкевіча (пытанні публікацыі гістарычных крыніц), вядучага навуковага супрацоўніка БелНДІДАС, дацэнта Белдзяржуніверсітэта, кандыдата гістарычных навук М.Ф.Шумейку (пытанні гісторыі і тэорыі археаграфіі), начальніка аддзела навуковага выкарыстання дакументаў і інфармацыі Дзяржкамітэта па архівах і справаводству кандыдата гістарычных навук У.П.Крука (арганізацыйна-каардынацыйныя пытанні). Вучоным сакратаром камісіі зацвердзіць навуковага супрацоўніка БелНДІДАС кандыдата гістарычных навук Ю.У.Несцяровіча.

Бюро Археаграфічнай камісіі да 20 студзеня 2000 года распрацаваць Палажэнне аб Археаграфічнай камісіі, вызначыць яе структуру, персанальны склад і ўнесці на зацвярджэнне калегіі Дзярж-
камархіва.

4) Базавай установай Археаграфічнай камісіі ўстанавіць Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы, усклаўшы забеспячэнне каардынацыйнай, кансультацыйнай і метадычнай працы на аддзел археаграфіі; публікатарскай — на рэдакцыйна-выдавецкі аддзел інстытута. Дырэкцыі інстытута вырашыць пытанне аб размяшчэнні Археаграфічнай камісіі.

5) Дзяржаўнаму камітэту па архівах і справаводству прапрацаваць пытанні штогодняга фінансавання публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду ў адпаведнасці з зацверджанай праграмай і планамі, прадстаўленымі Археаграфічнай камісіяй, а таксама навукова-метадычнай і нарматыўнай літаратуры па праблемах археаграфіі.

6) Дзяржкамархіву, дырэкцыям БелНДІДАС і БелНДЦЭД, бюро Археаграфічнай камісіі ў перспектыве разгледзець пытанне аб выданні «Беларускага археаграфічнага штогодніка». Археаграфічнай камісіі распрацаваць структуру і тэматыку штогодніка.

Старшыня калегіі —
Старшыня Дзяржкамархіва
Рэспублікі Беларусь А.М.Міхальчанка

Сакратар калегіі Л.У.Грыцэнка

ПАЛАЖЭННЕ АБ АРХЕАГРАФІЧНАЙ КАМІСІІ ДЗЯРЖАЎНАГА КАМІТЭТА ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

(Зацверджана калегіяй Дзяржкамархіва Рэспублікі Беларусь 27 студзеня 2000 г.)

1. Агульныя палажэнні

1.1. Археаграфічная камісія Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь (далей: Археаграфічная камісія) з’яўляецца ведамасным каардынацыйным, навукова-метадычным і публікатарскім цэнтрам у галіне археаграфіі. Камісія здзяйсняе сваю дзейнасць на аснове дадзенага Палажэння.

1.2. Археаграфічная камісія сумесна з дзяржаўнымі архівамі і зацікаўленымі навукова-даследчымі ўстановамі распрацоўвае праграму выдання дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь; ажыццяўляе каардынацыю навукова-публікатарскай дзейнасці архіўных установ і арганізуе распрацоўку праблем гісторыі, тэорыі і методыкі археаграфіі; аказвае творчым калектывам навукова-метадычную і кансультатыўную дапамогу ў галіне археаграфіі.

1.3. Археаграфічная камісія ў сваім складзе аб’ядноўвае кваліфікаваных супрацоўнікаў Дзяржкамархіва, Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы (БелНДІДАС), дзяржаўных архіваў, вучоных Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, выдавецтваў, творчых саюзаў і грамадскіх арганізацый, а таксама вядомых вучоных, дзейнасць якіх звязана з вывучэннем і публікацыяй гістарычных крыніц.

1.4. Кіраўніцтва Археаграфічнай камісіяй ажыццяўляе бюро, у склад якога ўваходзяць старшыня камісіі, намеснікі старшыні, вучоны сакратар. На базе дзяржаўных архіваў, навукова-даследчых устаноў, вышэйшых навучальных устаноў Беларусі бюро можа ўтвараць аддзяленні і секцыі Археаграфічнай камісіі.

1.5. Палажэнне аб Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, а таксама яе бюро, праграма выдання дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду зацвярджаюцца Дзяржкамархівам.

1.6. Базаваю ўстановаю Археаграфічнай камісіі з’яўляецца БелНДІДАС. Бягучую каардынацыйную, кансультатыўную і метадычную

працу камісіі забяспечвае аддзел археаграфіі, публікатарскую — рэдакцыйна-выдавецкі аддзел інстытута.

1.7. Археаграфічная камісія працуе на падставе перспектыўных і бягучых планаў. Пасяджэнні Археаграфічнай камісіі праводзяцца па меры неабходнасці, але не радзей чым адзін раз у паўгоддзе. Праца членаў Археаграфічнай камісіі — спецыялістаў архіўных установ прадугледжваецца ў адпаведных планах гэтых установ.

Пасяджэнні Археаграфічнай камісіі вядзе старшыня або яго намеснікі.

Археаграфічная камісія правамоцна прымаць рашэнні, калі на пасяджэнні прысутнічае не менш 1/2 яе складу. Рашэнне прымаецца простай большасцю галасоў і афармляецца пратаколам.

Рашэнні Археаграфічнай камісіі даводзяцца да ведама Дзяржкамархіва і зацікаўленых арганізацый.

1.8. Археаграфічная камісія працуе ва ўмовах поўнай галоснасці. Дзейнасць яе асвятляецца ў навуковай перыёдыцы і друку. Археаграфічная камісія сумесна з БелНДІДАС выдае архіўна-археаграфічны штогоднік.

1.9. Археаграфічная камісія мае сваю эмблему.

2. Асноўныя накірункі дзейнасці

Археаграфічная камісія ў межах сваёй кампетэнцыі:

2.1. на падставе прапаноў дзяржаўных архіваў, зацікаўленых навукова-даследчых установ, гістарычных кафедраў вышэйшых навучальных установ, выдавецтваў, вядомых вучоных распрацоўвае і зацвярджае перспектыўныя і бягучыя планы выданняў нацыянальнага архіўнага фонду;

2.2. ажыццяўляе навуковае рэцэнзаванне падрыхтаваных да друку рукапісаў зборнікаў дакументаў;

2.3. арганізуе навукова-метадычныя кансультацыі па падрыхтоўцы археаграфічных публікацый;

2.4. праводзіць семінары, нарады па павышэнні кваліфікацыі спецыялістаў-археографаў;

2.5. праводзіць навуковыя канферэнцыі па тэарэтычных, метадычных і практычных праблемах археаграфіі;

2.6. прымае ўдзел у археаграфічных экспедыцыях;

2.7. разам з навуковымі ўстановамі распрацоўвае правілы і рэкамендацыі па выданні гістарычных дакументаў.

3. Навуковыя сувязі

Археаграфічная камісія падтрымлівае сувязі:

3.1. з археаграфічнымі камісіямі (інстытутамі), архіўнымі ўстановамі, навукова-даследчымі інстытутамі іншых краін;

3.2. з міжнароднымі архіўнымі арганізацыямі;

3.3. з установамі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вышэйшымі навучальнымі ўстановамі, галіновымі навукова-даследчымі інстытутамі, навукова-асветнымі ўстановамі і цэнтрамі Рэспублікі Беларусь;

3.4. з выдавецтвамі, рэдакцыямі навуковых, грамадска-палітычных і літаратурных часопісаў;

3.5. з грамадскімі ўстановамі, якія ставяць мэтай вывучэнне, захаванне і папулярызацыю гістарычнай спадчыны, помнікаў айчыннай гісторыі і культуры.

4. Правы

Археаграфічная камісія мае правы:

4.1. хадайнічаць перад кіраўніцтвам навуковых устаноў, вышэйшых навучальных устаноў, дзяржаўных архіваў, музеяў, бібліятэк аб уключэнні ў індывідуальныя планы іх супрацоўнікаў прац, што звязаны з падрыхтоўкаю археаграфічных публікацый, а таксама аб іх навуковых камандзіроўках, выкліканых неабходнасцю ўдзелу ў падрыхтоўцы зборнікаў гістарычных дакументаў;

4.2. рэкамендаваць навуковых рэдактараў зборнікаў гістарычных дакументаў, якія рыхтуюцца архіўнымі ўстановамі, удзельнічаць у рэцэнзаванні падрыхтаваных да друку рукапісаў;

4.3. уносіць прапановы ў адпаведныя ўстановы па фінансаванні выданняў гістарычных крыніц;

4.4. разам з сувыканаўцамі пазначаць сваім грыфам і эмблемай археаграфічныя выданні, падрыхтаваныя ў адпаведнасці з праграмай і планамі публікацыі дакументаў нацыянальнага архіўнага фонду.

АБ ПЕРСАНАЛЬНЫМ СКЛАДЗЕ АРХЕАГРАФІЧНАЙ КАМІСІІ ДЗЯРЖАЎНАГА КАМІТЭТА ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

(Зацверджана калегіяй Дзяржкамархіва Рэспублікі Беларусь 27 студзеня 2000 г.)

Б ю р о :

ПЛАТОНАЎ Р.П., намеснік дырэктара БелНДІДАС, доктар гістарычных навук, прафесар — старшыня.

КРУК У.П., загадчык аддзела навуковага выкарыстання дакументаў і інфармацыі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук — намеснік старшыні.

ШУМЕЙКА М.Ф., вядучы навуковы супрацоўнік БелНДІДАС, дацэнт Белдзяржуніверсітэта, кандыдат гістарычных навук — намеснік старшыні.

ЯНУШКЕВІЧ Я.Я., загадчык аддзела археаграфіі БелНДІДАС, член Саюза пісьменнікаў Беларусі, кандыдат філалагічных навук — намеснік старшыні.

НЕСЦЯРОВІЧ Ю.У., кандыдат гістарычных навук — вучоны сакратар.

Члены камісіі:

АДАМУШКА У.І., намеснік старшыні Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук.

АСІНОЎСКІ С.М., галоўны рэдактар часопіса «Архівы і справаводства».

БАРКУН Г.І., дырэктар Дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны.

БУБНОЎСКІ Дз.С., старшыня Камітэта па ахове гісторыка-культурнай спадчыны Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь.

ГАЛУБОВІЧ А.К., дырэктар Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

ГАЛЕНЧАНКА Г.Я., загадчык аддзела спецыяльных гістарычных навук Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, доктар гістарычных навук.

ГІЛЕП У.А., старшыня грамадскага аб'яднання «Беларускі фонд культуры».

ГРУША А.І., вядучы палеантолаг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

ДУБІНІН Д.У., намеснік дэкана гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага педагагічнага універсітэта, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

ЖУМАР С.У., загадчык аддзела архівазнаўства БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

ЖУРКЕВІЧ П.П., загадчык рэдакцыйна-выдавецкага аддзела БелНДІДАС.

ЗАПАРТЫКА Г.В., дырэктар Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва.

ІВАНОВА Н.У., загадчык аддзела выкарыстання і публікацыі дакументаў занальнага дзяржаўнага архіва ў г. Маладзечна.

КАРАСЁЎ А.Д., дырэктар Дзяржаўнага архіва Гомельскай вобласці.

КАРАЎ Дз.У., дырэктар Заходне-Беларускага гуманітарнага цэнтра даследаванняў Усходняй Еўропы, доктар гістарычных навук (г. Гродна).

КІСЯЛЁЎ Г.В., галоўны навуковы супрацоўнік аддзела старажытнай і новай літаратуры Інстытута літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук, доктар філалагічных навук.

КНАЦЬКО Г.Дз., загадчык аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук.

КРАМКО І.І., старшы навуковы супрацоўнік аддзела гісторыі мовы Інстытута мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, кандыдат філалагічных навук.

КУШНЕР В.Ф., галоўны рэдактар «Беларускага гістарычнага часопіса».

ЛЕМЯШОНАК У.І., галоўны рэдактар Арганізацыйна-метадычнага цэнтра па выданні гісторыка-дакументальных хронік «Памяць», доктар гістарычных навук.

ЛІНСКАЯ Л.А., старшы навуковы супрацоўнік аддзела фондаў Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі.

МАЛЬДЗІС А.І., загадчык аддзела «Банк інфармацыі па грамадскіх навуках» Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф.Скарыны Міністэрства народнай адукацыі Рэспублікі Беларусь.

МІХАЛЬЧАНКА А.М., старшыня Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук.

НАВІЦКІ У.І., в.а. намесніка дырэктара Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, доктар гістарычных навук, прафесар.

НАСЕВІЧ В.Л., дырэктар БелНДЦЭД, кандыдат гістарычных навук.

НОВІКАВА Г.М., старшы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

ПАЛЯКОЎ С.К., намеснік начальніка ўпраўлення выдавецкай дзейнасці і кніжнага гандлю Дзяржкамдруку.

ПІШЧУЛЁНАК М.У., загадчык аддзела па архівах і справаводству Віцебскага аблвыканкама.

РАХМАНЬКО Т.Л., загадчык аддзела інфармацыі, публікацыі і навуковага выкарыстання дакументаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў.

РОШЧЫНА Т.І., загадчык аддзела рукапісаў рэдкай кнігі і старарукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь.

САВІЦКІ Э.М., намеснік дырэктара БелНДІДАС, доктар гістарычных навук, прафесар.

САРОКІН А.М., начальнік аддзела гуманітарных навук ВАК Беларусі, доктар гістарычных навук.

САЧАК М.М., загадчык аддзела навуковага выкарыстання дакументаў і інфармацыі Нацыянальнага гістарычнага архіва ў г. Гродна.

СЕЛЯМЕНЕЎ В.Дз., дырэктар Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук.

СКАЛАБАН В.У., дарадчык дырэктара БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

СТАШКЕВІЧ М.С., в.а. дырэктара Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, доктар гістарычных навук, прафесар.

ФЯДОСАЎ У.В., дырэктар БелНДІДАС, кандыдат эканамічных навук, дацэнт.

ЯВАРОЎСКІ В.Б., старшы навуковы супрацоўнік аддзела гісторыі філасофіі Інстытута гісторыі філасофіі і права Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, кандыдат філасофскіх навук.

ЯЗЫКОВІЧ Л.У., загадчык аддзела гісторыі выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя» імя П.Броўкі.

ЯСКЕВІЧ А.А., старшы навуковы супрацоўнік аддзела тэорыі літаратуры Інстытута літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, кандыдат філалагічных навук.

ЯЦКЕВІЧ І.Г., старшы навуковы супрацоўнік БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

Старшыня Дзяржаўнага камітэта
па архівах і справаводству
Рэспублікі Беларусь А.М.Міхальчанка

**ПАСТАНОВА
КАЛЕГІІ ДЗЯРЖКАМАРХІВА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ «АБ «БЕЛАРУСКІМ АРХЕАГРАФІЧНЫМ ШТОГОДНІКУ»**

(Прынята 27 студзеня 2000 г.)

1. Прыняць прапанову бюро Археаграфічнай камісіі і дырэкцыі БелНДІДАС аб выданні з 2000 года «Беларускага археаграфічнага штогодніка».

Згадзіцца з наступнай тэматычнай структурай штогодніка:

— навуковыя артыкулы і паведамленні па праблемах тэорыі, гісторыі, методыкі археаграфіі, архівазнаўства, дакументазнаўства і крыніцазнаўства;

— агляды і апісанні архіўных фондаў і калекцый гістарычных дакументаў;

— публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь;

— матэрыялы з гісторыі дзяржаўных устаноў, палітычных партый і грамадскіх аб’яднанняў;

— матэрыялы па краязнаўству;

— артыкулы, матэрыялы па аўтаматызаваных архіўных тэхналогіях і электроннай дакументацыі;

— інфармацыя пра архівазнаўства за мяжой;

— бібліяграфія, рэцэнзіі, хроніка, юбілеі.

2. Зацвердзіць галоўным рэдактарам «Беларускага археаграфічанага штогодніка» старшыню Археаграфічнай камісіі Дзяржкамархіва, намесніка дырэктара БелНДІДАС доктара гістарычных навук, прафесара Р.П.Платонава; намеснікам галоўнага рэдактара — дарадчыка дырэктара БелНДІДАС кандыдата гістарычных навук В.У.Скалабана; адказным сакратаром — старшага навуковага супрацоўніка аддзела археаграфіі БелНДІДАС кандыдата гістарычных навук І.Г.Яцкевіча.

3. Зацвердзіць наступны склад рэдакцыйнай калегіі:

Адамушка У. І.
Гарбачоў Г. Л.
Дзятчык Н.М.
Жумар С. У.
Журкевіч П. П.
Кісялёў Г. В. (Інстытут літаратуры НАН Беларусі)
Крук У.П.
Ларын М. М. (Расія)
Ляхоцкі У. П. (Украіна)
Міхальчанка А. М.
Насевіч В. Л.
Платонаў Р. П.
Савіцкі Э. М.
Сечанава К. А.
Скалабан В. У.
Сташкевіч М. С. (Інстытут гісторыі НАН Беларусі)
Фядосаў У. В.
Шумейка М. Ф.
Янушкевіч Я. Я.

4. Выданне штогодніка даручыць рэдакцыйна-выдавецкаму аддзелу БелНДІДАС.

Аб’ём устанавіць 15–20 друкаваных аркушаў, тыраж — 100 экз.

Вырашэнне пытанняў матэрыяльна-фінансавага забеспячэння ўскласці на Дзяржкамархіў і БелНДІДАС.

Старшыня калегіі —
Старшыня Дзяржкамархіва
Рэспублікі Беларусь А.М.Міхальчанка

Сакратар калегіі Л.У.Грыцэнка

М.Ф.Шумейко

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ БЕЛОРУССКОЙ АРХЕОГРАФИИ В 1-й ПОЛОВИНЕ XIX в.

Присоединение в конце XVIII в. белорусских земель к Российской империи и активная политика царского правительства по русификации подпавшего под его власть населения ставили перед исторической наукой вообще, зарождавшейся археографией в частности, задачи политического свойства.

«Сии провинции, — писала Екатерина II, имея в виду часть Польши, Литву, Беларусь, Правобережную Украину, Крым, часть Казахстана, — надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу»[1]. Такими «легчайшими способами», имевшимися в распоряжении российского правительства, являлись, с одной стороны, предание забвению исторических памятников прошлого порабощенных народов, а с другой их использование для обоснования «законности» своего владычества. Первое осуществлялось путем вывоза с присоединенных территорий в российские столицы письменных ценностей, индифферентного отношения к гибели остававшихся «в провинции» документов, второе — путем публикации «нужных» исторических источников.

Так, в 1770 — 1790-е гг. по личному указанию императрицы управляющий Московского архива Коллегии иностранных дел известный русский историк и археограф Н.Н.Бантыш-Каменский подготовил ряд документальных сборников, предназначавшихся «для служебного пользования» правительства и содержавших документы об отношениях России с Речью Посполитой. (В 1860-е годы они под названием «Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам управляющим Московского архива Коллегии иностранных дел Н.Н.Бантыш-Ка-

менским» были переизданы Обществом истории и древностей российских при Московском университете[2].) Данная публикация помимо чисто политического значения являлась еще и престижным для России делом, так как аналогичной работой в этот период занимались в Германии, Франции, Англии, Швеции, Дании[3].

Однако в отличие от западноевропейских стран, где подобные фундаментальные серийные издания исторических источников несли в себе идеи государственности и национальной культуры, российская документальная публикация была призвана «оправдать» в глазах мировой общественности недавно состоявшиеся разделы Речи Посполитой — отсюда очевидна заданность в подборе включенных в нее документов и материалов.

Говоря о становлении белорусской археографии, нельзя не вспомнить о предпринятых еще до присоединения белорусских земель к России публикациях документов, хотя и не носивших научного характера, но тем не менее свидетельствовавших о понимании их составителями важности эдиционной деятельности. Здесь мы имеем в виду вышедшее в 1730 — 1780 гг. в Варшаве восьмитомное неофициальное издание документов древнего литовского и польского права под названием «Volumina Legum». Включенные в него документы (статуты, конституции, привилеи как Речи Посполитой, так и Великого княжества Литовского) охватывали период с 1347 г. по конец XVIII в. (В 1859 — 1860 гг. восьмитомник был переиздан в Петербурге; в 1889 г. в Кракове издан 9-й том, в 1952 г. в Познани — 10-й).

В 1750-е годы пиаром М.Догелем (1715 — 1760) в Вильно было положено начало публикации документов из архива великокняжеской канцелярии, т. наз. Литовской метрики, продолжающееся до настоящего времени[4]. Тремя десятилетиями позже там же Д.Дубинским был издан на польском языке «Zbior praw i przywilejow miastu stolecznemu Wilnowi nadanych», оцененный российской официальной историографией как «тенденциозное издание польских археографов, стремившихся посредством архивных документов доказать, что Северо-Западный край издавна был польский, для чего даже документы, написанные на древнем западнорусском языке, передавались в польской транскрипции, так что производили впечатление польских документов»[5]. Кстати сказать, о «битве за Беларусь», развернувшейся в области археографии в середине XIX в. между польскими и русскими учеными, говорили в 1920-е годы и многие белорусские историки, краеведы, этнографы[6].

Имеются свидетельства и еще более ранних публикаций документов белорусского происхождения, осуществленных к тому же белорусами. Как считает один из историков белорусской археографии, ее зарождение вооб-

ще следует отнести к первой половине XVIII в., когда в 1745 — 1747 гг. в Люблине был издан двухтомный сборник «Svada Latina», включавший собрание риторики, статистики, писем, панегириков, надписей, поэтики, истории. Значительная часть его документов касалась рода Сапегов. Сборник был составлен секретарем Пинского дистрикта ордена отцов марианов Я.Д.Островским при предположительном участии канцлера Великого княжества Литовского Ф.Сапеги[7].

Эти и другие документальные издания, появившиеся в XVIII в. и содержавшие в своем составе письменные источники белорусского происхождения, безусловно должны быть приняты во внимание при исследовании истории белорусской археографии в качестве предтечи ее зарождения и оформления как самостоятельной науки и сферы практической деятельности. Однако только с первой четверти XIX в., когда на территории белорусских и литовских губерний сформировались архивно-археографические центры, начавшие вести планомерную работу в области полевой, камеральной и эдиционной археографии, можно, на наш взгляд, говорить о возникновении белорусской археографии. Заметим, кстати, что наши украинские коллеги начало эдиционной деятельности на Украине относят к середине XIX в. и связывают это с созданием в 1843 г. Временной комиссии для разбора актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, традиционно именуемой в научной литературе Киевской археографической комиссией[8]. Россияне за точку отсчета отечественной археографии берут 1767 год, когда Академия наук издала сразу три книги, в которых помещались публикации ценнейших источников по истории Древней Руси: Радзивилловская летопись по Кенигсбергскому списку, Правда Русская и Никоновская летопись[9].

По большому счету, выяснение «древности рода» применительно к науке, включая и археографию, бесперспективное, мягко говоря, занятие, ибо, как верно подметил академик М.Н.Тихомиров, «в науке же следует идти по принципу: несть еллин, несть иудей, но вси богови»[10]. Исторический опыт показывает, что автаркия в науке неизбежно ведет к застою, кризису.

Объективные условия сложились таким образом, что в течение почти столетия белорусская археография развивалась в теснейшей интеграции прежде всего с российской, а также украинской и польской археографией. Отсюда порой достаточно сложно (да и нужно ли?) разграничить по национальному признаку объекты ее исследования. Белорус по происхождению, М.В.Довнар-Запольский, обязанный своим становлением как ученого Киевскому университету, в результате работы в конце 1890-х годов в Москов-

ском архиве Министерства юстиции подготовил и опубликовал ряд документальных сборников, полностью укомплектованных актами Метрики Великого княжества Литовского, разработал систему их описания. Выдающийся российский филолог и историк академик А.А.Шахматов вместе с поляком по происхождению С.Л.Пташицким издали в 1907 г. 17-й том «Полного собрания русских летописей», состоявший из белорусских и литовских летописей; тот же Шахматов инициировал деятельность Б.А.Тарашкевича по подготовке к публикации полоцких грамот, хранившихся в Рижском городском архиве, помогал польским историкам, оказавшимся с началом первой мировой войны без средств к существованию в занятом русскими войсками Львове[11]. Подобные примеры могут быть значительно расширены и продолжены.

Возвращаясь к истории зарождения и становления белорусской археографии, отметим, что одним из первых археографических центров, начавших вести в 1820-е годы планомерную работу по выявлению, описанию и публикации документальных материалов, был Виленский университет, в котором работали известные польские, белорусские, русские, украинские историки, юристы И.Лелевель, И.Данилович, И.Ярошевич, И.Онацевич, И.Лобойко и др. Все они помимо преподавательской вели активную археографическую деятельность, разыскивая в архивах белорусских церквей и монастырей, частных собраниях памятники белорусской письменности и культуры. Так, Даниловичем был обнаружен в библиотеке известного российского мецената и в прошлом государственного деятеля России графа Н.П.Румянцева (о нем речь будет идти далее) Судебник Казимира IV 1468 г. (Документ был передан в библиотеку в 1817 г. известным библиографом В.Г.Анастасевичем, который в свою очередь нашел список Судебника в Новгородской Софийской библиотеке.) В 1826 г. Судебник был издан Даниловичем[12]. Тогда же в Супрасльском монастыре И.Данилович выявил т. наз. Супрасльскую летопись, которую он напечатал в 1823 г. в «Dziennike Wilenskim». Уже после отъезда ученого в Харьков летопись была переиздана в 1827 г. А.Марцинковским под названием «Летописец Литвы и Хроника русская, стараниями Игнатия Даниловича изданная»[13].

С именем же И.Даниловича связаны попытки первого научного издания статутов Великого княжества Литовского 1529, 1566 и 1588 гг., предпринятые по инициативе т. наз. «Румянцевского кружка», членом которого был ученый. Войдя в 1822 г. в состав комиссии по изданию статутов, Данилович развернул активную деятельность по выявлению возможно более полного корпуса всех имевшихся списков и редакций статутов. Через год он имел сведения о 5 списках первого, 22 — второго и одном — третьего

статутов. С помощью максимального собрания списков ученый надеялся, как он сам говорил, «собрать занимательнейшие разности» (т. е. варианты) и «восстановить» первоначальные тексты статутов[14]. Документы предполагалось публиковать на языке оригинала с параллельным переводом на русский язык, сопровождая их обширными историческими и текстуальными примечаниями. К сожалению, эта работа, требовавшая огромных не только интеллектуальных, но и финансовых затрат, не была завершена. Дело ограничилось копированием одного из списков статутов, находившегося в Публичной библиотеке, а также их описанием, опубликованным Даниловичем в «Dziennike Wilenskim» за 1823 г.[15].

Другим центром археографических изысканий в рассматриваемый период были Гомель, Полоцк, Мстиславль, другие белорусские города и местечки. В местечке Гомель, принадлежавшем А.П. и Н.П.Румянцевым, с 1814 г. жил известный государственный деятель России, покровитель и организатор археографических поисков граф Н.П.Румянцев. Именно с его деятельностью связано появление первого белорусского археографического сборника документов, ставшего своеобразной точкой отсчета, от которой ведет свою родословную белорусская археография.

Государственный канцлер, председатель Государственного совета, министр иностранных дел России при Александре I Н.П.Румянцев после своей отставки в 1814 г. занялся активной археографической деятельностью, объединив вокруг себя блестящую плеяду ученых, преимущественно историков, получивших по имени своего руководителя название «Румянцевского кружка»[16]. Однако, еще будучи министром иностранных дел, Н.П.Румянцев в 1811 г. добился создания при Московском архиве Коллегии иностранных дел специальной комиссии для печатания государственных грамот и договоров. Итогом ее деятельности станет четырехтомное документальное издание под названием «Собрание государственных грамот и договоров» (М., 1813 — 1828). Разыскивая документы для сборника, Н.П.Румянцев и члены его кружка (а среди них были А.Х.Востоков, К.Ф.Калайдович, Н.Н.Бантыш-Каменский, П.И.Кеппен, И.Ф.Крузенштерн, В.Г.Анастасевич, И.Н.Лобойко, И.Н.Данилович, П.М.Строев, И.И.Григорович и др.) не ограничивались обследованием лишь московских архивов, значительно пострадавших к этому времени от наполеоновского нашествия, но обращались и к провинциальным хранилищам, в том числе и белорусским, хотя также сильно пострадавшим в ходе войны 1812 г., но тем не менее хранившим достаточно много ценных документальных памятников.

Корреспондентом «Румянцевского кружка» по восточнобелорусским архивам стал выходец из многочисленной семьи священника гомельской

усадьбы Н.П.Румянцева И.И.Григорович (1790 — 1852), «пенсионер» графа в Петербургской духовной академии[17]. Окончив академию и переехав в начале 1820-х годов в Гомель, И.И.Григорович по совету своего покровителя серьезно занялся изучением истории края. Уже первое его знакомство с местными архивами оказалось весьма успешным: поиски документов для «Собрания государственных грамот и договоров» привели к открытию многих интересных документов, носивших региональный характер. Мысль об их отдельном издании под названием «Белорусский архив», вероятно, в равной мере принадлежала как И.И.Григоровичу, так и Н.П.Румянцеву. Подобная публикация помимо сугубо научного могла иметь и идеологическое значение, поскольку она, по словам И.И.Григоровича, обнаруживала «дух папизма» и те притеснения от него, которые пришлось вынести в Беларуси православным. С последним соглашался и Н.П.Румянцев, но, очевидно, как человек светский, а потому более веротерпимый, он считал целесообразным подобрать и прокомментировать документы «без всякой желчи и той ненависти, которую часто являли наши духовные особы к католической религии»[18].

Для дальнейших разысканий материалов И.И.Григорович привлек к сотрудничеству архивариуса Полоцкой греко-униатской духовной консистории И.Кунцевича, полоцкого архимандрита И.Шулякевича, переводчика Могилевского магистратского суда Н.Г.Горатынского, смотрителя полоцких уездных училищ А.М.Дорошкевича, служащего полоцкого уездного казначейства И.Сыцянко и др.[19]

Обращает на себя внимание тщательность, с которой помощники И.И.Григоровича описывали грамоты или снимали с них копии. При этом они руководствовались, очевидно, методикой, специально разработанной И.И.Григоровичем. (Наше предположение о ее существовании подтверждает обнаруженный д. филол. н. Н.В.Николаевым в Отделе рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) документ, составленный И.И.Григоровичем в Гомеле 19 октября 1821 г. и названный им «Наставление, как поступать при отыскании харатейного Евангелия, для показания его древности». С сообщением о своей находке Н.В.Николаев выступал на конференции «Проблемы белорусской археографии» (11 — 12 марта 1999 г., г. Минск). В настоящее время ее материалы, включая и сообщение Н.В.Николаева, готовятся к изданию. Так, все описания сделаны по единому формуляру, который включает следующие позиции: 1) номер по порядку; 2) время и место издания; 3) содержание; 4) приметы; 5) для отметок.

Приведем в качестве примера описание грамоты Стефана Батория о пожаловании г. Могилеву магдебургского права и герба одной башни, дан-

ной 28 января 1578 г. в Быдгощи (опубликована в «Белорусском архиве» под № 12), сделанное Н.Горатынским и присланное им в адрес И.И.Григоровича. В графе «приметы» читаем: «Привилегия писана на большом пергаментном листе по латине: первая строка имени Господня наведена золотом, в средине письма, в четвероугольнике продолговатом изображена для герба одна башня и наведена пестро золотом — в конце с левой стороны подписался король «Stephanus Rex», а с правой — скрепа подканцлера Остафея Воловича. А висящая печать с шнурками и частью пергамента отрезана, чем несколько и письмо отнято. При чинении сей описи найдена в жестяной коробочке в сундуке с привилегиями одна малая Великого княжества Литовского печать с шелковыми шнурками — на коей поелику усмотрено в окружной надписи Stephanus и пр., а кроме прописанной привилегии от его короля более никаких не имеется, то оная печать и привешена к сей привилегии»[20].

К маю 1820 г. И.И.Григорович предоставил Н.П.Румянцеву копии с десяти актов, хранившихся в Могилевском архиве, и описание редких книг Оршанского Кутеинского, Могилевского братского монастырей и нескольких церквей. В конце 1823 — начале 1824 г. он описал и скопировал в архиерейском и магистратском архивах Могилева, библиотеках Мстиславского и Оршанского монастырей несколько десятков актов XVII — XVIII вв. Вскоре эти материалы были дополнены копиями с грамот, находившихся в Виленском кафедральном соборе и присланных И.И.Григоровичу И.Н.Лобойко. Преподаватель Виленского университета ксёндз Сосновский передал И.И.Григоровичу копии еще четырех грамот, разысканных им в виленских церквах и монастырях.

Собранные таким образом И.И.Григоровичем с помощью местных любителей старины материалы должны были по замыслу инициаторов издания составить три тома сборника документов «Белорусский архив древних грамот». Позитивное отношение графа Н.П.Румянцева, обладавшего к тому же значительными финансовыми средствами, к этой идее создавало благоприятные условия для ее реализации. К сожалению, смерть в январе 1826 г. просвещенного мецената не дала возможности И.И.Григоровичу издать второй том «Белорусского архива», фактически уже подготовленный им к этому времени[21].

Двумя же годами ранее, 6 апреля 1824 г. (это была Пасха), Н.П.Румянцев писал из Москвы, где печатался первый том «Белорусского архива», И.И.Григоровичу в Гомель: «Примите вместо красного яйца первый отпечатанный лист Архива белорусских грамот...»[22]

Первый том «Белорусского архива» открывался жалованной грамотой короля Казимира могилевским боярам Ильиничам на Семенчинскую церковь XV в. Она публиковалась по списку XVII в., хранившемуся в библиотеке Могилевской семинарии. Последним из помещенных в сборнике документов была грамота короля Станислава-Августа епископу белорусскому Г.Конисскому на устройство в Могилеве греко-латинского училища и типографии, датированная 18 апрелем 1768 г. Она публиковалась по подлиннику, хранившемуся в архиерейском архиве Могилева. Среди помещенных в сборнике 57 документов были фундушевые грамоты о пожертвованиях в монастыри и церкви, уставы о вольностях, акты о введении нового календаря, привилеи, грамоты русских, польских, белорусско-литовских правителей и др. Они публиковались на старобелорусском, древнерусском, польском и латинском языках, причем документы на двух последних давались с параллельным переводом на современный изданию сборника русский язык.

В небольшом историко-археографическом предисловии, написанном И.И.Григоровичем 15 августа 1823 г., обращалось внимание на то, что не только Московский архив Коллегии иностранных дел, но «и отдаленные частные архивы во многих городах и монастырях имеют также свои исторические сокровища»[23]. Далее составитель, как бы оправдываясь за свой «регионализм» (не все из включенных в сборник грамоты относятся прямо к истории Государства Российского, не все равно могут быть и любопытны), указывал, тем не менее, что «они [т. е. грамоты. — *М.Ш.*] служат источником для истории Белоруссии, церковной и гражданской, и в сем отношении содержат в себе много важного и любопытного»[24].

Вероятно, И.И.Григорович прислушался к совету своего сановного покровителя, рекомендовавшего проявлять большую веротерпимость при отборе документов для включения их в сборник. На это указывает как его содержание, так и декларация составителя в предисловии: «Здесь найдем те права, кои предоставлены были в Польше и Литве исповедующим православную веру, среди их гонений и озлоблений». Попутно Н.П.Румянцевым была решена и проблема с цензурой, возникшая из-за включения в рукопись 1-го тома сборника буллы папы Клемента VIII и сообщения о Брестском соборе 1596 г. Разрешение на издание книги было получено в обмен на изъятие текстов обоих документов из набора[25].

Заключительная часть предисловия носила ярко выраженный археографический характер: здесь составитель излагал порядок систематизации документов в сборнике, принципы передачи текстов, отмечал наличие примечаний, легенд и т.п.

В археографическом отношении «Белорусский архив» даже превзошел то документальное издание, в рамках которого он готовился, а именно «Собрание государственных грамот и договоров». В нем отмечались подлинность или копийность публикуемых документов, почерки, которыми они были исполнены, приводились описания печатей (на с. 39, например, помещался рисунок герба г. Могилева, пожалованного городу в 1578 г.), воспроизводились подписи и «образцы почерков» (в частности, на с. 59 — короля Сигизмунда и канцлера Великого княжества Литовского Л.Сапеги 1588 г.; на с. 111 — патриарха московского Никона 1658 г.).

Характерной особенностью сборника, выгодно отличавшей его от «Собрания государственных грамот и договоров», являлось наличие в нем легенд к каждому документу. В них указывались места хранения публикуемых документов, наличие предшествующих публикаций (если таковые имелись) и т. д. В конце сборника приводились подробные исторические примечания, касавшиеся содержания публикуемых источников. По оценке современного археографа «это небольшое издание можно признать вполне образцовым для первой половины XIX в.»[26]

Сам И.И.Григорович придавал очень большое значение изданному сборнику. Такой вывод можно сделать из его письма брату вскоре после появления книги. В нем он с удовлетворением отмечал: «Теперь и наша Белоруссия не совсем исчезнет с лица земли, но да ведает свет, что были времена, когда она была славнее и добродетельнее, нежели ныне»[27]. В предисловии к оставшейся неизданной второй части «Белорусского архива» И.И.Григорович продолжал: «Появление в свет первой книжки Архива, разрушив многие преграды и предубеждения, по крайней мере объяснило истину, еще новую в здешнем крае, истину того, что собирание старинных документов имеет особенную цену и пользу для исследования истории и языка»[28].

Публикация «Белорусского архива» была встречена весьма позитивно, прежде всего в научных кругах, однако присутствие в нем документов на старобелорусском языке, далеко не всем понятном, ограничивало круг потенциальных пользователей сборником. С учетом этого обстоятельства И.Н.Лобойко предложил составителю присоединить к очередному тому сборника «словарь неудобопонятных белорусских слов». На необходимость такого словаря указывал и Н.П.Румянцев в письме к И.И.Григоровичу в апреле 1824 г.: «Я не скрываю, что чрезвычайно желал, чтобы Вы до белорусских грамот присоединили словарь белорусских слов, для нас непонятных, и постарались бы их объяснить. Нет сомнения, что этот словарь придал бы большую цену тому изданию, над которым Вы сейчас работаете и

поставил бы Ваше имя в ряд тех, кто занимается действительным образованием»[29]. К сожалению, реализовать тогда эти пожелания И.И.Григорович не смог. Лишь в 1847 г. по предложению министра народного просвещения П.А.Ширинского-Шихматова (одновременно он возглавлял и Археографическую комиссию, в которой едва ли не с момента ее создания в 1837 г. работал И.И.Григорович) он приступил к работе над «словарем белорусского наречия», но смерть в 1852 году прервала ее[30].

Приступая к подготовке второго тома сборника, И.И.Григорович находился в несомненно лучшей ситуации сравнительно со временем работы над первым томом. К этому времени, как отмечал он в вышеупоминавшемся предисловии, «открылась возможность рассмотреть архивы почти во всех городах Белоруссии». Обнаруженные в полоцких, витебских, мстиславских хранилищах «важные памятники старинной письменности», а также передача И.И.Григоровичу отдельных «любопытных грамот» некоторыми учеными допускали возможность выбора документов при подготовке их к публикации. Последнее обстоятельство было отмечено И.И.Григоровичем в предисловии ко второй части «Белорусского архива»: «Поелику при богатстве нового запаса грамот открылась необходимость разделить оный на две части, то вторую книжку Архива надлежало начать снова помещением в ней древнейших грамот, чтобы чрез то в следующей дать место и позднейшим. Таким образом, в сей второй части заключаются грамоты с половины XIII до окончания XVI века»[31].

Второй том сборника открывался буллой папы Иннокентия IV епископу Кульмскому об обращении в христианскую веру литовского князя Миндовга (датирована 15 июлем 1252 г.). Затем следовали три аналогичные буллы — 17 августа 1252 г. (две) и 25 июля 1253 г., ранее уже публиковавшиеся. Среди других документов, предполагавшихся к изданию во втором томе, находились письма русских и литовских князей, польских королей, уставные и жалованные грамоты великих князей и королей, запись очевидца о «нечаянном нападении на Гомель московского войска и о сожжении оного» (6 мая 1681 г.) и др. В примечаниях приводилась родословная таблица князей Мстиславских с правками, сделанными рукой И.И.Григоровича (л. 135 об.).

Что касается археографического оформления второго тома, то оно было идентично предшествовавшему: документы давались на языке оригинала с параллельным переводом (для писаных по-польски и латынью) на русский язык. Так же приводились описания печатей, факсимиле отдельных почерков и т. д. Тексты были снабжены легендами, указывавшими на подлинность документов и место их хранения. Содержание второго тома «Бело-

русского архива» представляло собой важный источник и по истории архивного дела в Беларуси, поскольку многие включенные в него документы свидетельствовали о существовании церковных и монастырских архивов.

Сравнительный анализ содержания двух томов «Белорусского архива» подтверждает вывод составителя о расширении документальной базы последнего. Так, если в первом томе публиковались 17 документов из Могилевского архиерейского архива, 16 — из библиотеки Могилевской семинарии, 11 — из Могилевской духовной консистории, 7 — из Могилевского магистрата, то в рукопись второго были включены 12 документов из библиотеки Н.П.Румянцева, 10 — из Полоцкой униатской духовной консистории, 8 — из Могилевского архиерейского архива, 7 — из книг Литовской метрики, 5 — из библиотеки Могилевской семинарии, 4 — из архива униатских митрополитов, 9 — из Мстиславского поветового суда, Полоцкого магистрата, Оршанского Кутеинского, Могилевского Богоявленского братского монастырей и др.

К сожалению, как выше уже отмечалось, второй том «Белорусского архива», полностью подготовленный И.И.Григоровичем к печати к концу 1825 г. (предисловие к нему датировано 26 декабрем 1825 г.), так и остался в рукописи; третий том, который должен был включить документы XVII в., очевидно, не готовился. Попытки И.И.Григоровича уже после смерти своего сановного покровителя заинтересовать изданием второго тома «Белорусского архива» Е.Болховитинова, занявшего к этому времени одно из высших мест в церковной иерархии, а также Академию наук и другие учреждения, не увенчались успехом.

В дальнейшем 25 из 67 документов второго тома «Белорусского архива» были включены в пятитомный сборник документов, издававшийся Археографической комиссией в Петербурге — «Акты Западной России» (выходили в 1846 — 1853 гг.), редактором и составителем первых четырех томов которого был И.И.Григорович. Вероятно тогда же он передал рукопись второго тома «Белорусского архива» в собственность Археографической комиссии, на что указывают соответствующие ссылки в «Актах Западной России»[32]. Впоследствии она попала в коллекцию известного красноярского купца-библиофила Г.В.Юдина, откуда в 1960 г. была передана в Центральный государственный архив литературы и искусства БССР (ныне БГАМЛИ), где и хранится в настоящее время в составе коллекции И.И. и Н.И.Григоровичей и ждет своего исследователя и публикатора[33].

Следующий этап в истории белорусской археографии связан с деятельностью возглавляемой П.М.Строевым археографической экспедиции и созданной по итогам ее работы Археографической комиссии в Петербурге.

Известно, что в ходе экспедиции, начавшейся в марте 1829 г. и продолжавшейся шесть лет, было обследовано более 200 хранилищ, находившихся на территории 14 губерний северо-восточной и средней части России, выявлено и скопировано свыше 3 тыс. актов. Однако полностью выполнить намеченный инициатором экспедиции план ей не удалось: архивы Беларуси, равно как и Литвы и Украины, остались не осмотренными, что вызвало появление в 1837 г. указа, подписанного Николаем I, об отсылке из белорусских городов в адрес Археографической комиссии в Петербурге древних грамот и столбцов[34].

После прекращения в конце 1834 г. деятельности археографической экспедиции по распоряжению Николая I 24 декабря 1834 г. при Министерстве народного просвещения учреждается специальная комиссия для издания актов, собранных в ходе экспедиции. После опубликования ею в 1836 г. четырех томов «Актов археографической экспедиции» на базе временной комиссии в феврале 1837 г. создается постоянная Археографическая комиссия, развернувшая планомерную деятельность по выявлению, собиранию, описанию и изданию источников актового и повествовательного характера. Через широкую сеть корреспондентов комиссия стала получать регулярную информацию о хранившихся в местных архивах древнейших памятниках, а также копии и даже оригиналы документов, формируя таким образом собственный архив. Именно в первый период ее деятельности наблюдается широкий отток документальных памятников с территории Беларуси. Впоследствии они осели в крупнейших российских архивохранилищах, распылились по многим частным коллекциям Москвы, Петербурга[35].

Как выше уже отмечалось, активное участие в деятельности Археографической комиссии принимал И.И.Григорович, ставший ее членом с 1837 г. В 1838 г. он был назначен главным редактором издаваемых комиссией актов, что давало ему возможность самому определять издательскую политику. И.И.Григорович обратился к документам, отражавшим историю близких ему Беларуси, Литвы, Украины XIV — XVII вв., в том числе и выявленным им и его помощниками в архивах Могилева, Мстиславля, Полоцка и др. белорусских городов в 1820-е годы. В результате был подготовлен и издан сборник в пяти томах — «Акты Западной России», включивший около 2 тыс. документов, о чем речь шла выше.

Политически-идеологический аспект данной публикации отметил небезызвестный М.О.Коялович, особо выделив примечания И.И.Григоровича. «Труды эти такого рода, — писал он, — что подобного им по достоинству у нас нет ничего до сих пор. Конечно, есть и в них свои недостатки, но достоинства покрывают их совершенно и составляют необычайное для того

времени явление: мы разумеем здесь не столько выбор самых актов, что большею частью зависело от случая, сколько собственно примечания к ним редактора. В них мы видим всю литературу, объясняющую тот или другой документ... Благодаря этим примечаниям они открыли совершенно новую сторону гражданской и особенно религиозной жизни этого края. Ими ниспровергнута бездна заблуждений, перешедших в науку...»[36]

Большую роль в становлении и развитии белорусской археографии в первой половине XIX в. наряду с «Румянцевским кружком», Археографической комиссией в Петербурге сыграло и старейшее российское общественное научно-историческое объединение — Общество истории и древностей российских при Московском университете (создано в 1804 г.)[37]. В его изданиях: «Русские достопамятности» (т.1 — 3, 1815 — 1844), «Русский исторический сборник» (т.1 — 7 (в 22-х кн.), 1837 — 1844), «Чтения в Обществе истории и древностей российских» (издавались с 1846 г.), «Временник Общества истории и древностей российских» (1846 — 1856) — было опубликовано огромное количество исторических источников, извлеченных как из белорусских, так и из российских архивов, библиотек и музеев и освещавших историю Великого княжества Литовского, Речи Посполитой XIV — XVIII вв.[38] Здесь регулярно печатались памятники белорусско-литовского летописания и исследования о них, воспоминания и дневники деятелей Великого княжества Литовского и Речи Посполитой, законодательные, хозяйственные и др. документы, частная и дипломатическая переписка Радзивиллов, Сапегов и др.

Анализ археографической деятельности российских исторических обществ и учреждений в первой половине XIX в. показывает, что они придавали большое значение публикации документов, касавшихся истории Беларуси. Однако для большинства чиновников, стоявших у руководства этими обществами и учреждениями и имевших весьма слабое отношение к исторической науке, Беларусь представлялась не более чем Западной Русью, которая «некогда оторвалась от своего национального ядра и благодаря правительственной политике в XVIII в. слилась с основным национальным элементом». Исповедуя такие взгляды, и Археографическую комиссию и Общество истории и древностей российских в первую очередь интересовали те документы, которые подчеркивали общие черты жизни белорусского и русского народов, а также материалы, характеризовавшие политические и религиозные отношения Беларуси и Польши. Такая направленность публикаций сохранится и в последующем. Правда, заинтересованное участие в конце XIX — начале XX в. таких выдающихся археографов, как А.А.Шахматов, С.Л.Пташицкий и др., в издании документов белорусского

происхождения будет способствовать формированию теории и методики археографии, существенному расширению археографической базы для исследований древнебелорусской истории, истории Великого княжества Литовского.

Об археографической деятельности в собственно Беларуси и Литве в первой половине XIX в. можно в определенной мере говорить в связи с работой губернских статистических комитетов. Их появление относится к 1830-м годам и было юридически оформлено Положением о создании губернских и областных статистических комитетов[39]. Целью комитетов являлся сбор информации о прошлом и настоящем состоянии хозяйства, населении, историко-бытовых особенностях губерний и т. п. Свойственная большинству комитетов археографическая деятельность проявлялась в выявлении и публикации на страницах выходивших с 1838 г. «Губернских ведомостей», а с 1840 г. — «Памятных книжек» губерний — документов и материалов по истории края. До этого отдельные материалы, присылаемые из белорусских губерний, печатались в центральных изданиях — «Журнале МВД», «Журнале МНП».

Члены комитетов принимали активное участие в упорядочении губернских и уездных архивов, нередко предотвращая уничтожение невежественными чиновниками многих ценных документов, хранившихся в них. Они противодействовали широко развернувшейся в 1830 — 1840 гг. в белорусских губерниях фальсификации архивных документов, содействуя работе специально созданной в ноябре 1842 г. комиссии для проверки актовых книг в западных губерниях[40]. Привлекавшиеся к деятельности комиссии члены статистических комитетов (как правило, это были преподаватели гимназий, историки, этнографы, краеведы) в процессе практических занятий с документами на предмет установления их подлинности вольно или невольно вырабатывали навыки источниковедческой критики, впоследствии использовавшиеся при подготовке и археографических публикаций[41]. Виленский и Минский статистические комитеты, кроме того, имели непосредственное отношение к подготовке региональных сборников документов, едва ли не первых археографических изданий, вышедших на территории собственно Литвы и Беларуси.

Идея издания виленского сборника принадлежала местному гражданскому губернатору князю В.А.Долгорукому. Он поднял вопрос о создании при статистическом комитете особой комиссии для описания материалов, хранившихся в архивах государственных учреждений и общественных организаций, церквах и монастырях. Сменивший В.А.Долгорукова на посту губернатора А.В.Семенов привлек к этой работе историка и издателя

А.Мартиновского, помощника архивариуса Главного литовского трибунала В.Нарбута, священника Корсакевича и делопроизводителя статистического комитета Яхимовича. Разумеется, что планировавшаяся публикация предназначалась отнюдь не для удовлетворения потребностей исторической науки в оригинальных исторических источниках. По замыслу составителей сборника публикация около 200 документов должна была убедить читателей в том, что значительное число литвинов исповедали в прошлом православие и лишь после Унии с Польшей были заново окрещены по католическому обряду[42].

В 1843 г. сборник в двух частях под названием «Собрание древних грамот городов: Вильно, Ковно, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам» был издан. В первой его части помещалось 97 привилеев и др. документов, выданных Вильно с 1387 г., во втором — 94 акта, касавшиеся православных церквей, монастырей, братств. Сборник вызвал значительный интерес, на что указывают многочисленные рецензии, помещенные как в местной прессе, так и в столичных изданиях[43]. Несмотря на его политическую заданность, он, тем не менее, представлял определенный научный интерес в качестве источника по истории взаимоотношений различных конфессий в Великом княжестве Литовском.

Аналогичный сборник «Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам», включивший 171 документ, был издан в Минске в 1848 г. Его инициатор — все тот же А.В.Семенов, ставший к этому времени минским гражданским губернатором. Для подготовки сборника в 1845 г. в Минске была создана специальная комиссия, фактическим руководителем которой стал ректор Минской духовной семинарии, архимандрит Геласий. Документы для сборника выявлялись в архивах Минска, Новогрудка, Пинска, Речицы, Слуцка. Одинаковое целевое назначение обоих сборников, общность руководства при их подготовке и обусловленная этим унификация эдиционных приемов делают виленское и минское издания похожими друг на друга. На это обстоятельство обратил внимание автор статьи «Памятники русской старины, собранные и изданные в Минске». Он, в частности, писал: «Ближайшее рассмотрение этих заключающихся в «Минском собрании» памятников приводит совершенно к тем же результатам, какие извлечены были нами пять лет тому назад из рассмотрения актов, изданных в Вильно. Иначе, впрочем, и быть не может: то, что составляет историческую истину, является тем в большей ясности, чем глубже и многостороннее подвергается исследованию. А повсеместное и, можно сказать, почти исконное владычество имени Русь, языка русского и веры православной в нынешних запад-

ных губерниях Российской империи, равно как и огромное преобладание там русской стихии народонаселения над всеми прочими; все это хотя и недавно еще обнаруживавшееся вполне, но в настоящее время такие уже исторические истины, которые могут оставаться неизвестными только людям вовсе незнакомым с движением исторической литературы и против которых могут восставать только глубокое невежество или фанатические пристрастия»[44].

И тем не менее, как выше уже отмечалось, это был первый и единственный, изданный в XIX в. в Минске документальный сборник. Его особенностью, на что обратил внимание Н.Н.Улащик, является то, что здесь были опубликованы документы, представлявшие определенный интерес для филологов: в актах середины XVII в. появляются те особенности языка, которые были «узаконены» только в XIX в. — «дзеканье», замена буквы «в» буквой «у» и др.

Таким образом, эти два сборника, несмотря на отмеченные их недостатки, обусловленные вненаучным влиянием на отбор и комментирование документов, представляют несомненный интерес как первый опыт местных археографических изданий. Кроме того, включенные в них документы не могли не обратить внимания на такую важную проблему, как сохранность архивных материалов в белорусских и литовских губерниях, что в конечном итоге стимулировало обращение историков к данным документальным собраниям. «Обнародование их, — отмечал спустя несколько десятилетий после появления сборников хранитель архива Муравьевского музея в Вильно А.И.Миловидов, — вместе с трудом Виленской комиссии не могло не обратить внимания правительства на важность и вместе печальное положение архивного богатства в Северо-Западном крае. Последствием этого было высочайшее повеление об учреждении местных архивов, археографических комиссий и открытии в 1852 г. в Вильно Центрального архива древних актовых книг»[45].

В заключение, говоря о состоянии белорусской археографии в первой половине XIX в., следует отметить, что она развивалась в рамках российской, имевшей к тому времени определенные традиции, организационные формы и квалифицированные кадры. Археографическая деятельность на белорусских землях особенно активизировалась после войны 1812 г. Российские научно-исторические общества и учреждения (Общество истории и древностей российских при Московском университете, «Румянцевский кружок», Комиссия по печатанию государственных грамот и договоров, Археографическая комиссия в Петербурге и др.) через широкую сеть корреспондентов, в том числе и белорусских, втягивали в археографическую

сферу белорусские губернии, рассматривая их прежде всего как средоточие ценных документальных памятников[46]. Археографическое освоение Беларуси, к которому в 1820-е годы активно подключились российские историки, имело как позитивные, так и негативные последствия. С одной стороны, «ученая дружина» графа Н.П.Румянцева с помощью виленской профессуры, а также гомельских, могилевских любителей старины (преимущественно православных священников) выявила, сохранила и частично ввела в научный оборот древние документальные памятники, многие из которых находились в плачевном состоянии вследствие наполеоновского нашествия, небрежения к ним со стороны чиновников, но, с другой стороны, эти памятники оказались вывезенными с территории Беларуси. Наиболее активно процесс вывоза из Беларуси древних памятников начался с 1837 г. и был связан с деятельностью Археографической комиссии в Петербурге[47].

И тем не менее следует, очевидно, признать, что, взяв на себя роль государства-депозитария для хранения части белорусских архивов, Россия тем самым вольно или невольно способствовала сохранению многих из них. Межконфессиональные распри, восстания, войны, вспыхивавшие в конце XVIII — XIX в. на территории Беларуси, уносили в небытие не только человеческие жизни, но и создававшиеся многими поколениями белорусского народа документальные памятники. Униаты жгли документы и книги православных, последние вместе с церквами и монастырями уничтожали униатские архивы; повстанцы громили ненавистные им административные и судебные учреждения, уничтожая вместе с современной документацией и сохранявшиеся там памятники древнего права и т. п. Были и другие причины массового уничтожения белорусских письменных памятников, обусловленные ренегатством белорусского духовенства, магнатерии, шляхты, следствием чего становилось их индифферентное отношение к собственным древностям[48].

Отсутствие в этот период на территории белорусских губерний специализированных архивно-археографических учреждений, высших учебных заведений, недостаток научных кадров стимулировали отток из Беларуси документальных памятников. И только со второй половины XIX в. можно говорить о начале формирования в Беларуси собственной археографической базы через деятельность Виленского и Витебского центральных архивов древних актов, Виленской археографической и Витебской архивной комиссий, церковных историко-археологических комитетов и других учреждений, организаций и частных лиц.

[1] Маяковский И.Л. Очерки по истории архивного дела в СССР. Ч. 1. М., 1941. С. 205.

[2] Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете (далее ЧОИДР). 1860. Кн.4; 1861. Кн.1; 1862. Кн. 4.

[3] Здесь прежде всего следует указать на публикацию «Памятников германской истории» («Monumenta Germaniae historica»), начатую по инициативе крупного политического деятеля Пруссии бар. Карла фон Штайна в первой четверти XIX в. и продолжающуюся уже более полутора века и др. (Подробнее об этом см.: Медушевская О.М. Источниковедение и гуманитарная культура // Отечественные архивы. 1992. № 4. С. 12; Она же. Архивный документ, исторический источник в реальности настоящего // Там же. 1995. ¹ 2. С. 11.)

[4] Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae, in guo pacta, foedera tractatus pacis etc. Vilnae. 1758. Т.1 и др. Более подробно об этом см.: Катилюс А. Первые публикации документов Литовской метрики // Литовская метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. Апрель 1988 г. Вильнюс, 1988. С. 54 — 56.

[5] Миловидов А.И. Архивные материалы Муравьевского музея. Ч. 1. Вильна, 1913. С. XXIII.

[6] В.И.Пичета, в частности, писал: «Собиранием документов, их хранением, а также их изданием интересовались как польские, так и русские ученые. Работа тех и других шла параллельно. Однако долгое время впереди шли польские историки, так как Белоруссия, перешедшая к России после разделов Польши, долгое время была вне ученого внимания историков русских. Поэтому издание и собирание документов производилось польскими исследователями, **освещавшими исторический материал с несколько односторонней польской точки зрения»** [подч. мною. — *М.Ш.*] (Пичета В.И. Введение в русскую историю (Источники и историография). М.[б.г.]. С. 24 — 25). Ему вторил один из руководителей окружных бюро краеведения в Беларуси Д.М.Василевский. Отмечая начавшееся с 1840-х годов в белорусских губерниях православными священниками издание древних актов, грамот с целью доказать, «што «праваслаўны» рускі селянін з Беларусі падобен да маскаля ня толькі па вызнаньні, а і па мове», он далее подчеркивал: «Палякі не здаваліся: яны таксама займаюцца выданьнямі беларускіх старадаўных грамат, але, **каб упэўніць чытача ў пераважнасьці польскай мовы на Беларусі, заведама псуюць сваe выданьні, перакладаючы граматы з беларускай на польскую мову** [подч. мною. — *М.Ш.*]. Такі характар маюць «Skarbiec dyplomatow...» Даніловіча» (Васілеўскі Д. Сталецьце

краязнаўчай працы на Беларусі // Наш край. 1926. № 2 — 3 (5 — 6). С. 8).

[7] Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т.1. С.161. Подробнее о других документальных изданиях см.: Сборник библиографических материалов для географии, истории, истории права, статистики и этнографии Литвы с приложением списка литовских и древнепрусских книг с 1553 по 1903 г. Сост. С.Балтрамайтис. СПб., 1904. Изд.2.

[8] Едиційна археографія в Україні у XIX — XX стст.: Плани, проекти, програми видань. Київ, 1993. Вип.1. С. 6.

[9] Степанский А.Д. К 225-летию русской археографии // Отечественные архивы. 1992. № 6. С. 16 — 24.

[10] Шмидт С.О. Археография. Архивоведение. Памятниковедение. М., 1997. С. 103.

[11] Подробнее об этом см.: БГАМЛИ. Ф. 3. Оп. 1. Д. 225. Л. 26 — 35; Муравьев В.А. А.А.Шахматов, польские ученые и война (1914 год) // Мир источниковедения (Сборник в честь С.О.Шмидта). М., Пенза, 1994. С.139 — 143.

[12] Statut Kazimierza Jagellonczyka, pomnik najdawniejszych uchwał Litewskich z XV wieku, wynaleziony i drukiem ogłoszony, staraniem Ignacego Daniłowicza, professora w Cesarskim Uniwersytecie Charkowskim. Wilno, 1826. Подробнее об истории этого памятника см.: Старостина И.П. Из истории разыскания списков Судебника Казимира IV 1468 г. // Древние государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1975. М., 1976. С.183 — 184.

Вторично Судебник Казимира IV 1468 г. на языке оригинала был напечатан И.И.Григоровичем в 1-м томе «Актов Западной России». СПб., 1846. Впоследствии этот памятник права Великого княжества Литовского неоднократно переиздавался, в том числе и в 1-м томе сборника документов «Белоруссия в эпоху феодализма». Мн., 1959. (По публикации Григоровича.)

[13] Подробнее об этом см.: Данилович И. О литовских летописях // Журнал Министерства народного просвещения. 1840. № 11. С.100 — 101.

[14] Данилович И. Библиографические сведения об известных доныне экземплярах Статута литовского // Соревнователь просвещения и благотворения. 1823. № 6. С.313 — 314.

[15] Статут Великого княжества Литовского 1529 г. (т. наз. «Старый статут») на языке оригинала, но латинской транслитерацией будет издан гр. А.Ф.Дзялыньским в составе сборника «Zbior praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529». Poznań, 1844.

[16] Подробнее о деятельности кружка см.: Козлов В.П. Колумбы российских древностей. М., 1981; Он же. Российская археография конца XVIII — первой четверти XIX века. М., 1999.

[17] Об археографической деятельности И.И.Григоровича существует значительная литература. Укажем здесь на одну из последних по времени издания работ, посвященных этой безусловно выдающейся личности. Это — предисловие к изданному в 1992 г. в Минске исследованию самого Григоровича «Белорусская иерархия», считавшемуся утерянным и обнаруженному петербургским филологом и историком Н.В.Николаевым в Отделе рукописей Российской национальной библиотеки в Санкт-Петербурге.

[18] Переписка протоиерея Иоанна Григоровича с графом Н.П.Румянцевым // ЧОИДР. 1864. Кн.2. Отд. 1. С. 37 — 38. Данное замечание Румянцева, на наш взгляд, может быть распространено и на некоторые современные исторические исследования и документальные издания (См., напр.: Уния в документах. Мн., 1997 и др.).

[19] БГАМЛИ. Ф.6. Оп. 1. Д. 12; Козлов В.П. Колумбы российских древностей. С. 31.

[20] БГАМЛИ. Ф.6. Оп. 1. Д. 12. Л. 1.

[21] Иконников В.С. Опыт русской историографии. Киев, 1891. Т.1. Кн. 1. С. 183; Ульяновський Василь. «Русское дело в Северо-Западном крае» через призму історіі магнатських архівів Сапег та Радзивіллів у XIX ст. Київ, 1998. С. 31.

[22] ЧОИДР. 1864. Кн. 2. Отд.1. С. 49.

[23] Белорусский архив древних грамот. Ч. 1. М., 1824. С.VII.

[24] Там же.

[25] ЧОИДР. 1882. Кн.1. С.267 — 268.

[26] Софинов П.Г. Из истории русской дореволюционной археографии: Краткий очерк. М., 1957. С.98.

[27] Козлов В.П. Колумбы российских древностей. С.105 — 106.

[28] БГАМЛИ. Ф. 6. Оп.1. Д.14. Л.2.

[29] ЧОИДР. 1864. Кн. 2. С. 50.

[30] Фрагменты рукописи данного словаря хранятся в коллекции Григоровичей в БГАМЛИ.

[31] БГАМЛИ. Ф. 6. Оп. 1. Д. 14. Л. 2 об. На самом деле нижние хронологические рамки включенных во вторую часть «Белорусского архива» документов несколько шире. Здесь мы находим 5 грамот XVII в., а завершает сборник Охранная грамота царя Петра I полоцким униатским и католическим монастырям о беспрепятственности богослужения и освобождении от всех повинностей (ноябрь 1705 г.) (Там же. Л.7 — 7 об.).

[32] Так, в легенде к грамоте великого князя Витовта епископу виленскому и князьям Гедройским 27 ноября 1414 г. среди прочего читаем : «Хранится в архиве Виленского капитула. См. ее facsimile в рукописи «Белорусского архива древних грамот», ч. 2, стр. 14, принадлежа-

щей Археографической комиссии» (Акты Западной России. СПб., 1846. Т.1. С.28).

[33] Подробнее об этом см.: Трухина Т.А. Рукопись второй части «Белорусского архива древних грамот» // Научно-информационный бюллетень Архивного управления при СМ БССР. 1961. № 10. С.34 — 37.

[34] Шлюбскі Ал. Матэр'ялы да крыўскае гісторапісі: Доля кнігасховаў і архіваў // Спадчына. 1992. № 4. С. 21.

[35] Об этом мы писали в книге: Собрать рассеянное: О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем. Мн., 1997.

[36] ЧОИДР. 1864. Кн.2. Отд.1. С. 5 — 6.

[37] Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975. С. 39 — 42.

[38] Белокуров С.А. Указатель ко всем периодическим изданиям императорского Общества истории и древностей российских при Императорском московском университете по 1915 г. // ЧОИДР. 1916. Кн. 2 (257).

[39] Журнал Министерства внутренних дел. 1835. Вып. 3. С.XXXVII — XXXIX.

[40] Подробнее об этом см.: Шумейка М. Эшалон з Вільні ў Мінск // Беларуская мінуўшчына. 1995. № 2. С.24; Шумейко М.Ф., Козак К.И., Селеменев В.Д. Архивоведение Беларуси. Ч. 1. История и организация архивного дела: Учебное пособие для студентов исторических факультетов. Мн., 1998. С.60.

[41] Особенно широкое развитие «практическое источниковедение» приобретет в работе Виленского и Витебского центральных архивов древних актов во второй половине XIX — начале XX в.

[42] Собрание древних грамот городов: Вильно, Ковно, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам. Вильно, 1843. С.IX.

[43] Библиотека для чтения. 1843. Т. LX. С. 23 — 39; Виленский вестник. 1843. № 52; Виленские губернские ведомости. 1843. № 26; Журнал МНП. 1843. Ч. XXXIX. № 7. С. 1 — 19; Отечественные записки. 1845. Т. XLIII. № 11. С.37 — 58; № 12. С.80; Современник. 1846. Т.XLI. С. 136; Северная пчела. 1843. № 100; 1849. № 48.

[44] Минские губернские ведомости. 1849. № 7. (Неофициальная часть.)

[45] Миловидов А.И. Архивные материалы Муравьевского музея. Ч. 1. Вильна, 1913. С. XXI.

[46] Недостаточное знание этнографии приводило к тому, что в научных кругах Петербурга этих корреспондентов, среди которых было немало последователей греко-униатской веры, принимали за поль-

ских ученых (См., напр.: Бобровский П.О. Антоний Юрьевич Сосновский: Историко-биографический очерк. Вильна, 1890. С.74).

47 См.: Шумейко М.Ф. Собрать рассеянное. Мн., 1997. С. 9 — 10 и др.

48 Подробнее об этом см.: Шлюбскі А. Матэр'ялы да крыўскае гісторапісі: Доля кнігасховаў і архіваў // Спадчына. 1992. № 4. С. 21.

Г.В.Запартыка

ДА ГІСТОРЫІ КАЛЕКЦЫІ АЎТОГРАФАЎ З БІБЛІЯТЭКІ І МУЗЕЯ СТАРАЖЫТНАСЦІ А.К.ЕЛЬСКАГА[1] Ў ЗАМОСЦІ

31 ліпеня 1962 г. Цэнтральны дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва[2] прыняў на захоўванне «дакументальныя матэрыялы асабістага фонду беларускага пісьменніка і публіцыста А.К.Ельскага»[3]. Архіўны фонд і ўсе ўліковыя дакументы да яго паступілі з Дзяржаўнага архіва Мінскай вобласці. Навукова-даведачнага апарату фонд не меў і доўгі час быў закрыты для шырокага навуковага карыстання. Толькі ў 1976 г. матэрыялы А.К.Ельскага прайшлі навукова-тэхнічную апрацоўку. Было сфарміравана 30 адзінак захоўвання, якія сістэматызаваны па наступных раздзелах: 1) Лісты да Ельскага Аляксандра Карлавіча; 2) Лісты розных асоб да розных асоб; 3) Дакументы розных асоб; 4) Матэрыялы аб грамадскай дзейнасці Ельскага Аляксандра Карлавіча. Па такой жа схеме дадзена інфармацыя пра фонд і ў даведніку Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва[4]. Хачу дадаць, што і пасля 1976 г. над фондам А.Ельскага даследчыкі не часта шчыравалі. Мажліва, што многія абмяжоўваліся інфармацыяй, якую даваў вопіс. Але заўважу, што дадзены вопіс упэўнена схіляе да думкі аб выпадковасці і малазначнасці сабраных у ім дакументаў.

У кастрычніку 1999 г. Беларускім універсітэтам культуры была арганізавана міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Універсітэты Ельскіх», прысвечаная 165-годдзю з дня нараджэння А.К.Ельскага. Вынікам гэтага сталася выданне зборніка матэрыялаў канферэнцыі «Дзеля блізкіх і прышласці[5]». Знаёмячыся з артыкуламі зборніка, вярнулася думкай да фонду, што зберагаецца ў архіве-музеі літаратуры і мастацтва. Каб адказаць сабе на многія пытанні, мусіла замовіць адзінкі захаўвання, а адначасова і справу фонду. Адкрыліся зусім невядомыя старонкі гісторыі гэтых 30 адзінак.

У справе фонду захаваўся вопіс № 5138 «материалов, поступивших в Гос[ударственный] лит[ературный] музей через полпредство в Варшаве коллекции писем и автографов Ельского А.К. (в обложке из желтой бумаги с объяснительными записями на польском языке)»[6]. У вопісе значыцца 31 аўтограф. Вопіс склала супрацоўніца музея, нехта Л.Куванава, 31 сакавіка 1936 г. Пасля запісу прозвішча складальніка і даты ёсць прыпіска аб наяўнасці яшчэ двух аўтографаў: «ліста Бястужава А.А. (Марлінскага)[7] да Вайдзевіча[8] ад 13 лютага 1823 г. на 2 л. і надпісу Бястужава А.А. Вайдзевічу на вокладцы кнігі «Полярная звезда»[9]. У літаратурным музеі дакументы А.Ельскага знаходзіліся да 1941 г. Згодна пастанове СНК СССР № 723 ад 29 сакавіка 1941 г., Дзяржаўны літаратурны музей перадаў у Цэнтральны дзяржаўны архіў літаратуры і масатцтва СССР дакументальныя помнікі з № 1 па 1750. У гэтым ліку і дакументы А.К.Ельскага. Не перадаваліся толькі аўтографы А.А.Бястужава, пазначаныя ў прыпісцы 1936 г., фотаздымак С.П.Боткіна[10] і рэцэпт, выпісаны яго рукой. Магчыма, гэтыя дакументы трапілі ў іншы музей. Вопіс ў маскоўскім архіве быў складзены толькі ў 1949 г. Тады і была дапушчана архівістамі памылка. Традыцыйная практыка вымагала стварэння асабістага архіўнага фонду А.К.Ельскага як пісьменніка і публіцыста. Тэрмін «калекцыя» знік з вызначэнняў, не былі ўзяты пад увагу і асаблівасці афармлення вокладак, надпісы на іх. Рукапісны вопіс той пары, які захаваўся, мае тыя ж раздзелы і тую сістэматызацыю, якая намнога пазней будзе амаль цалкам ужыта ў практыцы Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва.

Адпаведна распараджэнню Галоўнага архіўнага ўпраўлення Міністэрства ўнутраных спраў СССР № 21-3-705 ад 15 красавіка 1955 г. Архіўнае ўпраўленне МУС БССР атрымала пад сваю апеку дакументальныя матэрыялы А.К.Ельскага. Паводле ўказання начальніка архіўнай службы БССР А.І.Азарава 24 чэрвеня 1955 г., яны паступілі на захоўванне ў Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці, дзе і знаходзіліся да 1962 г.

Блізкае знаёмства з адзінкамі захоўвання фонду А.К.Ельскага дае падставу сцвярджаць, што мы маем не што іншае, як частку яго калекцыі аўтографаў. Гэта пацвярджае і вопіс 1936 г. Для кожнага аўтографа збіральнікам былі выраблены папкі памерам 30х22,5см. На папках каліграфічным почыркам вялікімі літарамі па-польску выпісаны прозвішча і імя гаспадара аўтографа, ніжэй род яго заняткаў. Надпісы сінім алоўкам абведзены ў рамку. Ніжэй стаіць уласная пячатка А.К.Ельскага, якая сцвярджае, што гэта належыць «Бібліятэцы і музею старажытнасці Аляксандра Ельскага ў Замосці». Кожная папка мае ўнутраную вокладку, дзе запісана не толькі прозвішча, але і кароткая біяграфія ці нават характары-

стыка таго, чыйму аўтографу лёсіла трапіць у калекцыю. Як вядома, у калекцыі А.К.Ельскага было блізу 20 тыс. аўтографаў, а гэта значыць, што роўна столькі ж магло быць і падобных папак. Для Беларусі засталося толькі трыццаць. Аўтографы прадстаўлены самымі рознымі дакументамі: лістамі з асабістай перапіскі, афіцыйнымі лістамі за подпісамі вядомых дзеячаў, асабістымі дакументамі ці проста нейчым уласнаручным подпісам, пакінутым на чыстым лістку паперы.

Знаёмячыся з кожным з гэтых аўтографаў і ўсімі запісамі А.Ельскага да іх, не пакідае ўпэўненасць, што збіральнік многіх з гэтых людзей ведаў асабіста ці меў зносіны праз перапіску, а некаторыя з іх маглі бываць у Замосці і, ведаючы пра захапленне гаспадара дома, дарыць дакументы са сваімі аўтографамі ці аўтографамі са сваіх архіваў.

Кароткае апісанне захаваных аўтографаў з калекцыі А.К.Ельскага

Аўтограф *Аляксандра Іванавіча Арлова* (адз. зах. 24) — дырэктара вучылішчаў Мінскай губерні прадстаўлены яго подпісам на пасведчаннях Ігнацыя Аскеркі аб пераводзе апошняга ў наступныя класы Мінскай губернскай гімназіі. Датуюцца яны 1839 і 1840 гг. А.К.Ельскі мог сябраваць з невядомым для нас прадстаўніком знакамітага роду Аскеркаў і пасведчанні атрымаць ад самога ўладальніка гэтых дакументаў. У 1852 г. А.К.Ельскі скончыў Мінскую губернскую гімназію. А.І.Арлоў мог быць дырэктарам вучылішчаў Мінскай губ. і ў час вучобы ў Мінску аўтара калекцыі. Таму яго аўтограф і заняў месца ў Замасцянскіх зборах. На адным з пасведчанняў, уверсе ліста, наклеена візітная картка А.І.Арлова, якую А.Ельскі мог мець ад самога «мінскага педагога»[*11]. Праз адзінку сустрэўся аўтограф яшчэ аднаго дырэктара вучылішчаў Мінскай губ. — Дзясніцкага (адз. зах. 26), яго асабісты подпіс на адпускным білеце на калядныя вакацыі вучня V кл. Мінскага шляхетнага пансіёна Іосіфа Ельскага, выпісаны 20 снежня 1853 г. Іосіф Ельскі, магчыма, малодшы брат Аляксандра Карлавіча Жыгімонт-Карл-Ёзэф — у будучым падпалкоўнік расійскай арміі, ад'ютант начальніка края ва Усходняй Сібіры. Дзясніцкі, відаць, заняў пасаду дырэктара вучылішчаў напрыканцы вучобы А.К.Ельскага. Зразумела, што яны маглі быць знаёмы асабіста — педагог і вучні са шляхецкай сям'і. Поўных звестак ні пра А.І.Арлова, ні пра Дзясніцкага адшукаць не ўдалося.

Канстанцін Іванавіч Арсеннеў (1789 — 1865), рускі гісторык, статыстык, географ, член Расійскай акадэміі, ганаровы член Санкт-Пецярбургскага універсітэта. У 1845 г. Арсеннеў заснаваў Расійскае геаграфічнае таварыства, у якім старшынстваваў з 1850 па 1854 г. Аўтограф

«слаўнага расійскага географа, які пісаў падручнікі для школ»* (адз. зах. 25), А.К.Ельскі мог атрымаць ад абшарніка Сцяпана Іванавіча Клімантовіча, які быў сябрам Расійскага геаграфічнага таварыства і для якога 9 сакавіка 1851 г. К.І.Арсеннеў падпісаў афіцыйны ліст таварыства з просьбай адказаць на анкету, а дадатковы экземпляр пераслаць «каму-небудзь са знаёмых Вам, у іншым месцы, сельскіх гаспадароў і ўвогуле асобаў адукаваных і здольных» (адз. зах. 25, л.2). С.І.Клімантовіч, які добра ведаў і цаніў Аляксандра Ельскага, анкету дасылае ў Замосце. Думаецца, што А.К.Ельскі папоўніў статыстыку таварыства цікавымі звесткамі пра свой край і сваю гаспадарку.

Васіль Аляксандравіч Більбасаў (1838 — 1883), рускі гісторык і публіцыст, прыват-дацэнт Пецярбургскага універсітэта, прафесар Кіеўскага універсітэта, рэдактар газеты «Голос»[12]. Газета «Голос» была шырока вядома ў межах Расійскай імперыі. Выпісваў яе і А.К.Ельскі. У снежні 1880 і 1881 г. галоўная кантора газеты ў Пецярбургу даслала А.К.Ельскаму за подпісам В.А.Більбасава ўведамленні аб суме даплаты за падпіску (адз. зах. 4). У гэтай жа справе знаходзіцца і маленькая запіска В.А.Більбасава з адрасам Яўгена Львовіча Маркава (1835 — 1903) — вядомага ў тым часе белетрыста, крытыка і публіцыста. Мажліва, што яго адрас прасіў А.Ельскі ў В.Більбасава, каб наладзіць з ім перапіску. Я.Л.Маркаў жыў у г. Шчыгры Курскай губерні і актыўна супрацоўнічаў у газеце «Голос».

Некалькі аўтографаў вядомых у тую эпоху вучоных А.К.Ельскі атрымаў ад святара Ю.Каваля з «Пусэну каля Віндаў»[*13]. Ю.Каваль быў вядомым натуралістам, сябрам некалькіх прыродазнаўчых таварыстваў, меў перапіску з многімі даследчыкамі. Аўтограф *М.Багданава* (адз. зах. 28) — «прыродніка расійскага, прафесара анатоміі параўнаўчай»* захаваўся ў афіцыйным лісце Таварыства даследчыкаў прыроды пры Казанскім універсітэце ад 20 красавіка 1871 г. Ю.Кавалю аб выбранні яго сваім сябрам. Паведамленне Мінералагічнага таварыства Ю.Кавалю аб выбранні яго сваім сябрам падпісаў 24 красавіка 1872 г. яго дырэктар *М.Какшароў* і сакратар *П.Ерамееў* (адз. зах. 2). Ліст аб выбранні сябрам Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі пры Маскоўскім універсітэце Ю.Каваль атрымаў за подпісам ад 18 чэрвеня 1870 г. прэзідэнта *Шчуроўскага* і сакратара *Н.Саенгерта* (адз. зах. 27). Аўтограф *Сямёна Мартынавіча Сольскага* (1831 — ?) (адз. зах. 20), заснавальніка і ганаровага члена Рускага этнаграфічнага таварыства, А.К.Ельскі захаваў у выглядзе ліста С.М.Сольскага да Ю.Каваля аб выбранні апошняга сябрам таварыства. *Аляксандр Паўлавіч Федчанка* (1844 — ?), вядомы расійскі энтамолаг, пісаў Ю.Кавалю з Самарканда 17 чэрвеня 1869 г. пра свае навуковыя дос-

леды і даслаў адрас энтамолага *В.Ф.Ашаніна* (адз. зах. 23). Частка з гэтых дакументаў напісана на нямецкай мове. На вялікі жаль, падрабязных звестак пра Ю.Каваля пакуль што адшукаць не ўдалося.

Аляксандр Іларыёнавіч Васільчыкаў (1818 — 1881), вядомы рускі грамадскі дзеяч і пісьменнік. У 1840 г. пачаў службу на Каўказе ў адміністрацыі барона Гана. 27 ліпеня 1841 г. А.І.Васільчыкаў прысутнічаў секундантам пры дуэлі М.Лермантава і М.Мартынава, за што быў аддадзены ваеннаму суду. Жыццё яго было поўным прыгод і здзяйсненняў. Зразумела, што А.К.Ельскі не мог не набыць аўтограф легендарнага ў сваім часе князя А.І.Васільчыкава. Гэта ліст князя, магчыма да графа П.А.Шувалава, на французскай мове, без даты, у канцы з прыпіскай на рускай мове «Дача Брюлов в Павловске у садовника Федора Федоровича Миллера» (адз. зах. 6).

Канстанцін Сцяпанавіч Весялоўскі (1819 — ?), рускі статыстык, член Акадэміі навук у Пецярбургу, неадменны яе сакратар з 1857 па 1890 г. Аўтограф К.С.Весялоўскага для сваёй калекцыі А.Ельскі атрымаў у выглядзе яго ўласнаручнага подпісу на маленькім кавалачку паперы, які збіральнік наклеіў на ліст стандартных памераў (адз. зах. 7).

Павел Аляксандравіч Віскаватаў (1842 — 1905), прафесар рускай славеснасці Дэрпцкага універсітэта, доктар філалогіі, біёграф М.Лермантава, рэдактар газеты «Русский мир»[14]. У зборы А.Ельскага трапіў ліст П.А.Віскаватава да Мар'яна Здзяхоўскага, напісаны ім 9 лютага 1885 г. (адз. зах. 8). *Мар'ян Эдмундавіч Здзяхоўскі* (1861 — 1938), вядомы польскі літаратуразнавец, філосаф, палітолаг, публіцыст, ураджэнец в. Ракаў, што на Валожыншчыне. Вучыўся ў Пецярбургскім і Дэрпцкім універсітэтах у 1879 — 1883 гг., дзе мог сысціся з П.А.Віскаватавым. Працягам іх добрых узаемаадносін стала ліставанне. А.К.Ельскі добра ведаў М.Здзяхоўскага, гасцінна прымаў яго ў сваім доме ў Замосці. «З сардэчнасцю выказваю павагу і глыбокае прызнанне шаноўнаму Аляксандру Ельскаму, які нашаму грамадству ў Літве і Русі служыць узорам не толькі працы, але і глыбокага спасціжэння духу народа і яго маральных і разумовых патрэб»[15]. Такі запіс пакіне М.Здзяхоўскі ў «Кнізе для запісу наведнікаў збораў у Замосці» 30 жніўня 1902 г. Аўтограф П.Віскаватава мог перадаць А.Ельскаму, па просьбе апошняга, сам М.Здзяхоўскі. Магчыма, праз П.Віскаватава і М.Здзяхоўскага трапіў у Замасцянскія зборы і ліст князя А.Васільчыкава.

Ксенафонт Антонавіч Гаворскі (1821 — 1871), беларускі гісторык, археолаг, выдавец. Працаваў у Полацкай духоўнай семінарыі, рэдагаваў неафіцыйную частку «Витебских губернских ведомостей», некаторы час жыў у Кіеве. У 1864 г. па запрашэнні генерал-губернатара М.М.Мураўёва

пераехаў у Вільню, дзе выдаваў часопіс «Вестник Западной России»[16]. Стаяў на рэакцыйных пазіцыях, выступаў супраць паланізацыі, але настойліва праводзіў ідэі заходнерусізму. З аўтографамі К.А.Гаворскага звязана імя больш вядомага беларускага і польскага гісторыка, этнографа, археолага, публіцыста, выдаўца, грамадскага дзеяча Адама Карлавіча Кіркора (1818 — 1886). У свой час А.К.Кіркор перадаў А.Ельскаму значную частку свайго архіва, у асноўным лісты з асабістай перапіскі. У БДАМЛіМ трапілі толькі некалькі, атрыманых А.К.Кіркорам у розныя гады: М.І.Кастамарава, А.А.Катлярэўскага і ў тым ліку тры лісты К.А.Гаворскага (адз. зах. 9), дасланыя ў 1864 — 1865 гг. У гэты перыяд А.К.Кіркор з'яўляецца рэдактарам газеты «Виленский вестник»[17]. Непаразуменні, узнікшыя паміж рэдактарам «Вестника Западной России» і «Виленского вестника», змушалі першага пісаць апраўдальныя лісты.

Господин редактор!

Достопочтенное письмо Ваше от 3 апреля я получил 16-го, — уже после напечатания в 8 книжке Вестника статьи Г.Кукольника, до 40 № Вашей газеты, поэтому я не мог прекратить перепечатание раньше получения этого №, но с 41 №, согласно законному Вашему требованию, я прекращаю, с величайшим, впрочем, прискорбием, потому что большее распространение, посредством периодических изданий, подобного рода исторических статей между русскими и поляками, в настоящих обстоятельствах здешней страны, может обратить на путь истинный многих заблуждающихся для их же собственного блага. При том же, приступая к перепечатанию этой статьи, судя по малому числу строк, помещаемых в фельетоне[18] *Вашего издания, я пологал, что она кратка. Во всяком, впрочем, случае, прошу Вас извинить меня за невольное нарушение прав журнальной собственности и вместе с тем благодарю за предостережение меня, что этот мой поступок не может нравиться Его Превосходительству Г.Кукольникову, пред которым я благоговею как пред известным русским ученым и патриотом.*

Примите уверение в должном моем почтении и совершенной преданности.

Ваш Милостивый Государь покорнейший слуга

К.Говорский.

21 апреля 1864 г.

г.Киев

P.S. Если будет издана эта прекрасная статья г.Кукольника особою книжкою, то, будь угодно Его Превосходительству, я напечатаю об ней

объявление в моем Вестнике и прийму на комиссию распродажи ее в редакции, а также разсылки моим подписчикам, как пожелают выписать эту книжку, без приложения денег за пересылку.

15 мая 1865 г.

Многоуважаемый Государь, Адам Карлович!

В ответ на почтенное Ваше письмо имею честь уведомить Вас, что только под теми статьями, помещёнными в Вашей газете, не обозначен источник, откуда они заимствованы, которые сообщены были в мою редакцию путем официальным, по приказанию графа Муравьёва для помещения в Вестнике Западной России, под всеми же прочими статьями, перепечатанными из вашей газеты, по моему собственному желанию, всегда обозначались или названия этой газеты, или же статья. Эти помещались под общею рубрикою «Извещения из газет» и в этом случае мой корректор, действительно, не всегда обращал нужное внимание, чтоб обозначать под статьями, особенно мелкими, название той газеты, из которой они перепечатаны. Впрочем, долгом считаю присовокупить еще и то, что известия (почти все), касающиеся Западной России, перепечатываются в моем журнале большею частию из разных губернских Ведомостей и Епархиальных Ведомостей — из тех же самых источников, из каких перепечатываются и в Вашей газете.

С должным почитанием и преданностью

К.Говорский.

15 мая

П.С. В 7 книжке перепечатана из Вашей газеты статья о праздновании Пасхи. По моему указанию, а не по требованию администрации, то и под нею обозначено название этой газеты.

Милостивый Государь, Адам Карлович!

Из почтенного письма Вашего я усматриваю, что Вам, касательно счёта и подписчиков, переврано и совершенно, не знаю, с какой целью, превратно перетолковано. Поэтому необходимо нужно нам объясниться лично и завтра же постараюсь побывать у Вас непременно. Благодарю за откровенность в Вашем письме, а то Вы, пожалуй, дулись бы на меня, как удостоверитесь завтра, совершенно понапрасну.

Если деньги Вам нужны сегодня непременно, по счёту, так покорнейше прошу Вас прислать за ними вашего бухгалтера или кого-нибудь грамотного, но только после театра, потому что сейчас уезжаю туда с до-

черью. Адреса и деньги я передавал Вашему бухгалтеру, но он их не принял, объявив, что Вы не приказали принимать, если не все 12 р. за каждого подписчика.

Примите уверения в совершенном моём почтении

К. Говоровский.

Несумненную цікавасць маюць і лісты да А.К.Кіркора рускага гісторыка *Мікалая Іванавіча Кастамарава* (1817 — 1885) (адз. зах. 12), з якім Адам Карлавіч быў знаёмы асабіста. Разам з двума лістамі да А.К.Ельскага трапілі тры фотаздымкі гісторыка за розныя перыяды жыцця і дзве выразкі з газет таго часу з артыкуламі пра яго. Да аўтографаў М.Кастамарава А.Ельскі зробіць наступны каментар: «…Знакаміты гісторык расійскі. Не любіў шляхецкай гаспадаркі гістарычнай, але сваю гісторыю пісаў праўдзіва. Ва ўсялякім разе, сумленны чалавек і вялікага вопыту». М.І.Кастамараў і А.К.Кіркор мелі цесныя зносіны пасля пераезду апошняга ў Пецярбург у 1868 г.

Многоуважаемый Адам Карлович и Мария Осиповна!

Очень Вам благодарны за Ваше внимание ко мне. Оно мне дорого. Я всегда уважал Вас и буду уважать, ничто не в силах поколебать моё уважение, а ещё более сердечного расположения. Минуты, которые я провёл в Вашем сообществе, для меня всегда будут дороги по воспоминаниям «…».

Ліст без даты, яго можна прыблізна аднесці да 1870 г.

У другім лісце ўжо толькі да Марыі Восіпаўны (ліст датаваны 1879 г., А.Кіркор некалькі гадоў як жыве ў Кракаве), М.Кастамараў, запрашаючы яе папрацаваць над рукапісам, выкажа просьбу, «*если можно, привезти Obrazy Litewski Ходзькі…*»[19] Як бачна, М.Кастамараў быў добрым знаўцам і актыўна цікавіўся творчасцю выхадцаў з Беларусі.

Вельмі цёплыя і па-сяброўску шчырыя лісты да А.Кіркора пісаў *Аляксандр Аляксандравіч Катлярэўскі* (1837 — 1881) (адз. зах. 3), вядомы славіст, археолаг і этнограф. У зборы А.Ельскага захаваліся яго тры лісты да А.Кіркора — «прыяцеля свайго»*. А.А.Катлярэўскі пісаў да А.Кіркора ў Кракаў з Дэрпта, а пасля з Неапаля, куды адправіўся папраўляць сваё здароўе.

Павел Васілевіч Кукальнік (1795 — 1884), пісьменнік, гісторык, доктар права. Вядомы ў Вільні цэнзар з 1829 па 1865 г., старшыня Віленскай археаграфічнай камісіі, выкладчык многіх Віленскіх навучальных устаноў. Яго аўтограф А.Ельскі збярог у выглядзе невялікай запіскі аб вяртанні

рукапісу некаму з аўтараў для правак (адз. зах. 14). Запіска датавана 12.12.1851 г.

Бернард Ларавічы, «Педагог. Філолаг у Адэсе, аўтар італьянска-расійскай граматыкі і яшчэ некалькіх вядомых прац»*. Збярогся яго ліст на італьянскай мове да некага з Ельскіх (адз. зах. 1). Першапачатковае сцвярджэнне, што гэта ліст да Аляксандра Карлавіча, пасля яго перакладу на беларускую мову стала сумнеўным. У лісце Б.Ларавічы выказвае шкадаванне, што не дачакаўся ў 11 гадзін таго, каму прынёс кнігі з тэкстамі опер. На жаль, дадатковыя звесткі пра Б.Ларавічы і яго адносіны да сям'і Ельскіх не адшуканы.

Мікалай Мікалаевіч Любовіч (1855 — 1935), гісторык-славіст, доктар гісторыі, прафесар, з 1924 г. — член-карэспандэнт АН СССР. У той час, калі А.Ельскі ведаў М.М.Любовіча і паклапаціўся пра яго аўтографы, ён быў яшчэ дацэнтам Варшаўскага універсітэта. Таму ў каментары збіральніка будзе пакінута інфармацыя толькі пра дачыненні М.Любовіча да Варшаўскага універсітэта. А.Ельскі набыў два лісты М.М.Любовіча да кс. І.Бергеля ў Слуцку ад 26.12.1881 і 20.01.1882 г. (адз. зах. 15).

Ёсць некалькі аўтографаў-лістоў са зваротам «Леў Міхайлавіч». Усе яны так ці інакш звязаны адной тэмай — гіпалогіяй. Гэта аўтографы *Івана Мердэра*, служачага Галоўнага ўпраўлення дзяржаўнага конезаводства (адз. зах. 16); *С.А.Папова*, рэдактара конезаводскага часопіса «Рускі спорт» (адз. зах. 19); *Ул.Папова*, «слаўнага спартсмена расійскага»*, ездака (адз. зах. 18). Такая акалічнасць прыводзіць да думкі, што лісты гэтыя пісаліся да Леона Ельскага, стрыечнага брата Аляксандра Карлавіча, вядомага ў свой час гіполага. Захапленне Леона не абышло і гаспадара Замосця, яно мацавала іх сяброўства. Зразумела, што аўтографы аўтарытэтных гіполагаў былі дарагімі для А.Ельскага. І ён папрасіў іх у свайго брата. У гэтым жа шэрагу можна назваць і аўтограф «расійскага сатыстыка»* *Віктара Міхайлавіча Раеўскага* — яго заяву ва ўпраўленне Палтаўскай заводскай канюшні (адз. зах. 30).

Выклікаў увагу А.К.Ельскага і аўтограф пракурора Варшаўскага акругового суда *А.Полана* — яго ліст у газету «Nowiny» (адз. зах. 29). Ліст датаваны 26.12.1881 г.

Флавіян Мікалаевіч Дабранскі (1848 — 1919), гісторык, археограф, лінгвіст. Сябра камісіі па стварэнні Віленскай публічнай бібліятэкі, узначальваў Віленскую археаграфічную камісію, быў сябрам Віцебскай вучонай архіўнай камісіі. Ліст Ф.М.Дабранскага да польскага публіцыста Ёзэфа Такажэвіча, які трапіў да А.Ельскага, напісаны 5 сакавіка 1884 г. (адз. зах. 10). На вокладцы да яго А.Ельскі зрабіў такі запіс на польскай

мове: «Ліст нязмерна цікавы, напісаны да польскага публіцыста Ё.Такажэвіча, у якім адбілася ўся сутнасць маскаля»[*]. Ліст сапраўды цікавы і мае падставы быць апублікаваным. З архіва Ё.Такажэвіча ёсць у зборы А.Ельскага

яшчэ адзін ліст — *Мікалая Іванавіча Пятрова* (1840 — 1921), літаратуразнаўца, гісторыка літаратуры, прафесара Кіеўскай духоўнай акадэміі (адз. зах. 17). Ліст быў напісаны 5 красавіка 1884 г. як адказ на просьбу Ё.Такажэвіча аб высылцы яму кнігі «Очерки из истории украинской литературы XVIII в.» і дазволе на публікацыю ў часопісах «Ateneum» і «Kraj» рэцэнзій на кнігі М.І.Пятрова. Дазвол быў атрыманы, а кніга выслана.

Павел Пятровіч Дуброўскі (1812 — 1882), славіст, прафесар польскай мовы і літаратуры Галоўнага педагагічнага інстытута ў Пецярбургу, выдавец газеты «Денница»[20], аўтар прац пра Адама Міцкевіча, Іаахіма Лялевеля і інш. У зборах А.Ельскага захаваўся яго ліст на польскай мове ад 26 красавіка 1857 г. да рэдактара зборніка «Kronika»[21] Аляксандра Невяроўскага (адз. зах. 11). П.П.Дуброўскі дае кароткую рэцэнзію на зборнік і характарызуе свае адносіны да часопісаў «Русский Вестник»[22] і «Русская беседа»[23].

Мікалай Стрэмаухаў, «славянафіл і рускі публіцыст»[*]. З яго двух лістоў да Фелікса Андрэевіча Весялоўскага (20 сакавіка і 2 мая 1883 г.) (адз. зах. 21) становіцца зразумелым, як моцна прапагандаваліся ідэі славянафільства ў той час. Як бачна з канверта да аднаго з лістоў, Ф.А.Весялоўскі жыў у с. Гарадзішча Валынскай губ. Звестак пра яго нідзе не знойдзена. Не зрабіў пра яго ніякага запісу і А.Ельскі.

Сяргей Рыгоравіч Строганаў (1794 — 1882), граф, генерал кавалерыі, удзельнік Барадзінскай бітвы. У 1831 — 1834 гг. выконваў абавязкі ваеннага губернатара ў Мінску і Рызе. У 1835 г. назначаны апекуном Маскоўскай навучальнай акругі. Быў вядомым у свой час педагогам. Гэта адзначае і А.Ельскі ў запісах да аўтографа С.Строганава — яго ліста на французскай мове неўстаноўленай асобе, напісанага ў 1865 г. (адз. зах. 22).

Маюцца ў зборы і некалькі асабістых дакументаў А.Ельскага, подпісы вядомых людзей на якіх далі падставу, каб уключыць іх у калекцыю: білет А.К.Ельскага на права бясплатнага наведвання выстаўкі Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі з 7 па 11 верасня 1883 г. за подпісам прэзідэнта таварыства *Мікалая Мышанкова* (адз. зах. 5); афіцыйнае паведамленне А.К.Ельскаму Вольнага эканамічнага таварыства ў Пецярбургу аб выбранні яго 24 лютага 1877 г. сябрам таварыства і лісты з напамінаннем пра плату сяброўскіх складак у 1882 г. за подпісам вядомага эканаміста і сакратара таварыства *А.Ходнева* (адз. зах. 3).

Даследуючы гэтую частку аўтографаў з Бібліятэкі і музея старажытнасці Аляксандра Ельскага ў Замосці, яскрава абазначыўся яе характар. З Цэнтральнага дзяржаўнага архіва літаратуры і мастацтва ў Маскве ў свой час паступілі аўтографы рускіх гісторыкаў, літаратараў, выдаўцоў і інш., якія сваёй творчасцю і грамадскай дзейнасцю так ці інакш уплывалі на ход падзей у Заходнім краі Расійскай імперыі і былі звязаны з многімі вядомымі дзеячамі былой Рэчы Паспалітай. Магчыма, што ў калекцыі А.Ельскага рускі раздзел быў намнога большым, але ў Польшчы да 1936 г. збярогся толькі ў апісанай колькасці.

[1] Аляксандр Карлавіч Ельскі (16.06.1834 — 10.09.1916), беларускі пісьменнік, краязнавец, перакладчык, публіцыст, калекцыянер.

[2] З 1976 г. — Цэнтральны дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва; з 1993 г. — Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ).

[3] БДАМЛіМ. Ф.43. Воп.1. Адз.зах. 1—30.

[4] Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Даведнік. БелНДІДАС. М., 1997 г.

[5] Дзеля блізкіх і прышласці. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Універсітэты Ельскіх» (Да 165-годдзя з дня нараджэння Аляксандра Ельскага). Мінск, 7 кастрычніка 1999 г. Мн., 1999.

[6] Гаворка ідзе пра Дзяржаўны літаратурны музей у Маскве.

[7] Бястужаў А.А. (1797 — 1837), дзекабрыст, пісьменнік.

[8] Вайдзевіч Ф.Ф. — абшарнік в. Выганічы Мінскага пав. (цяпер Валожынскі р-н), у якога ў 1821 — 1822 гг. жыў А.А.Бястужаў.

[9] Альманах, які выдаваў А.А.Бястужаў сумесна з К.Ф.Рылеевым у 1823 — 1825 гг.

[10] Боткін С.П. (1832 — 1889), рускі тэрапеўт.

[11] Тут і далей пад зоркай радкі з каментараў А.К.Ельскага.

[12] Літаратурна-палітычная газета, якая выходзіла ў Пецярбургу з 1863 па 1881 г.

[13] Маёнтак каля в. Пусэн у Віндаўскім пав. Курляндскай губ. (сучасны Вентспілскі р-н у Латвіі).

[14] Выдавалася ў Пецярбургу з 1871 па 1880 г.

[15] У.І.Мархель. Кніга для запісу…, або 234 аўтографы. / Матэрыялы канферэнцыі «Дзеля блізкіх і прышласці». Мн., 1999. С.8.

[16] Штомесячны палітычны і гісторыка-літаратурны часопіс. Выдаваўся з 1862 па 1864 г. у Кіеве, з 1864 па 1871 г. у Вільні.

[17] «Виленский вестник» («Kurier Wilenski»), палітычная і літаратурная газета — афіцыйны орган Віленскага генерал-гу-

бернатарства. Выдавалася ў 1842 — 1915 гг. у Вільні, у 1915 — 1916 гг. у Гомелі.
[18] Тут у значэнні месца друкавання матэрыялу ў газеце, т. зв. «падвал», які аддзяляўся лініяй адрыву.
[19] Маюцца на ўвазе «Ліцвінскія абразкі» Ігната Ходзькі (1794 — 1861).
[20] «Денница»= «Zutrzenka», літаратурная газета. Выдавалася ў Варшаве на рускай і польскай мовах.
[21] «Kronika». Варшава, 1856 — 1860.
[22] Літаратурна-палітычны часопіс. Выдаваўся ў Маскве з 1856 па 1899 г.
[23] Славянафільскі часопіс. Выходзіў у 1856 — 1860 гг. у Маскве.

АРХІВАЗНАЎСТВА І АРХІЎНАЯ СПРАВА

А.М.Міхальчанка

АРХІВЫ БЕЛАРУСІ НА МЯЖЫ XX–XXI СТАГОДДЗЯЎ: НАКІРУНКІ РАЗВІЦЦЯ

Аб'ём чалавечых ведаў і дзейнасці дасягнуў у нашу эпоху беспрэцэдэнтнага ўзроўню. За кароткі перыяд часу патрэбнасці ў інфармацыі і яе дакументаванні ўзраслі ў шмат разоў. У такіх умовах задача архівіста заключаецца ў тым, каб дапамагчы грамадству знайсці новыя метады стварэння сваёй дакументальнай спадчыны і спрасціць да яе доступ.

Цяпер у рэспубліцы Беларусь дзейнічаюць сем органаў кіравання архіўнай справай (Дзяржкамархіў і аддзелы па архівах і справаводству абласных выканаўчых камітэтаў), 31 дзяржаўны архіў (6 рэспубліканскіх, 6 абласных, 16 занальных, 3 дзяржархівы грамадскіх аб'яднанняў), 2 лабараторыі (Цэнтральная лабараторыя мікрафільмавання і рэстаўрацыі дакументаў НАФ Рэспублікі Беларусь і Рэспубліканская тэхнічная лабараторыя мікрафільмавання страхавога фонду дакументацыі), 2 навукова-даследчыя ўстановы (Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы і Беларускі навукова-даследчы цэнтр электроннай дакументацыі), база-сховішча фонду страхавой дакументацыі (43 арганізацыі) і 50 райдзяржархіваў у 119 раёнах.

У 1999 г. у рэспубліцы працягвалася стварэнне сеткі раённых і гарадскіх дзяржаўных архіваў па асабовым складзе. На пачатак 2000 г. маецца 50 райгарархіваў, з якіх у Віцебскай вобласці — 11 (з 18), Гродзенскай — 9 (з 16), Гомельскай — 8 (з 23), Мінскай — 10 (з 26), Магілёўскай — 13 (з 20). У 2001 г. стварэнне сеткі гэтых архіваў павінна быць закончана.

Працягвалася праца па арганізацыі Архіва Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Перад архівістамі нашай, як і іншых краін, стаяць складаныя задачы. Само нарастанне колькасці архіўных матэрыялаў магло б стаць невырашальнай праблемай, калі б не змены, якія сталі вынікам узнікнення і

развіцця новых тэхналогій. Але ў той жа час створаны новымі тэхналогіямі больш эфектыўныя метады захоўвання, атрымання і распаўсюджвання дакументальнай інфармацыі — праблемы, якія закранулі саму аснову прафесіі архівіста. Яны прывялі да пашырэння аксіём і тэорый, неабходных для таго, каб прыстасавацца да новых абставін, да стварэння новых прыёмаў і метадалогій. Ужо цяпер важна дакладна ўзважыць вынікі такіх перамен.

У якой ступені мы, работнікі архіваў, падрыхтаваны да выканання патрабаванняў новай эпохі? Для адказу на гэтае пытанне трэба прааналізаваць уласнае бачанне сваіх задач і спецыфікі сваёй працы. Мы належым да прафесіі, якая існуе ва ўсім свеце, і колькасць членаў яе ўзрастае з кожным годам. Але ці дастаткова ў нас ведаў, уменняў і ўпэўненасці дзеля таго, каб справіцца са сваёй работай у новых умовах распаўсюджвання інфармацыі, уласцівых перыяду канца XX і пачатку XXI стагоддзя? Да якой ступені кожны з нас прасякнуты тым усведамленнем нашай агульнай ролі і задач, якое павінна з’яўляцца асновай нашага самаадчування як адзінай прафесіі?

Паколькі мы не можам прадбачыць, да якіх вынікаў вядуць і прывядуць новыя метады кіравання інфармацыяй, для ўсіх і кожнага з нас жыццёва неабходным становіцца вызначэнне і разуменне сваёй ролі як спецыяліста. Таму мы павінны задацца пытаннем: як пашырыць і паглыбіць усведамленне нашай прафесіі і што трэба зрабіць, каб выканаць задачы, якія паўсталі перад намі і якія непараўнальныя па сваёй складанасці з задачамі, што калі-небудзь стаялі перад былымі пакаленнямі работнікаў архіваў.

Архівы ёсць катэгорыя больш складаная, чым проста збор інфармацыі ў выглядзе фактаў і дэталяў. Архіў — гэта адзінае цэлае, гэта поўная, непадзельная адзінка, складаючыя часткі якой узаемна звязаны і арганічна дапаўняюць адна другую. Як архівы цалкам, так і іх асобныя часткі можна разглядаць і разумець па-рознаму, але яны, тым не менш, былі і застаюцца для чалавецтва пастаяннай крыніцай пазнання і праверкі ісціны. Архівы ёсць памяць чалавецтва, і памяць больш надзейная, чым параўнальна слабая памяць асобнага чалавека ці групы людзей. Архівы адрозніваюцца паслядоўнасцю, стабільнасцю і надзейнасцю. Яны адлюстроўваюць карані нашай культуры і цывілізацыі ва ўсёй яе шматбаковасці, паколькі складаюцца з паўсядзённай чалавечай дзейнасці ў самых розных галінах. Гэта вынікі дзеянняў, думак, абмеркаванняў і рашэнняў, адлюстраванне ведаў і вопыту чалавецтва. Для перадачы гэтых ведаў і вопыту ад пакалення да пакалення неабходна штучная памяць, якая значна пераўзыходзіць чалавечую. Такой памяццю і з’яўляюцца архівы.

Свет без архіваў быў бы светам без памяці, культуры, законнасці, разумення каранёў гісторыі і навукі, светам, не маючым калектыўнага твару. Адпаведна на работнікаў архіваў ускладаецца велізарная адказнасць: забяспечыць грамадству магчымасць дакладнага вывучэння самога сябе шляхам доступу да архіваў, да сваёй грамадскай памяці.

Гэта адказнасць цягне за сабою неабходнасць прымаць рашэнні аб тым, якую дакументацыю трэба захоўваць. Узнікае вельмі важная задача, паколькі такое рашэнне будзе вызначаць змест культурнай спадчыны і калектыўнай свядомасці будучага грамадства. Акрамя таго, архівісты павінны забяспечыць найбольш працяглае існаванне архіваў, незалежна ад таго, захоўваецца дакументацыя на паперы ці з дапамогай сучасных носьбітаў інфармацыі. Работнікі архіваў вырашаюць гэтую задачу шляхам стварэння найбольш спрыяльных умоў для арганізацыі, аховы і выкарыстання архіваў. Яны зберагаюць жыццёва важныя ўзаемасувязі і суадносіны, якія забяспечваюць дакладнасць архіўнай дакументацыі. Такім чынам, у працэсе стварэння архіва яго работнікі прыкладаюць намаганні да таго, каб інфармацыя, што змяшчаецца ў дакументах, не была скажонай ці замаскіраванай. Потым складаецца навукова-даведачны апарат, які забяспечвае членам грамадства доступ да сваёй дакументальнай спадчыны.

Пералічаныя абавязкі вызначаюць неабходнасць адказных і актыўных адносін архіўных работнікаў да сваіх архіваў. Мы, архівісты, узброеныя ведамі і вопытам, нясём адказнасць за выкананне ўсіх працэсаў, якія вядуць да правільнага і надзейнага стварэння, захавання і выкарыстання архіваў. Гэта шматбаковая і важная мэта выступае ў якасці галоўнай задачы архівіста.

За апошнія гады інфармацыя стала пашыраным «аб’ектам ужытку», прадметам велізарнай галіны, якая ахоплівае тых, хто друкуе і распаўсюджвае прадукты інфармацыі, вытворцаў камп’ютэрнай апаратуры і яе праграмнага забеспячэння, капіравальных машын і камунікацыйнай тэхналогіі. Сектар інфармацыйнага абслугоўвання з’яўляецца сёння імкліва растучым. Інфармацыя і яе носьбіты, якія ствараюцца і прадаюцца ў велізарным маштабе, ператварыліся ў найважнейшы фактар нашага жыцця.

Само слова «архіў» больш не мае адназначных адносін толькі да паперы; яно можа таксама азначаць шэраг іншых носьбітаў інфармацыі, заснаваных на электронных і лічбавых метадах. У апошні час распрацаваны новыя метады вытворчасці, кантролю і кіравання. Іх развіццё працягваецца настолькі імкліва і эфектыўна, што мы вымушаны прызнаць як рэальнасць той факт, што архівы здольны ўжываць новыя формы і метады, якія ўжо не патрабуюць удзелу архівістаў. Таму мы павінны як мага хутчэй больш дак-

ладна акрэсліць сваю пазіцыю ў эпоху інфармацыі і распрацаваць уласную стратэгію дзеянняў. Трэба ставіць і вырашаць пытанне аб тым, як уплывае эпоха інфармацыі на архіўную справу і як распрацоўваць нашу тэорыю, прыстасоўваць нашу метадалогію і практыку да новых абставін з тым, каб застацца вернымі сваім абавязкам. Першы з іх — захоўваць дакументацыю, а другі — спрыяць яе эфектыўнаму выкарыстанню.

На працягу многіх стагоддзяў архівы ствараліся ў асноўным па адзінай схеме. У наш час новыя метады надаюць ім новую форму, якая на першы погляд можа здацца вельмі далёкай ад сутнасці архіўнай справы. У гэтай сувязі ў эпоху інфармацыі архівістам давядзецца вырашаць тры найважнейшыя задачы.

Па-першае, сучаснае развіццё тэхналогіі ставіць архівістаў перад неабходнасцю захоўваць цэласнасць архіваў новымі метадамі, бо ў нашы дні вельмі ўзрасла рызыка парушэння гэтай цэласнасці. Архівісты могуць і павінны прыняць усе неабходныя захады для іх аховы. Для дасягнення гэтай мэты мы ўступаем у канструктыўны дыялог з тымі, хто гэтыя архівы стварае. Мы прапануем свае ўласныя тэорыі і метадалогію карыстання дакументамі і, значыць, растлумачваем і падтрымліваем іх узаемазалежнасць у архіве. Тым самым імкнёмся забяспечыць цэласнасць дакладнай інфармацыі, якую архівы даюць грамадству.

Па-другое, у час, калі архіўная сістэма ствараецца носьбітамі інфармацыі, якія па сваёй прыродзе непастаянныя, яна можа падвяргацца непажаданым зменам альбо нават знішчэнню. Адсюль неабходнасць забяспечыць грамадству надзейную дакументацыю шляхам распрацоўкі дакладнага вызначэння тэрміна «арыгінальны дакумент».

Па-трэцяе, важнейшая задача — захоўваць дакументальную спадчыну і забяспечваць доступ да яе як сучаснаму, так і будучаму грамадству. Яна набывае асаблівае значэнне ў эпоху ўсё больш і больш нарастаючай плыні інфармацыі. Паколькі захаваць усю створаную і ствараемую ў нашы дні дакументацыю практычна немагчыма, патрэбна падысці да гэтай задачы выбіральна. Грамадства ўсклала на архівістаў вялікую адказнасць — вырашаць, што павінна быць уключана ў яго дакументальную спадчыну. Перад імі стаіць задача стварэння палітычных, прававых і культурных асноў карыстання дакументальнай спадчынай як для грамадства ў цэлым, так і для кожнага яго члена. Аднак рэсурсы нашы звычайна бываюць абмежаваныя, і калі мы маем намер іх павялічыць, то павінны ўсе разам і кожны асабіста дакладна і пераканаўча заявіць аб важнасці задачы, якую трэба вырашаць, і аб тым, якія рэсурсы для гэтага неабходны.

Такім чынам, грамадства даручыла нам важную справу. Упэўненае, што мы возьмем на сябе адказнасць за яе кампетэнтнае выкананне, яно ўхваліла і санкыянавала нашу дзейнасць. Яно дало нам пэўную ступень свабоды, самастойнасць, неабходныя для нашай працы. Паколькі архівісты знаходзяцца на службе ў грамадства, яны павінны стаяць тварам да яго патрэб. Гэта значыць, весці пастаянны дыялог паміж разуменнем канцэпцыі дакументальных архіваў з боку архівіста і выражэннем сваіх патрэб з боку грамадства. Вынікі такога дыялогу павінны ўвасабляцца ў практычных справах.

Архівы, як і само грамадства, увесь час мяняюцца. Наша поле дзейнасці пашырылася: калі раней яно ўключала толькі пэўную колькасць інфармацыі, зафіксаванай з дапамогай традыцыйных носьбітаў інфармацыі, то цяпер яно ахоплівае непамерна большую яе колькасць, якая збіраецца і назапашваецца шляхам усё больш новых метадаў. Адначасова сам характар архіваў ператварыўся з нязменнага ў пераменлівы. Задачы архівістаў, аднак, не змяніліся. Яны, як і раней, абавязаны ад імя грамадства ацэньваць і збіраць, захоўваць і забяспечваць доступ да архіўных матэрыялаў для самых розных мэтаў і патрэб — як вядомых, так і пакуль яшчэ невядомых. Наш час — эпоха інфармацыі — прад’яўляе высокія патрабаванні да нас саміх, да нашай кампетэнтнасці і эфектыўнасці нашай працы, да нашага пераканаўчага ўплыву.

Шлях да кампетэнтнага задавальнення ўсё новых і новых патрабаванняў ляжыць праз далейшае развіццё прафесіі архівіста. Трэба трывала ўсвядоміць, што патрабаванні, якія ставіць перад намі грамадства, — гэта патрабаванні да прафесіі, для задавальнення іх неабходны нашы вялікія намаганні, наша прафесійная кампетэнтнасць, нашы моцныя рукі. Мы, са свайго боку, павінны ўслед за сваім прызваннем прыкласці ўсе патрэбныя намаганні для паглыблення сваіх ведаў, што дазволіць паказаць грамадству сваю ўпэўненасць і рашучасць.

Але намаганні, пра якія ідзе гаворка, немагчымы без дакладна выпрацаванай у дзяржаве нацыянальнай інфармацыйнай палітыкі. Пад гэтым перш за ўсё трэба разумець палітычную волю ўрада стварыць неабходныя заканадаўчыя ўмовы для кіравання рэсурсамі, якія датычацца інфармацыйнага сектара. Гэтыя рэсурсы велізарныя і разнастайныя, яны ахопліваюць некалькі істотных элементаў:

— чалавечыя рэсурсы (прафесійныя і тэхнічныя работнікі, персанал падтрымкі і абслугоўвання);

— рэсурсы, якія звязаны з дакументамі (архіўныя фонды і бібліятэчныя зборы інкунабул і рэдкіх рукапісаў);

— фінансавыя рэсурсы (бюджэтныя сродкі для кіравання інфармацыяй і дакументамі);

— матэрыяльныя рэсурсы (інфраструктура, абсталяванне і тэхналогіі).

Пералічаныя элементы ствараюць унікальнае асяроддзе дакументазнаўства, уласцівае кожнай краіне, дапаўняюць мазаіку, вядомую пад назвай нацыянальная інфармацыйная палітыка. Такая палітыка з'яўляецца вынікам сумесных намаганняў усіх інфармацыйных сектараў, у якіх стратэгіі кожнай сферы аб'ядноўваюцца для падтрымкі мэты ў нацыянальным маштабе і кіруюцца дэмакратычна прынятымі законамі.

Гаворачы аб нацыянальных прыярытэтах у перспектыве развіцця архіўнай галіны, трэба назваць перш за ўсё перадавыя інфармацыйныя тэхналогіі, якія прапануюць шэраг новых варыянтаў для распаўсюджвання і забеспячэння доступу да «памяці Беларусі», г. зн. да архіваў, бібліятэк, фондаў, збораў, калекцый і інш. Камп'ютэрныя інфармацыйныя сістэмы ствараюцца з мэтай інфармавання грамадства аб дакументальнай спадчыне, яны выкарыстоўваюцца ў якасці інструмента для пошуку фондаў і збораў, а таксама для забеспячэння доступу да машыначытальных копій дакументаў, арыгіналы якіх захоўваюцца на паперы ці іншых традыцыйных носьбітах. Ва ўсім свеце праводзіцца вялікая праца ў гэтай галіне. За апошнія гады ўжыванне сеткі Internet склала аснову для татальнай рэвалюцыі ў справе распаўсюджвання такой інфармацыі.

Гаворка ідзе, зразумела, не пра інфармацыю наогул, а пра інфармацыю, якая з'яўляецца каштоўнай для архіваў і іх карыстальнікаў. Адсюль паўстае задача наладзіць доступ да патрэбных інфармацыйных крыніц і навучыць архівістаў карыстацца электроннымі сістэмамі. Нам неабходна як мага хутчэй вырашыць, як мы можам стварыць сховішчы лічбавых матэрыялаў у сферах, вельмі важных для нашай краіны.

Няма сумнення ў тым, што Internet дапаможа вырашыць памянёную праблему.

Спадзяванні на глабальную электронную сетку Internet сёння велізарныя. У архіўных колах шырока абмяркоўваецца, як яна зменіць усю інфармацыйную структуру і створыць новыя шляхі атрымання інфармацыі. Фактычна развіццё Internet пачалося ў Міністэрстве абароны Злучаных Штатаў. Але сёння Internet — гэта ўсясветная павуціна ўзаемазвязаных універсітэцкіх, дзелавых, ваенных і навуковых сетак. Яна складаецца з гіганцкіх рэгіянальных, буйных гарадскіх і мясцовых сетак. Усе яны звязаны ў адзіную сетку.

Internet забяспечвае доступ і выкарыстоўваецца для размеркавання ўсіх відаў рэтраінфармацыі, лістоў, перыядычных выданняў, кніг і г. д. Паводле

апошніх падлікаў, у наш час існуе больш сотні мільёнаў людзей і кампаній, звязаных з сістэмай Internet, і яна дала велізарныя адукацыйныя крыніцы, калі-небудзь вядомыя ў гісторыі чалавецтва. Яна аб'ядноўвае веды універсітэцкіх бібліятэк, архіваў, навукова-даследчых цэнтраў амаль ва ўсім свеце — прынамсі, тэарэтычна. Праўда, аднак, у тым, што, хоць мы і гаворым пра яе глабальную сетку, тым не менш і да сённяшняга часу існуе вялікая перашкода для рэальнага выкарыстання Internet. Большая частка насельніцтва свету не можа выкарыстоўваць камп'ютэрную сувязь на сваёй уласнай мове. Больш складанымі бар'ерамі на шляху яе развіцця з'яўляюцца тэхнічная інфраструктура, выдаткі і кампетэнцыя персаналу.

І ўсё ж давайце на некаторы час забудземся пра перашкоды і звернемся да нашых магчымасцей. Крыніцы Internet не вельмі адрозніваюцца ад інфармацыі, якую мы знаходзім на архіўных паліцах. Назвы «электронны архіў» ці «віртуальны архіў» на самай справе вельмі дакладна характарызуюць сітуацыю. Internet забяспечвае доступ да ўсіх відаў інфармацыі і ператворыцца ў архіў Internet, і ўсё, што змяшчаецца ў ім, крок за крокам дапоўніць ці, можа, нават зменіць у нейкай ступені архіўныя сховішчы. З бурным развіццём сеткі Internet практычна ўсе сховішчы лічбавых матэрыялаў стануць праз яе даступнымі тым ці іншым шляхам, а колькасць інфармацыі ў сетцы ўзрастае ў геаметрычнай прагрэсіі.

Ці здолее Internet стаць сродкам вырашэння новых архіўных праблем? Для гэтага трэба звярнуцца да практыкі, і гэта тое, што мы хочам зрабіць у праекце «Віртуальны архіў Беларусі».

Мэтай праекта з'яўляецца стварэнне электронных копій дакументаў, якія адносяцца да гісторыі Расіі, Беларусі, Літвы і Украіны эпохі сярэднявечча і новага часу. Яго выкананне павінна дазволіць значна палегчыць доступ да інфармацыі, жыццёва важнай для ўмацавання нацыянальнай і гістарычнай самасвядомасці народаў гэтых краін і ўсведамлення імі свайго месца ў еўрапейскай цывілізацыі.

Асноўныя комплексы архіўных дакументаў, якія сфарміраваліся ў перыяд Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і часткова Расійскай імперыі, складаюць агульную гістарычную спадчыну рускіх, беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў. Сёння яны разгрупаваны па фондах гістарычных архіваў і бібліятэк паказаных вышэй краін, а таксама Польшчы. Дакументы змяшчаюць у сабе найбагацейшую інфармацыю па палітычнай, эканамічнай, культурнай гісторыі гэтага рэгіёна, па генеалогіі яго насельніцтва. Агульны іх аб'ём складае, магчыма, сотні тысяч адзінак захоўвання (дзесяткі мільёнаў старонак). Кожны з названых комплексаў дазваляе асэнсаваць толькі частку агульнага малюнку і мае патрэбу ў

дапаўненні матэрыяламі з іншых комплексаў. Пры гэтым нярэдка дакументы, якія захоўваюцца ў адным з нацыянальных архіваў, цалкам адносяцца да тэрыторыі іншай краіны. Перадача арыгіналаў дакументаў за межы краін-уладальнікаў у цяперашніх умовах з'яўляецца вельмі праблематычнай. Доступ да іх ускладняецца як наяўнасцю дзяржаўных межаў, так і малой прапускной здольнасцю сённяшніх архіваў, якая дазваляе задавальняць вельмі невялікую колькасць запытанняў. Акрамя таго, інтэнсіўнае выкарыстанне арыгіналаў можа прывесці да іх разбурэння. Абмен мікрафільмамі і фотакопіямі толькі часткова дазваляе вырашыць праблему, бо магчымасці іх тыражавання таксама абмежаваныя.

Радыкальным рашэннем магло б стаць стварэнне лічбавых копій дакументаў шляхам сканіравання. Іх можна выдаваць даследчыкам на кампакт-дысках, у выглядзе файлаў электроннай пошты ці раздрукоўваць на паперы. Улічваючы, што сабекошт запісу кампакт-дыска складае сёння менш за 5 долараў, магчымасці тыражавання аднойчы створаных электронных версій дакументаў неабмежаваныя. Практычна кожны, хто пажадае, зможа атрымаць паўнацэнную інфармацыю, якая адлюстроўвае як змест, так і знешні выгляд крыніцы. Такое рашэнне будзе рэзка стымуляваць працу прафесійных даследчыкаў, выкананне генеалагічных запытанняў, а таксама распрацоўку навучальных праграм для школ і універсітэтаў, дзейнасць грамадскіх арганізацый, краязнаўцаў і генеолагаў-аматараў.

У праекце, які прапануецца, намячаецца удзел як мінімум 15 архіваў і бібліятэк з васьмі гарадоў пяці краін:

Ад Расійскай Федэрацыі: Дзяржаўны архіў старажытных актаў — г. Масква; Дзяржаўны гістарычны архіў; Публічная бібліятэка імя М.Я.Салтыкова-Шчадрына; Архіў Санкт-Пецярбургскага аддзялення Акадэміі навук — г. Санкт-Пецярбург;

Ад Рэспублікі Беларусь: Нацыянальныя гістарычныя архівы — г. Мінск, г. Гродна;

Ад Літоўскай Рэспублікі: Дзяржаўны гістарычны архіў; Бібліятэка Акадэмі навук; Бібліятэка Вільнюскага універсітэта — г. Вільнюс;

Ад Польшчы: Архіў старажытных актаў — г. Варшава, Бібліятэка Чартарыйскага — г. Кракаў;

Ад Украіны: Дзяржаўны гістарычны архіў; Цэнтральная навуковая бібліятэка Акадэміі навук — г. Кіеў; Дзяржаўны гістарычны архіў, бібліятэка Акадэміі навук — г. Львоў.

Акрамя таго, патрэбны ўдзел тых універсітэтаў, якія маглі б узяць на сябе ролю каардынатараў праекта на ўзроўні краін-удзельніц (па адным ад кожнай з пяці краін).

Рэалізацыя праекта павінна прайсці некалькі этапаў.

На першым з іх неабходна будзе скласці пералік асноўных комплексаў дакументаў, якія намечаны да сканіравання, вызначыць чарговасць іх апрацоўкі. У выніку вызначыцца катэгорыя найбольш каштоўных дакументаў (каля мільёна старонак), сканіраванне якіх павінна прынесці найбольш хуткі і найбольш значны эфект. Гэтую работу давядзецца правесці архіўным установам, у якіх захоўваюцца дакументы, разам з навукова-даследчымі цэнтрамі. Па нашым меркаванні, у кожным з 14 месцаў захавання архіўных крыніц патрабуецца праца 1–2 даследчыкаў на працягу 3–12 месяцаў.

На другім этапе (храналагічна можа супадаць з першым) будзе распрацоўвацца тэхнічны праект сістэмы атрымання электронных выяў, іх захавання і тыражавання. Ён павінен уключаць выбар канкрэтных тэхнічных і праграмных сродкаў. Рэалізацыю гэтай задачы магла б узяць на сябе спецыялізаваная праектная арганізацыя ці фірма адной з краін-удзельніц праекта.

На трэцім этапе давядзецца набыць як мінімум 8 праграмна-тэхнічных комплексаў і ўстанавіць іх у кожным з 8 паказаных гарадоў, а таксама правесці навучанне персаналу. У склад кожнага комплексу, паводле папярэдніх меркаванняў, павінны ўвайсці па дзве рабочыя станцыі на базе камп’ютэраў класа Pentium II (адна з іх павінна быць аснашчана планшэтным сканерам фармату А3; другая — канструкцыяй для запісу на кампакт-дыскі), а таксама адпаведнае праграмнае забеспячэнне.

На чацвёртым этапе пройдуць сканіраванне дакументаў, першасная апрацоўка выяў, стварэнне мінімальнага даведачнага апарату і запіс выяў на кампакт-дыскі для пастаяннага захоўвання і тыражавання. Выявы мяркуецца захоўваць у графічным (піксельным) фармаце, без распазнавання тэксту. Як сведчыць міжнародны вопыт аналагічных праектаў, кожная рабочая станцыя дазволіць якасна апрацоўваць да 100 старонак у дзень (25 000 старонак у год). Гэта дазволіць за некалькі гадоў стварыць электронныя копіі дакументаў, вызначаныя як найбольш каштоўныя на першым этапе. Кожны камплект з дзвюх рабочых станцый патрабуе пастаяннага ўдзелу 2 аператараў.

На пятым, апошнім этапе (храналагічна часткова супадае з чацвёртым) будуць праводзіцца тыражаванне электронных копій па заяўках канкрэтных карыстальнікаў, археаграфічная апрацоўка дакументаў (пры неабходнасці — пераклад іх на сучасныя мовы) і забеспячэнне паўнацэнным даведачным апаратам. У выніку, акрамя лічбавых выяў дакументаў, будуць створаны іх машыначытальныя версіі.

Мяркуецца, што фінансаванне праекта (на яго выкананне патрэбны значныя фінансавыя сродкі) на кожным этапе і ў цэлым будзе ажыццяўляцца краінамі-ўдзельніцамі па дагаворанасці (сваімі сіламі, у рамках асобных рэгіянальных праектаў і інш.) і з прыцягненнем спонсараў.

Цяпер на Беларусі прапрацоўваецца пытанне аб стварэнні віртуальных архіваў «Літоўская метрыка», «Архіў Радзівілаў» і інш.

Калі ўсім зацікаўленым дзяржавам і іх установам узяцца за ажыццяўленне праекта, пра які ідзе размова, то можна быць упэўненымі, што вынікі пераўзыдуць усе нашы чаканні.

Менавіта таму ў саюзе Беларусі і Расіі вельмі патрэбны быў бы аналагічны заходнім інстытут незалежных кансультантаў, якія маглі б, ведаючы асаблівасці айчыннага справаводства, архіўнай справы і сучасных праграмных комплексаў, прааналізаваўшы патрэбы канкрэтнай арганізацыі, даць рэкамендацыі па той ці іншай тэхніцы, той ці іншай платформе і адпаведна таго ці іншага вырашэння практычнай задачы. На наш погляд, кансультацыйныя цэнтры маглі б стварыць у сябе такія ВНУ, як Расійскі дзяржаўны гуманітарны універсітэт (РДГУ) ці Беларускі дзяржаўны універсітэт (гістарычны факультэт, кафедра крыніцазнаўства і музеязнаўства, дзе выкладаецца гістарычная інфарматыка). Магчымы і такі варыянт, калі за гэтую справу ўзяўся б Дзяржаўны універсітэт кіравання, які мае як кафедру дакументазнаўства, так і кафедру вылічальнай тэхнікі, ці Усерасійскі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы (УНДІДАС). Гэты інстытут з’яўляецца цэнтрам распрацоўкі метадычнага забеспячэння работы з дакументамі ў справаводстве і архіве, укаранення сучасных камп’ютэрных тэхналогій у архіўную справу.

Мая мара як старшыні Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству РБ — стварэнне арміі кампетэнтных энтузіястаў архіўнай справы, прафесіяналаў, якія здольныя паспяхова даводзіць да грамадства важнае значэнне архіваў, нястомна і пераканана паглыбляць свае веды, сумесна працаваць для дасягнення агульнай мэты.

Калі мы бачым неразуменне ў грамадстве адказнай ролі архіваў, давайце пральём святло ведаў для пераадолення гэтай недасведчанасці. Калі мы бачым, што архівы застаюцца ў цяні грамадскай думкі, давайце ўздымем факел, які іх асвятліць. Калі ўзнікае ў грамадстве неабходнасць вырашыць, ці трэба далей захоўваць тую ці іншую дакументацыю, давайце дапаможам яму ў выбары правільнага рашэння. Калі ж мы бачым, што наш уплыў нязначны і нашы абавязкі не знаходзяць адпаведнага прызнання, давайце з усёй рашучасцю дабівацца ўсведамлення каштоўнасці архіўнай працы.

Калі мы самі не разумеем альбо не ведаем чагосьці, давайце зробім усё неабходнае для ўласнага адукавання. Калі нам неабходна навучыцца новым ідэям і новым метадам, прыкладзём намаганні да таго, каб яны арганічна ўвайшлі ў кантэкст нашай нязменнай мэты і нашых прынцыпаў.

Калі мы збіраемся разам, давайце рупліва працаваць на карысць архіваў і разумення іх значэння нашым грамадствам. Не будзем забываць, што нягледзячы на сур'ёзныя цяжкасці і перашкоды, якія стаяць перад намі, моц нашага інтэлекту і пераканаўчасць — як усіх разам, так і кожнага паасобку — дапаможа гэтыя цяжкасці і перашкоды пераадолець.

У.В.Фядосаў

ПРАБЛЕМЫ ЭКАНАМІЧНАЙ ПАДРЫХТОЎКІ СУПРАЦОЎНІКАЎ АРХІЎНАЙ ГАЛІНЫ Ў РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ

У пераходны перыяд усё больш усведамляецца неабходнасць дакладных ведаў пра набыты чалавекам вопыт, актывізуецца імкненне асэнсаваць гэты вопыт спробаў, памылак, поспехаў для прыняцця новых рашэнняў. Сам час прыводзіць да тэндэнцыі ўзаемадзеяння вучоных розных спецыяльнасцей, узнікнення асаблівых міждысцыплінарных кантактаў, з'яўлення новых навуковых дысцыплін. Эвалюцыя прафесіі архівіста, неабходнасць максімальна поўнага задавальнення патрэбаў грамадства ў рэтраспектыўнай дакументнай інфармацыі, эканамічныя рэаліі прывялі да больш глыбокага разумення значэння эканамічных умоваў і эканамічных механізмаў для вырашэння задач, што стаяць перад галіною. У святле сказанага пытанне распрацоўкі эканамічных праблем тэорыі і практыкі архіўнай справы ў Рэспубліцы Беларусь уяўляецца ўсё больш важным і актуальным. Карэнныя змены ў эканамічным жыцці грамадства, станаўленне архіваў як суб'екта эканомікі, істотная карэкціроўка спосабаў эканамічнага забеспячэння архіўнай галіны патрабуюць ад архівістаў не толькі глыбокіх і ўсебаковых ведаў у выбранай сферы дзейнасці, але і ўліку эканамічнага боку працоўных аперацый, што праводзяцца, і рашэнняў, якія прымаюцца.

У тэарэтычным плане даўно ўжо наспела патрэба ў вывучэнні ў рамках архівазнаўства спецыяльнай навуковай дысцыпліны «эканоміка архіўнай справы», у распрацоўцы яе ўнутранай структуры, катэгарыяльнага апарату, вызначэнні міжпрадметных і міжгаліновых сувязей і г. д. У аснову выкладання гэтай навуковай дысцыпліны, на думку аўтара, можа быць пакладзена

рабочая праграма курса «Асновы архіўна-эканамічных ведаў», зацверджаная Вучоным саветам Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы (*гл.* Архівы і справаводства. 1999. № 1). У праграме вызначана дзесяць тэм, якія ахопліваюць асноўныя моманты, звязаныя з функцыянаваннем эканомікі архіўнай галіны. Адной з іх з’яўляецца эканамічная падрыхтоўка і адукацыя архівістаў.

Эканамічная падрыхтоўка, эканамічнае мысленне, стыль эканамічнай працы — усё часцей мы чуем гэтыя словы, асабліва на сучасным этапе пераходу да рынкавых адносін. Эканамічнае мысленне сёння становіцца важнай умовай правядзення якасных пераўтварэнняў у архіўнай галіне. На сучасным этапе гэтыя пераўтварэнні маюць на ўвазе неабходнасць вырашэння шырокага комплексу задач, звязаных з працай пры мінімальных аб’ёмах бюджэтнага фінансавання, якое дазваляе па сутнасці толькі падтрымліваць неабходныя тэхналагічныя рэжымы захоўвання архіўных дакументаў, пры нізкім узроўні заработнай платы работнікаў, адсутнасці дастатковай колькасці кадраў вышэйшай кваліфікацыі.

Забяспечыць неабходны ўзровень эканамічнага мыслення студэнтаў, супрацоўнікаў архіўнай галіны можна толькі маючы адпаведную вучэбную базу, вучэбна-метадычную, навуковую і іншую літаратуру. На жаль, такой базы не мае ні адна з вучэбных устаноў, што займаюцца падрыхтоўкай гісторыкаў-архівістаў, спецыялістаў па справаводству, не гаворачы ўжо пра самі архівы. Як вынік — многімі архівістамі яшчэ не да канца ўсвядомлены той факт, што эфектыўнасць эканамічнай дзейнасці архіваў (асабліва ва ўмовах перманентнага эканамічнага крызісу) звязана не толькі з найбольш поўным задавальненнем матэрыяльных патрэбаў архіваў, але і з рацыянальным выкарыстаннем эканамічных рэсурсаў. Зыходзячы з гэтага і павінна сёння разглядацца эканамічная падрыхтоўка супрацоўнікаў архіўнай галіны Рэспублікі Беларусь. Яна патрэбна ўсюды: як на ўзроўні кіраўнікоў, бухгалтараў дзяржаўнай архіўнай службы — для эканамічнага абгрунтавання запланаваных мерапрыемстваў, так і на ўзроўні радавых супрацоўнікаў — для эфектыўнага выкарыстання выдзеленых сродкаў.

Чым жа павінна адрозніваца, на наш погляд, эканамічнае мысленне супрацоўнікаў архіўнай галіны Рэспублікі Беларусь? У наяўнай эканамічнай літаратуры само паняцце «эканамічнае мысленне» трактуецца па-рознаму. Але ў большасці яго вызначаюць як сукупнасць эканамічных ідэй, поглядаў, уяўленняў, тэорый, якія непасрэдна адлюстроўваюць эканамічную дзейнасць і паказваюць адносіны суб’ектаў мыслення да з’яваў гаспадарчага жыцця грамадства, галіны, прадпрыемства. Такое азначэнне ўяўляецца нам правамерным.

Працэс пазнання эканамічных адносін уключае ў сябе засваенне набытых эканамічнай навукай ведаў (паняцці, катэгорыі, законы, ідэі, гіпотэзы), здабыванне новых ведаў, удакладненне існуючых і фарміраванне ў свядомасці ўсё больш поўнага тэарэтычнага вобразу эканомікі. Адначасова эканамічнае мысленне ўяўляе сабой і працэс суаднясення эканамічных ведаў з рэальнымі эканамічнымі праблемамі, пошук шляхоў іх вырашэння, выбар аптымальнага рашэння. Як відаць, здольнасць эканамічна мысліць чалавек не атрымлівае ад нараджэння, а набывае паступова ў працэсе сацыяльнага дзеяння, у ходзе гаспадарчай дзейнасці. Такім чынам, эканамічнае мысленне чалавека ёсць вынік яго творчай дзейнасці.

Эканамічнае мысленне архівіста павінна знаходзіць сваё выражэнне перш за ўсё ў яго творчай дзейнасці ў час падрыхтоўкі дакументаў да захоўвання і арганізацыі выкарыстання, уключаючы размеркаванне, абмен, ужыванне архіўнай інфармацыі. Яно фарміруецца ў свядомасці супрацоўніка як у працэсе навучання, так і ў практычнай рабоце. Трэба, аднак, улічваць, што першаступеннае значэнне тут мае правільнае вызначэнне аб'ёму і зместу неабходных эканамічных ведаў, іх мінімум, а таксама дыферэнцыяцыя сістэмы падрыхтоўкі як па ўзроўню адукацыі, так і па профілю рыхтуемых спецыялістаў. Напрыклад, асабліва значнай уяўляецца патрэбнасць галіны ў кваліфікаваных фінансавых спецыялістах, што звязана з павышэннем ролі фінанасаў у кіраванні эканамічнымі працэсамі, развіццём сеткі платных паслуг, якія выконваюцца архіўнымі ўстановамі Рэспублікі Беларусь. Бухгалтары, эканамісты галіны павінны пастаянна павышаць сваю кваліфікацыю, самастойна вывучаць асновы рынкавай эканомікі.

Што датычыцца іншых супрацоўнікаў галіны, то агульныя накірункі іх эканамічнай падрыхтоўкі розныя. Па-першае, яны звязаны з пастаянным узбагачэннем сябе новымі, неабходнымі для працы ведамі эканамічнай тэорыі і эканомікі архіўнай справы, г. зн. прадугледжваць пэўныя элементы самападрыхтоўкі. Па-другое, з авалоданнем уменнямі і навыкамі практычнага выкарыстання гэтых ведаў для павышэння эфектыўнасці дзейнасці пры аптымальных затратах матэрыяльных рэсурсаў.

Але і ў тым, і ў другім выпадку ўзнікае шэраг праблем аб'ектыўнага і суб'ектыўнага характару, звязаных з нераспрацаванасцю эканамічных аспектаў архіўнай справы ў Рэспубліцы Беларусь, недастатковай падрыхтоўкай кадраў прафесарска-выкладчыцкага складу ў гэтым плане, адсутнасцю навуковых, вучэбных і метадычных распрацовак адпаведнага профілю. Прыкладам адсутнасці добрых дапаможнікаў па эканамічнай тэорыі могуць быць падручнікі, што выдаюцца ў рэспубліцы і ў блізкім за-

межжы. У іх выразна прасочваецца спроба запазычыць вопыт заходніх дзяржаў у развіцці тэорыі эканомікі і абгрунтаванні эканамічнай практыкі без уліку спецыфікі развіцця Рэспублікі Беларусь. Усё гэта вядзе да блытаніны розных тэарэтычных канцэпцый і як вынік да раздвоенасці ведаў слухачоў.

Неабходна ўлічваць, што грамадска-значным вынікам, знешнім прадуктам дзейнасці дзяржаўнай архіўнай службы з'яўляецца інфармацыя, што таксама ставіць пакуль нявырашаныя пытанні перад даследчыкамі. У сучасным грамадстве, ва ўсякім разе ў тэарэтычным аспекце, праблемы матэрыяльнай вытворчасці ўсё больш адступаюць на другі план. У той жа час інфармацыя — гэта зусім тэарэтычна нераспрацаваны рэсурс. Яна дынамічная, лёгка фармалізуецца, здольная пашырацца, сціскацца, замяняць іншыя рэсурсы, ёй не ўласцівы амартызацыйныя расходы і г. д.

Такім чынам, у XXI стагоддзі ўсё больш увагі будзе ўдзелена ведам, спосабам і формам умоў дзейнасці. Маючы такія веды, якія зыходзяць з мінулага вопыту, дзяржаўная архіўная служба побач з іншымі суб'ектамі сацыякультурнага інтэлекту і сацыякультурнай практыкі павінна і будзе вызначаць развіццё нашай рэспублікі на многія гады.

Садзейнічаць ліквідацыі многіх недахопаў маглі б распрацоўкі грунтоўных дапаможнікаў па эканоміцы архіўнай справы, даступных шырокаму колу архівістаў, студэнтаў гісторыка-архіўнага аддзялення Белдзяржуніверсітэта. Важным уяўляецца і абмен думкамі паміж вучонымі-архівістамі розных дзяржаў, абмеркаванне ў перыядычным друку, на семінарах пытанняў тэорыі і практыкі эканомікі архіўнай справы. На жаль, нават на праведзенай у лютым 2000 года міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Архівы Беларусі на рубяжы XX — XXI стст.: гісторыя, стан, перспектывы развіцця» гэтыя пытанні не знайшлі належнага адлюстравання.

Палітыка-эканамічны аналіз інфармацыі як тавару, усведамленне яе асаблівасцей ва ўмовах інфармацыйнага грамадства дазволіць спецыялістам архіўнай галіны больш выразна з эканамічнага пункту гледжання ўявіць працэс трансфармацыі дакумента ў архіўны дакумент, а апошняга ў гістарычную крыніцу. Пры гэтым уяўляецца недастатковым вывучаць на гісторыка-архіўным аддзяленні асобныя праблемы менеджменту, маркетынгу, статыстыкі, планавання і г. д. На нашу думку, павінен быць распрацаваны адзіны лагічна пабудаваны спецкурс, які аб'яднае ў строгай паслядоўнасці ўсе эканамічныя праблемы дзейнасці галіны. Думаецца, што гэта задача будзе вырашана сумеснымі намаганнямі вучоных-архівістаў і эканамістаў ужо ў бліжэйшы час. Натуральна, павінна існаваць пэўная мера

ў суадносінах спецыяльных дысцыплін і профільных эканамічных ведаў, перасягнуць якую нельга.

Варта, аднак, адзначыць, што ў цяперашні час супрацоўніцтва гісторыкаў, архівістаў з прадстаўнікамі іншых навуковых дысцыплін (эканамістамі, палітолагамі і інш.) ажыццяўляецца толькі на ўзроўні працы з крыніцамі. На погляд аўтара, сёння патрабуецца актыўны ўдзел вучоных іншых навук у распрацоўцы пытанняў функцыянавання архіўнай службы. У прешую чаргу гэта датычыцца эканамістаў-вучоных і практыкаў. Распрацоўка тэарэтычных праблем эканомікі архіўнай справы, практычных пытанняў, звязаных з працай ва ўмовах недасканалага заканадаўства, неабходнасцю выхаду на міжнародны рынак дакументальнай інфармацыі і г. д., стала даўно наспелай патрэбай.

Калі вярнуцца да непасрэднай эканамічнай падрыхтоўкі супрацоўнікаў архіўнай галіны, то ўдасканальваць яе неабходна з улікам спецыфікі працы розных катэгорый работнікаў. Для студэнтаў гэта павінны быць адны формы падрыхтоўкі, для спецыялістаў, што маюць гісторыка-архіўную адукацыю, — другія, для асобаў, якія не маюць спецыяльнай адукацыі, — трэція. Апрача таго, у рамках перападрыхтоўкі неабходна ўлічыць і іншыя асаблівасці супрацоўнікаў (пасады, стаж працы і г. д.). Трэба даць пэўны час для навучання кіраўнікоў дзяржаўнай архіўнай службы практыцы працы па эканамічнай адукацыі і выхаванню супрацоўнікаў.

У адпаведнасці з рашэннем Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь Беларускім навукова-даследчым інстытутам дакументазнаўства і архіўнай справы распрацаваны праграма і тэматычны план правядзення курсаў павышэння кваліфікацыі супрацоўнікаў архіўнай галіны. Нельга сказаць, што гэтыя распрацоўкі вельмі дасканалыя з пункту гледжання эканомікі архіўнай справы, але асобныя моманты апошняй у іх ёсць. У той жа час арганізацыя такіх пастаянная дзеючых курсаў пакуль немагчыма, таму што адсутнічаюць неабходныя фінансавыя сродкі на гэтыя мэты.

Праблема эканамічнай падрыхтоўкі, фарміравання эканамічнага мыслення з'яўляецца вельмі складанай. Тут патрэбна пераадоленне традыцыйных прывычак, звязаных са значнай перавагай колькасных паказчыкаў у дзейнасці галіны, недастатковым разуменнем зместу таго новага гістарычнага адрэзку часу, у якім мы жывём, неабходнасцю цеснага супрацоўніцтва вучоных многіх спецыяльнасцей у адстойванні сваіх інтарэсаў.

Фарміраванне сучаснага эканамічнага мыслення архівістаў павінна ажыццяўляцца як у навучальным працэсе ў ВНУ, так і ва ўсіх іншых фор-

мах дзейнасці. Можна гаварыць, напрыклад, пра неабходнасць стварэння сістэмы эканамічнай падрыхтоўкі студэнтаў архіўных аддзяленняў ВНУ. Умоўна вылучым наступныя элементы гэтай сістэмы:

1. Лекцыі, семінарскія і практычныя заняткі па эканамічнай тэорыі.

2. Увядзенне асобнага спецкурса «Асновы эканомікі архіўнай справы».

3. Падрыхтоўка тэхніка-эканамічных абгрунтаванняў у ходзе працы над дыпломнымі праектамі.

4. Набыццё пэўных навыкаў і ўменняў па выкарыстанню атрыманых практычных ведаў у ходзе вытворча-вучэбнай практыкі, стажыроўкі ў архівах.

5. Удзел у навуковай працы па пытаннях эканамічнай дзейнасці архіваў і інш.

Для супрацоўнікаў архіўнай галіны, якія працуюць непасрэдна ў архівах, неабходны абавязковы ўдзел у той ці іншай форме вучобы на курсах павышэння кваліфікацыі (кожныя 5 гадоў), арганізацыя штогадовых семінараў з запрашэннем спецыялістаў Міністэрства эканомікі, дзяржаўнай падатковай службы, вучоных-эканамістаў з іншых вышэйшых навучальных устаноў.

Такім чынам, эканамічнае мысленне супрацоўнікаў архіўнай галіны на этапе пераходу да рынкавых адносін павінна ў корані змяніцца. Задачы галіны павінны вырашацца як з улікам усіх агульнадзяржаўных праблем, на аснове глыбокага эканамічнага аналізу шляхоў больш эфектыўнага выкарыстання сродкаў, што выдзяляюцца архівам, так і пошуку сродкаў самімі архівамі для развіцця галіны. Адначасова нельга забываць, што мысліць эканамічна чалавек пачынае толькі тады, калі ён удзельнічае ў рэальных эканамічных працэсах і сам бачыць неабходнасць эканамічнай кампетэнтнасці. Пры гэтым узнікненню і развіццю эканамічнага мыслення актыўна садзейнічае эканамічная зацікаўленасць. Для таго каб архівіст быў зацікаўлены ў эканамічных ведах і справах, належыць увесці ў сістэму працоўных адносін у архіўнай галіне эканамічную састаўляючую, якая прывядзе да патрэбнасці ў эканамічных ведах, да павышэння эфектыўнасці дзейнасці галіны ў цэлым.

Г.Л.Горбачев

ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА И ХРАНЕНИЯ ДОКУМЕНТОВ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВАХ

Основными задачами государственной архивной службы Республики Беларусь являются обеспечение сохранности Национального архивного фонда, охрана прав и интересов Республики Беларусь в архивном деле, обслуживание пользователей и представление им информации в соответствии с характерами запросов.

В государственных архивах хранится более 55 тыс. фондов, содержащих 11 млн. единиц хранения. В состав архивной отрасли входит около 40 государственных архивных учреждений, которые территориально разбросаны по всей республике. Объединение информационных ресурсов традиционными способами сегодня просто невозможно.

Кроме того, информационные ресурсы Государственного архивного фонда характеризуются большими объемами неоднородной, неструктурированной информации. Она включает:

исторические документы дореволюционного периода;

документы советского периода;

документы современного периода;

музейные экспонаты;

кинофотофоновидеодокументы;

электронные документы.

Пользователями информационных ресурсов архивов являются органы власти и управления, предприятия, организации и частные лица. Запросы пользователей имеют разнообразный характер.

В государственных архивах для учета документов в настоящее время используется система учетных и справочных документов на традиционных бумажных носителях. Схема учета, систематизации и поиска архивной информации приведена на рис. 1.

Следует отметить, что регистрация информации в этих документах осуществлялась в разное время разными специалистами вручную. Содержание справочных документов часто носит субъективный характер. Поэтому, например, время поиска необходимой информации зависит от условий хранения архивных документов, способов учета документов, наличия спра-

вочников и уровня квалификации сотрудников. В некоторых случаях продолжительность поиска может составлять десятки дней, а иногда и несколько месяцев.

Такое положение дел не может оставаться постоянным и требует перехода на качественно новый технологический уровень обработки информации с применением информационных технологий

С учетом этого в Белорусском научно-исследовательском институте документоведения и архивного дела (БелНИИДАД) разработана концепция информатизации архивной отрасли. Целью ее является определение направлений совершенствования информатизации архивной отрасли Республики Беларусь в условиях реформирования архивного дела и применения информационных технологий. Основной задачей информатизации выступает автоматизация основных технологических процессов обработки информации от совершенствования документационного обеспечения управления, комплектования архивов документами до подготовки справочных изданий и административных функций по управлению архивами.

Особое значение в концепции уделяется развитию научно-справочного аппарата и обеспечению сохранности документов Национального архивного фонда Республики Беларусь. Это обусловлено постоянными социальными запросами (сведения о стаже работы на предприятии, заработной плате, имущественные вопросы и т.д.) граждан Республики Беларусь и других государств, физическим старением и износом документов.

Для обеспечения эффективного управления информационными процессами в архивной отрасли рекомендуется использовать следующие типовые информационные технологии:

унификация документационного обеспечения управления в организациях в соответствии с требованиями нормативно-методических документов Республики Беларусь;

составление организационно-распорядительных документов (ОРД) и номенклатур дел, контроль исполнения документов, поиск документов, составление описей дел;

проведение экспертизы ценности документов с целью отбора их для передачи в государственный архив;

учет документов в ведомственных архивах и комплектование государственных архивов;

учет документов в архивах;

составление справочников к документам фондов архивов;

страховые фонды на машинных носителях;

создание автоматизированных информационно-поисковых систем на тематические комплексы архивных документов, имеющих актуальное значение для пользователей;

создание объединенных баз данных;

создание республиканской межархивной информационной сети для обеспечения удаленного доступа к архивной информации.

Информатизация архивной отрасли проводится поэтапно. В настоящее время БелНИИДАД разработал и внедрил:

автоматизированную систему для переработки и усовершенствования описей;

автоматизированную систему для ведения именного каталога;

автоматизированную систему контроля за состоянием делопроизводства и учета документов в ведомственных архивах;

автоматизированную информационно-поисковую систему для документов генеалогического характера;

электронный справочник «Минская губерния: организационная и управленческая структура».

В настоящее время разрабатываются:

автоматизированная система для ведения учета личных архивов, сборов и коллекций деятелей литературы и искусства;

автоматизированная система для ведения учета документов в государственных архивах;

автоматизированная информационная система для учета, систематизации и поиска архивных документов и данных.

Финансирование проектных работ осуществляет Государственный комитет по науке и технологиям и Фонд информатизации Республики Беларусь в рамках средств для отдельных проектов и нужд отрасли. Выделяемых средств недостаточно, так как предстоит большая работа по оснащению архивов техническими средствами и созданию целого ряда информационных технологий для делопроизводства, экспертизы ценности документов, сохранности документов, объединения баз данных, создания республиканской межархивной сети, что требует значительных затрат. Решение такой комплексной проблемы должно осуществляться только в рамках государственной или отраслевой программы.

С.В.Жумарь

ПУБЛИКАЦИЯ АРХИВНЫХ СПРАВОЧНИКОВ В БЕЛОРУССИИ В 1990-х ГОДАХ

История публикации архивных справочников в Белоруссии и архивных справочников по собраниям и коллекциям документов, имеющих непосредственное отношение к белорусскому краю как этническому, административно-территориальному, государственному образованию, насчитывает более полутора веков. Эта история имела свою динамику, периоды спада публикаторской деятельности вплоть до полного ее прекращения и периоды активности. В послевоенный период вполне определенно выделяются два пика активности — 70-е годы, когда были изданы или подготовлены к изданию путеводители по ряду центральных архивов БССР и по всем областным, а также последнее десятилетие 20 века.

Приступая к анализу работы по публикации архивных справочников в 1990-х годах, прежде всего необходимо отметить завершение многолетнего труда по подготовке и изданию путеводителей по центральным архивам Белоруссии. Еще в 1949—1950 гг. в республике были предприняты первые шаги по созданию путеводителей. Началась работа по составлению характеристик на архивные фонды, итогом которой стали макеты путеводителей по ЦГИА БССР и дореволюционным фондам Госархива Минской области. Однако эти путеводители не были изданы, а подготовка аналогичных изданий в других архивах временно приостановлена из-за незавершенности процесса упорядочения документов, уточнения профиля архивов и передачи непрофильных фондов. Работа над путеводителями и другими видами архивных справочников была через пять лет возобновлена, однако в конкретных изданиях она стала реализовываться начиная с публикации в 1965 г. путеводителя по историческому архиву в г. Гродно[1].

Спустя тридцать два года были изданы два путеводителя по самым молодым центральным архивам республики — Белорусскому государственному архиву-музею литературы и искусства (БГАМЛИ) и Белорусскому государственному архиву научно-технической документации (БГАНТД)[2]. Путеводитель по БГАМЛИ имеет классическую структуру для справочников данного вида. В нем представлены сведения на 1 января 1993 г. о 363

фондах, насчитывающих более 70 тысяч единиц хранения. Так как основу архивного комплекса составляют личные фонды, которых на момент завершения работы над путеводителем было более 300, именно их аннотированию посвящена большая часть издания. Преобладание личных документов, связанных с творчеством деятелей культуры, а порой являющихся плодом этого творчества, обусловило систематизацию информации по трем разделам — личные фонды, коллекции и собрания, государственные учреждения и творческие организации. Основное достоинство справочника — весьма подробные аннотации. Именно благодаря их информационной насыщенности путеводитель по БГАМЛИ самый объемный из аналогичных ему справочников, публиковавшихся в Белоруссии (31 печатный лист). Систематизация информации в аннотациях личных фондов соответствует систематизации заголовков в описях, что в данном случае оправдано, учитывая специфику документов.

В то же время биографические сведения о фондообразователях не равнозначны по степени подробности представленных в них сведений, не выдержана единая схема написания аннотаций на фонды государственных учреждений и творческих организаций. Именной указатель в путеводителе глухой (т. е. без всяких комментариев), что крайне нежелательно в справочном издании. Предметный указатель почему-то назван указателем государственных учреждений, общественных организаций и общественно-культурных мероприятий, хотя некоторые понятия (например, коллегии министерств, названия периодических изданий) нельзя идентифицировать ни с первыми, ни со вторыми, ни с третьими. Перегружен список сокращений, многие из которых не относятся к официально принятым и совершенно произвольно введены составителями. Ряд ошибок в пунктуации, датах, количественных сведениях также характерны для данного издания.

Путеводитель по БГАНТД не столь объемен, как рассматриваемое выше издание, несмотря на то, что к началу 1997 г. в 150 фондах архива хранилось 90 тысяч дел и 500 тысяч чертежей, т.е. количество единиц хранения значительно большее, чем в республиканском архиве-музее литературы и искусства. Разница в объеме двух справочников обусловлена типовым характером научно-технической документации, более краткими аннотациями, значительным количеством массовой документации, подлежавшей аннотированию. Путеводитель по БГАНТД включает основной раздел «Фонды проектных, конструкторско-технологических и научно-исследовательских организаций», структурированный по отраслям народного хозяйства, а также разделы, в которых аннотированы фонды личного происхождения и архивные коллекции. Структуру путеводителя нельзя при-

знать совершенной — составители оформили неаннотированные фонды и коллекции не отдельным разделом, а приложением, которое почему-то помещено за разделом «Научно-справочная библиотека», состоящем из десяти строк. По-видимому, именно этот раздел следовало оформить приложением или отразить его содержательную часть в предисловии. В соответствии с профилем архива и составом фондов в путеводителе представлена информация об управленческой, проектной, конструкторско-технологической, научно-исследовательской, патентной документации. К сожалению, по причине субъективно истолкованной значимости документов управленческая документация в ряде аннотаций (но не во всех) помещена в конце описания без учета сложившейся схемы систематизации видов документов. В аннотациях, в которых использовано обобщение нескольких видов документов («документы», в путеводителе по БГАМЛИ — «материалы»), данные обобщения вопреки правилам описания не раскрываются. В предпосланных аннотациям справках об истории фондообразователей обозначен только момент создания соответствующих структур, проигнорированы их преобразования, переименования и т.д. Кроме того, в дополнение к традиционному списку сокращений в путеводителе помещены «Принятые сокращения названий организаций». Причем ни одно «принятое сокращение» не расшифровано.

С учетом сказанного приходится констатировать невысокий уровень научного редактирования двух путеводителей по государственным архивам, опубликованных в 1997 г. Однако их публикация безусловно полезна, так как ею была закрыта существенная лакуна в ряду фундаментальных архивных справочников. Они завершают серию изданий, именуемых путеводителями по фондам архивов и образующих специфический информационный массив. Задача путеводителей данного вида — дать общее представление о тех или иных архивных комплексах, и в целом относительно Белоруссии эта задача выполнена. С учетом типового характера и достаточно высокой степени унификации послевоенной документации, отсутствия существенных проблем с определением ее фондовой принадлежности задачи, стоящие перед путеводителями по архивным фондам, содержащим документы второй половины 20 века, вполне способен решить краткий справочник. Он уже готов к печати и под названием «Государственные архивы Республики Беларусь. 1944—1997» будет опубликован не позднее 2001 г.

В целом при рассмотрении Национального архивного фонда как макроинформационной системы неизбежен вывод о несоответствии путеводителей по фондам архивов требованиям современной информационной ме-

тодологии. Они не обеспечивают полноты и формализации аннотирования и характеристик объективности сведений.

В дальнейшем возможно следует ограничиться периодическими публикациями о новых поступлениях в республиканские архивы и архивы областей (областные и зональные). К сожалению, попытка Госкомархива выпускать ежегодные справочники новых поступлений не удалась из-за ограниченности финансовых возможностей. Было опубликовано только два выпуска — в 1991 и в 1992 гг.[3] По-видимому, такие проекты следует реализовать по отдельным архивам с периодичностью не чаще 1 раза в 15—20 лет. По сути путеводитель по БГАМЛИ относится к справочным изданиям, предполагающим продолжение. Недаром его составители указали в названии, что это «выпуск 1». По прочим архивам возможно стоит ограничиваться лишь обзором новых фондов, не упомянутых в других справочниках. В этом плане исключение наряду с БГАМЛИ безусловно составляет Белорусский государственный архив кинофотофонодокументов (БГАКФФД), специфика документации которого предполагает необходимость подготовки аннотированных справочных изданий, которые не только должны появиться с определенной периодичностью в зависимости от интенсивности комплектования, но и составляться в соответствии с видами носителей документной информации. Ныне ведется работа над справочником кинодокументов, хранящихся в БГАКФФД.

Еще одним справочным изданием, предполагающим известную периодичность в появлении последующих выпусков, стал справочник о рассекреченных документах государственных архивов, изданный Госкомархивом в 1993 г.[4] Информация в нем систематизирована по четырем разделам, в которых аннотированы документы по истории Белоруссии дореволюционного периода (главным образом о полиции и органах политического сыска, деятельности социал-демократических организаций), документы учреждений, организаций и предприятий советского периода, документы учреждений Западной Белоруссии 1919—1939 гг. и в значительной степени примыкающие к ним тематические документы коллекции отдела рукописей Белорусского музея им.И.Луцкевича в Вильно за 1835—1942 гг. (о деятельности белорусских общественных организаций, Белорусской Народной Республике, выборах депутатов-белорусов в польский сейм, представителях белорусской культуры и т. д.). В целом справочник подготовлен достаточно профессионально, хотя не везде выдержаны единые принципы аннотирования, довольно формально написано предисловие и отсутствует совершенно необходимый предметный указатель. Однако работа по публикации аннoти-

рованных справочников рассекреченных документов прекратилась после выхода первого и пока единственного выпуска.

Впрочем, с учетом того, что основу массива рассекреченных документов составляют документы по истории Великой Отечественной войны (особенно в НАРБ и Госархиве Могилевской области) и бывших архивов КПБ, соответствующие справочники в значительной степени восполнили бы отсутствие последующих выпусков «Рассакрэчаных архіваў»[5].

В аннотированном справочнике «Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь» впервые представлена сводная и весьма полная информация о комплексе архивных документов периода войны и оккупации 1941—1944 гг. Это по сути первое в СНГ архивное тематическое справочное издание, включающее информацию по заявленной теме вне зависимости от вида носителя документов. Соответственно в нем представлена и кинофотофонодокументация. Классификационную схему справочника отличает довольно подробно разработанная структура. В соответствии с ней систематизированы названия фондов и поисковые данные. Представлены несколько сотен аннотаций как на основные группы фондов, так и на отдельные фонды. Наиболее высокой степенью полноты информации отличаются аннотации на фонды НАРБ.

Справочник состоит из семи разделов, в которых представлена информация о составе фондов структур, осуществлявших режим оккупации или функционировавших под контролем оккупационных властей; организаций и формирований движения Сопротивления; советских воинских формирований и т.д. К основному тексту приложен перечень организаций, осуществляющих хранение и организующих использование документов по истории Великой Отечественной войны вне системы государственной архивной службы.

В методическом плане наибольший интерес представляют принципы систематизации и аннотирования кинофотофонодокументов. Они позволили, не нарушая унифицирующих основ издания, учесть специфику информации, обусловленную видами носителей и особенностями организации документов в БГАКФФД.

К недостаткам справочника относится прежде всего отсутствие сведений о ряде кинодокументов, несмотря на то что в предисловии заявлено о включении в состав издания всех соотносящихся с его тематикой документальных и хронико-документальных фильмов, киносюжетов, киносборников и т.д. Примечания не вполне обоснованно названы комментариями, именной указатель глухой.

В отличие от справочника о документах по истории Великой Отечественной войны «Фонды бывших архивов Коммунистической партии Белоруссии» — типичный краткий архивный справочник, в котором информация о названиях и номерах фондов, количестве дел, крайних датах и местах хранения систематизирована по шестнадцати разделам. В первой части представлены фонды центральных и местных органов КПБ и ЛКСМБ, партийных контрольных и политических органов, редакций газет и журналов и т.д., во второй — низовых организаций (ячеек, фракций, парткомов и др.). Структура справочника, на наш взгляд, в большей степени обоснована, чем, например, предложенная составителями путеводителя по фондам бывшего Ленинградского партийного архива[6]. Однако удивляет отсутствие аннотаций к разделам и информации о видовом составе документов фондов, включенных в первую часть справочника (во второй части этой информацией можно было бы ограничиться, но она, к сожалению, отсутствует в предисловии). Наиболее сложной задачей, стоявшей перед составителями, была систематизация названий фондов в соответствии с классификационной схемой. Безусловным препятствием здесь стали недостатки фондирования и учета фондов в бывших архивах КПБ, документы которых хранятся ныне в НАРБ, госархивах областей и госархивах общественных объединений.

Подводя предварительный итог изложенному выше, можно констатировать, что в республике завершена публикация архивных справочных изданий, дающих общее более или менее комплексное представление о составе фондов архивов — путеводителей и кратких справочников по фондам архивов. В дальнейшем представляется маловероятной подготовка подобных работ в виде отдельных книг (исключения — БГАМЛИ и БГАКФФД). Столь же маловероятно регулярное появление публикаций о новых поступлениях, хотя, возможно, в этом направлении отдельными архивами будет проводиться работа — в любом случае ее не нужно пытаться канализировать в плановое русло без надлежащего финансового обеспечения, так как ближайшие лет двадцать она будет малоактуальной (ведь документы предоставляются для использования по истечении 30 лет после их создания). Если вести речь о перспективах подготовки архивных справочников рассматриваемого вида в будущем, то несомненно гораздо больший интерес для потенциальных пользователей должны представить аннотированные издания о составе документов части Национального архивного фонда, хранение, комплектование и использование которой осуществляется вне системы государственной архивной службы. Речь идет об архивах и библиотеках Академии наук, отраслевых (научно-отраслевых) архивах, ведомствен-

ных архивах, осуществляющих постоянное хранение документов, документальных собраниях библиотек, музеев.

К сожалению, лишь в незначительной степени этот интерес способен удовлетворить справочник «Документы Национального архивного фонда Республики Беларусь в Национальной библиотеке и музеях системы Министерства культуры и печати Республики Беларусь», подготовленный в 1995 г. работниками Госкомархива на основе статистических сведений и аннотаций, представленных соответствующими организациями. Справочник состоит из двух частей. Двухстраничная первая часть включает краткую аннотацию на документальное собрание Национальной библиотеки. Вторая, основная часть, посвящена музеям. И если объем и степень подробности аннотирования документов музеев районного подчинения с известными оговорками можно признать удовлетворительным, то этого нельзя сказать о республиканских и областных музеях. Многие аннотации весьма поверхностны, содержат ряд общих, неконкретных выражений. Отсутствует информация о документах Витебского и Гомельского областных краеведческих музеев. Нет указателей, кроме глухого именного.

Большинство недостатков справочника связано с тем, что работники соответствующих учреждений культуры в массе своей довольно прохладно отнеслись к идее его издания. Контроль же за учетом документов Национального архивного фонда, хранящихся в музеях и библиотеках, является функцией государственной архивной службы лишь номинально. Тем не менее тиражировать в «общебелорусском» справочнике весьма скудные сведения о документальных собраниях республиканских музеев, почти дословно воспроизведенные по тексту «общесоюзного» справочника «Документы ГАФ СССР в библиотеках, музеях и научно-отраслевых архивах» (М., 1991), вряд ли имело смысл. Но, коли составители пошли по такому пути, они вполне могли бы воспроизвести по тому же источнику трехстраничную информацию о белорусских академических собраниях — архиве президиума НАН, архиве кинофотофонодокументов Музея истории НАН, архиве сектора (музея) древнебелорусской культуры Института искусствоведения, этнографии и фольклора, рукописях библиотеки им.Якуба Коласа, библиотеки Института литературы, добавив сведения об архивах Института истории и др.

Говоря о перспективах работы по подготовке и публикации архивных справочников, ее планировании, необходимо отдать безусловный приоритет видовым и тематическим изданиям. Особенно видовым, так как видовой принцип позволяет избежать субъективности отбора источников и дает возможность представить всю их совокупность. По словам

В.Д.Банасюкевича, «каталоги актов, публикации документов одного вида, начиная с изданий русских летописей, полного собрания законодательства, являются наиболее строгими, научными и постоянно пользуются неослабевающим спросом. Поэтому, может быть, видовые справочники или БД (БД прежде всего) должны получить приоритет в системе НСА»[7].

Видовые справочники практически сотню лет не были предметом внимания белорусских архивистов. И лишь в 1999 г. по инициативе сотрудников Национального исторического архива Беларуси (НИАБ) в г.Минске вышла первая книга из серии «Беларусь у актавых кнігах XVI — XVIII стст.» Хочется надеяться, что серия будет пополняться новыми изданиями и она станет одним из приоритетнейших проектов не одного поколения архивистов. Справочник, о котором идет речь, — это первый выпуск актовых книг Могилевщины — «Магілёўскі магістрат 1580—1581, 1588». Издание представляет собой по сути публикацию внутренних описей двух из ста десяти актовых книг, хранящихся в НИАБ г.Минска в 1817-м фонде «Могилевский магистрат 1577—1772 гг.» (всего в фонде 201 единица хранения). Нетрудно подсчитать, что публикация полного перечня могилевских актов потребует около пятидесяти выпусков. Соответственно реализация проекта займет не меньше времени, чем подготовка и издание серии «Полное собрание русских летописей».

Составители представили информацию о почти трех тысячах документов. Форма подачи материала — таблица, в графах которой указаны порядковые номера, делопроизводственные номера, названия документов (иногда с элементами аннотирования), страницы. Нумерация первой и второй книг представлена раздельно. В целом удачно написано предисловие, несмотря на некоторые повторы. Достаточно подробно прописана историческая часть предисловия, включающая историю архива могилевского магистрата, публикации его документов и т.д., однако хотелось бы видеть в предисловии не только вводную часть конкретного издания, но и всей серии. Учитывая справочный характер публикации, представляется вполне удовлетворительной археографическая часть предисловия, в которой повествуется о языке документов, передаче их заголовков, отдельных слов и выражений, имен собственных и т.п. Значительно облегчает работу со справочником терминологический словарь.

К сожалению, составителей можно упрекнуть в достаточно поверхностном отношении к указателям. Именной указатель они вполне оправданно стремились сделать кратким аннотированным (развернутым), хотя не везде это оказалось возможным. Необоснованно отказались от предметного указателя, хотя ряд соответствующих ему предметных понятий со ссылочными

данными разместили в географическом указателе. Но ни к географическим, ни к топографическим наименованиям не относятся ни такие определения как «мазырскі харунжы», «шклавянін» (житель Школова), «маскаль», «маскалік», ни «камора Ваські Цярэніча на рынку», ни безымянный «кіеўскі ваявода», попавший в оба указателя, и им подобные. При указании двойных названий, например «Ашмяны (Ошмена)», «Мінск (Менск)» и т.д., по алфавиту систематизировалось только одно из них. Практически не принятая в указателях дефиниция «страна» (как синоним понятия «государство»), но использованная в аннотациях соответствующих предметных понятий порой подменяет определение «историческая область» (ист. обл.), которое напрочь отсутствует (см., например, «Московия», «Московская земля» и др.). Впрочем, нужно отметить, что недостаточное внимание к указателям, иногда доходящее до чисто формального к ним отношения, игнорирования библиографических нормативов, характерно почти для всех рассматриваемых в данной публикации архивных справочников. Вместе с тем нельзя не сказать о том, что составители «Магілёўскага магістрата...» при подготовке указателей лишь следовали традиции их оформления, установившейся относительно публикаций актового материала еще в 19 в. и через издания Д.И.Довгяло восприняты современными исследователями, как нам кажется, слишком прямолинейно[8].

В 1990-е гг. было опубликовано два тематических издания. О справочнике «Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь» уже шла речь выше. Что же касается другого, то оно достойно внимательного рассмотрения. Имеется в виду опубликованный в 1998 г. за рубежом («Вильня—Нью-Ёрк—Минск—Прага») первый том в двух книгах «Архіваў Беларускай Народнай Рэспублікі». Это весьма своеобразное издание, представляющее симбиоз сборника документов и архивного справочника, было предпринято с целью раскрыть состав документов фонда 582 «Совет Министров Белорусской Народной Республики» в Государственном архиве Литвы, сделав тексты наиболее значимых из них общедоступными для исследователей. Оставляя в стороне археографический анализ опубликованных документов, отметим особенности издания как архивного справочника.

Составителем опубликованы обе описи фонда 582, включающего 135 дел. К сожалению, не указано ни количество страниц в делах, ни даты составления описей. К предисловию с учетом специфики издания сложно предъявить какие-либо классические требования — оно достаточно информативно, хотя написано довольно сумбурно и содержит несколько чисто беллетристических пассажей. Представлена информация относительно ка-

ждого документа фонда — они или опубликованы (полностью или с купюрами), или аннотированы, что же касается менее значимых, по мнению составителя, документов, то даны их заголовки. Все материалы систематизированы по хронологии, что, по-видимому, оправдано из-за проблематичности систематизации по тематическому принципу. Во втором томе представлена библиография, к которой почему-то отнесены архивные источники, а также не конкретные газетные публикации, а газеты 1918—1922 гг. (имело смысл дать отдельно перечни газет и неопубликованных документов, на которые давались прямые ссылки). Неравнозначно качество указателей. В именном и географическом не систематизированы по алфавиту как двойные, так и различающиеся по орфографии единые предметные понятия (об этом недостатке, свойственном ряду справочников, уже говорилось выше). Тем не менее издание включает весьма добротный предметный (вернее предметно-тематический) указатель, несмотря на то что не везде удалось выдержать в нем систему при выделении родовых понятий.

Было бы желательно подготовить и издать последующие тома «Архивов...» на базе фонда БНР в НАРБ (ф.325) и документов бывшего Белорусского музея им.И.Луцкевича в Вильно, хранящихся в БГАМЛИ (ф.3), завершив данное серийное издание, благодаря которому, несмотря на неизбежный субъективизм, был введен в научный оборот мощный пласт источников по важнейшей исторической проблеме, анализируемой ныне в основном на полупублицистическом уровне.

В будущем перспективы публикации как видовых, так и тематических архивных справочников весьма неопределенны. Если эти перспективы оценивать исходя из состояния научно-справочного аппарата групп фондов, то, по-видимому, относительно документов 16—19 вв. развитие получат прежде всего видовые справочники. Что же касается более поздних документальных материалов, то имеются равные предпосылки для подготовки как видовых, так и тематических изданий.

В последнее десятилетие 20 в. резко активизировалась работа по выявлению документов по истории Белоруссии в архивах сопредельных государств (прежде всего бывших республик Советского Союза). Эта деятельность изначально практически не планировалась, была лишена системы, регулярной государственной поддержки и в большинстве случаев носила случайный характер. Без единых формализационных подходов отдельными исследователями собирались сведения или лежащие на поверхности, или обнаруженные в ходе реализации их научных интересов. Данная информация издавалась как в виде отдельных справочников, так и в форме разовых публикаций справочного характера. Их можно классифицировать как пе-

речни фондов, описи (части описей) документов и дел, перечни документов и групп документов. Среди последних можно выделить видовые, тематические и общие (объединяющие несколько тем, сформированные на основании принципа происхождения или включающие документы, которые имеют отношение к Белоруссии). Большинство малообъемных публикаций справочного характера вышли в свет на страницах шести выпусков сборников статей и документов «Вяртанне», издаваемого под грифом Белорусского фонда культуры, Государственного комитета по архивам и делопроизводству Республики Беларусь, Национального научно-просветительского центра им. Ф.Скорины и других гуманитарных структур.

Первым справочником, призванным дать общее представление о белорусских документах в центральных российских архивах, стал подготовленный Главархивом БССР при поддержке Белорусского республиканского отделения Советского фонда культуры и опубликованный в 1990 г. краткий справочник фондов «Дакументы па гісторыі Беларусі, якія зберагаюцца ў цэнтральных дзяржаўных архівах СССР». И первый блин вышел комом. Составители пошли по самому легкому пути — в электронной базе данных Центрального фондового каталога Главархива СССР по ключевым словам (главным образом географическим названиям) выявили названия фондов, из которых не менее трети имеют отношение к Белоруссии лишь по формальным признакам (прежде всего фонды воинских формирований). 1834 выявленные таким образом названия фонда с сопутствующей информацией были систематизированы по рубрикам (рубрика — название архива). Подавляющее большинство фондов (более 1600) являются фондами воинских частей времен первой мировой войны и межвоенного периода из собраний ЦГВИА СССР и ЦГАСА (ныне Российский государственный военно-исторический архив и Российский государственный военный архив). Сделанным составители и ограничились. Из многочисленных недостатков этого справочника отметим не оговоренное в предисловии отсутствие ряда аннотаций, их унификации. Тем не менее в данном издании довольно профессионально составлен предметно-тематический указатель, а с учетом распада СССР и огромной стоимости информационных ресурсов труд составителей безусловно приобретает смысл.

Вторым крупным проектом, связанным с изданием НСА фондов зарубежных архивов, содержащих документы, прямо или косвенно соотносимые с историей Белоруссии, стала публикация соответствующих извлечений из описей фонда «Канцелярия митрополита греко-униатских церквей в России» Российского государственного исторического архива в Санкт-Петербурге[9]. Это издание было осуществлено БелНИИДАД при поддержке

Полоцкой греко-католической громады. Фонд униатских митрополитов содержит около шести тысяч дел с документами 15—19 вв. Составитель выделил «белорусские документы» из первой и второй описей, опубликованных в 1887 и 1907 гг., и неопубликованной третьей описи (1588 ед. хр. за 1407—1871 гг.), приобретшей современный вид в начале 50-х годов[10]. Часть заголовков дел была отредактирована. К сожалению, за основу отбора заголовков принято упоминание в них в том или ином контексте географических объектов, административно-территориальных образований, исторических областей и т.п., соотносимых с современной территорией Белоруссии. Отсутствие же полноты информации, аннотирования отдельных единиц хранения делает ее научное значение недостаточно весомым. В исторической части предисловия встречаются явно проуниатские штрихи, уместные не в научном, а в «конфессиональном» издании. В указателях ссылочные данные даны не на страницы, а на номера дел, что крайне затрудняет поиск информации. Тем более, что по тексту номера дел не выделены шрифтом.

В ближайшие годы должны быть опубликованы практически подготовленные к изданию извлечения из описей фонда Радзивиллов Государственного исторического архива Литвы, фондов исторических архивов Украины. Эти работы представляют гораздо больший интерес уже потому, что в них абсолютно отсутствует дублирование ранее опубликованных материалов.

Менее объемные публикации извлечений из описей фондов зарубежных архивов весьма многочисленны и произвольны по форме вводной части, подаче информации, аннотированию, оформлению ссылочных данных, полноте их реквизитов и т.д. Здесь многое зависело как от профессионализма исследователей, так и от технических возможностей, которыми они располагали, включая объем рабочего времени и продолжительность научных командировок. В качестве типичных публикаций данного вида можно отметить включенные в выпуск 6 «Вяртання» (1999) работы А.Жлутки «Лацінскія дакументы па гісторыі беларускіх і памежных тэрыторый XIII — XIV стст. з былога Кенігсбергскага архіва», А.Лиса «Матэрыялы Віленскага беларускага фонда»[11], «Рукапісныя матэрыялы пра Беларусь у вільнюскіх сховішчах», А.Мальдиса «Беларусіка ў польскіх рукапісных зборах», В.Скалабана «Невядомыя матэрыялы па гісторыі Беларусі ў Варшаўскім цэнтральным архіве», «Дакументы па гісторыі Беларусі ў Расійскім цэнтры захоўвання і вывучэння дакументаў навейшай гісторыі», Д.Яцкевича «Звесткі па гісторыі карmеліцкіх кляштараў Беларусі ў матэрыялах Кракаўскага архіва» и многие другие.

Насколько нам известно, лишь в одном случае публикация извлечения из описи дел зарубежного архива побудила исследователя из Белоруссии к определенным аналитическим действиям — Г.Брегер сравнил опись фонда «Древние акты» Государственного исторического архива Литвы с реестром трибунальных и земских книг Минского воеводства (конец 18 в.), хранящихся в НИАБ в г.Минске[12].

Порой в зарубежных собраниях проводилось выявление документов одного или нескольких видов. По итогам выявления его результаты публиковались. Наиболее значительной из таких публикаций справочного характера стала весьма произвольно скомпонованная работа «Дакументы па архітэктуры і картаграфіі Беларусі ў архівах Санкт-Пецярбурга і Вільні» (Мн., 1994). Она была подготовлена Белорусским реставрационно-проектным институтом и Национальным научно-просветительным центром им.Ф.Скорины. Справочник состоит из двух частей, каждой из которых предпослано отдельное предисловие. Первая содержит сведения об относящихся к Белоруссии картографических произведениях, которые хранятся в Российском государственном архиве Военно-морского флота в Санкт-Петербурге — фонде 3л Главного инженерного управления Военного министерства России и двух коллекциях (ф.1331 «Атласы, карты и планы Центрального картографического производства Военно-морского флота», ф.326 «Строительные чертежи»). Представленная составителями информация касается прежде всего планов и чертежей Брестской и Бобруйской крепостей, а также ряда общегеографических, военно-топографических и топографических карт, планов белорусских населенных пунктов, отдельных зданий и сооружений и т.д. Нельзя назвать совершенной форму описательных статей или, по крайней мере, отметить следование ей. В статьях указаны такие позиции, как номер дела, название населенного пункта, вид и название картографического произведения, цветность, способ воспроизведения, масштаб. Но далеко не всегда даны сведения о языке, количестве листов, назначении карты, ее составителе, издателе. Непонятна датировка карт и планов — неясно, предполагает ли она дату составления или дату издания. Формат назван размером. Некоторые статьи содержат аннотации, но принципы аннотирования не оговорены.

Еще менее профессионально подготовлена вторая часть, несмотря на всю ценность представленной в ней информации. Называется она «Белорусские графические материалы в Государственном историческом архиве Республики Литва и отделе рукописей Научной библиотеки Виленского университета». В ней опубликованы сведения об инвентарях и планах белорусских имений и городов (18—19 вв.), чертежах, рисунках, фотографиях

памятников архитектуры, интерьеров и т.д. Большая их часть почерпнута в фонде 1135 Общества любителей наук в Вильно. К материалам каждой из четырех описей фонда (3, 12, 21, 23) предпосланы аннотации, почти дословно дублирующие текст предисловия № 2. Не выдержаны единые принципы систематизации, не везде указан даже вид документа.

Справочник имеет два географических указателя, помещенных соответственно в конце каждой части. В указателе ко второй части использована своеобразная форма ссылочных данных. Чтобы не возникло путаницы при считке информации, номера описей и номер фонда 46 (в отделе рукописей библиотеки Виленского университета) были унифицированы заменой цифровых индексов буквенными[13].

В целом справочник содержит ряд фактологических ошибок и подготовлен явно наспех, несмотря на то что представленная в нем информация весьма интересна. Тем не менее он является наряду со справочником о фонде униатских митрополитов одним из крупнейших справочных изданий, посвященных собраниям зарубежной архивной белорусики.

Завершая анализ публикаций извлечений из описей, уместно отметить, что, проявляя вполне оправданную заинтересованность в издании НСА зарубежных архивов, белорусские архивисты весьма пассивно относятся к перспективе тиражирования описей отечественных архивов.

Повествуя об архивных справочниках последнего десятилетия и публикациях, которые можно с большими или меньшими основаниями соотнести с таковыми, конечно же, нельзя обойти вниманием издание, представляющее пользователю развернутую информацию об НСА всех государственных архивов Белоруссии. Подготовленный работниками Госкомархива справочник «Научно-справочный аппарат государственных архивов Республики Беларусь» был опубликован в 1999 г. Он имеет двухчастную структуру. В первой части представлены сведения о внутриархивных справочниках (указателях к описям и документам, каталогах, перечнях вопросов, рассмотренных на заседаниях коллегиальных органов, вспомогательных справочных картотеках и автоматизированных базах данных). Вторая часть, в которой содержатся указания на справочно-информационные издания научно-справочных библиотек госархивов, качественно уступает первой. Ей свойствен известный субъективизм, проявившийся как в перечнях конкретных публикаций, так и в аннотациях (характеристиках). Кроме того, к справочно-информационным изданиям отнесены сборники документов, но причины этого не оговорены в предисловии. К сожалению, справочник напрочь лишен издательских реквизитов и внешне напоминает самиздатовскую брошюру.

В тематическом плане с данным изданием соотносятся два чисто библиографических справочника, подготовленных работниками государственной архивной службы. Первый из них — «Бібліяграфічны паказальнік газет, што зберагаюцца ў дзяржаўных архівах БССР (1917—1941)» был составлен С.И.Павлович и опубликован в 1990 г. В него включены сведения о периодике (название, организационная принадлежность, место издания, год и перечень номеров), структурированные по четырем разделам в соответствии с административно-территориальной принадлежностью газет, периодичностью их выхода и организационно-политическим статусом (выделены газеты-однодневки, подпольные партийные и комсомольские издания)[14].

Второе библиографическое издание, о котором уместно упомянуть в контексте темы данной статьи, — это сводный каталог книг библиотеки белорусского историка и архивиста М.В.Мелешко, реконструированной В.В.Скалабаном. Это первая в Белоруссии публикация сводного каталога личной библиотеки. В нем в соответствии с действующими библиографическими правилами описано и систематизировано 94 издания, хранящихся в ряде минских библиотек[15].

Отмечая совершенно нехарактерное для предшествующих десятилетий разнообразие и многожанровость архивных справочных изданий, появление нетрадиционных для них форм и методов подачи материала, нельзя не сказать, что ограниченность технических возможностей и денежных средств обусловила в ряде случаев низкий уровень полиграфического исполнения и ничтожно малые тиражи справочников (100, максимум 300 экземпляров). Есть основания полагать, что начало 21 века ознаменуется некоторым спадом активности в рассматриваемой сфере, однако скорее всего при уменьшении количества публикаций повысится их качество. Развитие получат электронные варианты архивных справочников, тиражированные базы данных, проекты, имеющие коммерческую ценность или, по крайней мере, самоокупаемые. Минувшее же десятилетие стало периодом определенного раскрепощения, осознания собственного научного потенциала и возможностей, периодом накопления опыта и «свободного творчества», поиска оптимальных форм и неудовлетворенности стереотипами, общего движения от ученичества к профессионализму.

[1] Центральный государственный исторический архив Белорусской ССР в г.Гродно. Мн., 1965.

[2] Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Даведнік. Вып.1. Паступленні 1960—1992 гг. Мн., 1997; Белорусский государственный архив научно-технической документации. Путеводитель. Поступления 1970—1993 гг. Мн., 1997.

[3] Государственные архивы БССР: Новые поступления 1989—1990 гг. Вып.1. Мн., 1991. Государственные архивы БССР: Новые поступления. Вып.2. Мн., 1992.
[4] Рассакрэчаныя архівы. Дакументы дзяржаўных архіваў Рэспублікі Беларусь, якія пераведзены на адкрытае захоўванне. Даведнік. Вып.1. Мн., 1993.
[5] Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь. Аннотированный справочник. Мн., 1998; Фонды бывших архивов Коммунистической партии Белоруссии. Краткий справочник. Ч.1—2. Мн., 1997—1998.
[6] Лебедева Н.Б. К вопросу о подготовке справочников-путеводителей по фондам бывших партийных архивов (на опыте ЦГАИПД Санкт-Петербурга) // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и тезисы выступления на второй Всероссийской конференции 12—13 марта 1996 г. М., 1997. С.102—105.
[7] Банасюкевич В.Д. Основные проблемы архивоведения в современной литературе // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и тезисы выступления на Второй Всероссийской конференции 12—13 марта 1996 г. М., 1997. С.21.
[8] ИЮМ. Витебск, 1906. Т.30, 32; АВАК. Вильна, 1915. Т.39; Беларускі архіў. Мн., 1927. Т.1.; Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522—1552). Мн., 2000.
[9] Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі 15—19 стст. у фондзе «Канцылярыя мітрапаліта грэка-уніяцкіх цэркваў у Расіі». Даведнік. Мн., 1999.
[10] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т.1 (1470—1700). СПб., 1897; Т.2 (1701—1839). СПб., 1907. Одновременно с выходом подготовленного БелНИИДАД справочника информация о части документов третьей описи была опубликована В.Грицкевичем (*См.* Грыцкевіч В. Беларускія матэрыялы ў архіве Канцылярыі мітрапалітаў грэка-уніяцкай царквы ў Расіі // «Вяртанне-6». Мн., 1999. С.226—233. В то же время известным дополнением служат извлечения из описей фондов Государственного исторического архива Литвы — ф.604 Виленской римско-католической духовной консистории, ф.634 Литовской греко-католической консистории, ф.694 Виленской католической диоцезии (*См.* Пятровіч Н. Крыніцы па гісторыі каталіцызму і уніяцтва Беларусі ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы // «Вяртанне-6». Мн., 1999. С.132—145.
[11] Тематически с этой публикацией о документальных фондах бывшего Белорусского музея им.И.Луцкевича перекликается брошюра Ю.Лабынцева «Архіў беларускага адраджэння (дакументальныя

помнікі ў зборах Музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні). Мн., 1993. Большую ее часть составляет перечень документов музея, изъятых НКВД Литвы в августе 1944 г. Вторично данный материал был опубликован в 1994 г. в сборнике «Вяртанне-3» под названием «Галоўная частка архіва беларускага нацыянальнага адраджэння XX ст. знаходзіцца ў Вільнюсе».

[12] Брэгер Г. Матэрыялы мінскай кадэнцыі Галоўнага трыбунала Вялікага княства Літоўскага ў Вільнюскім архіве (супастаўленне двух вопісаў) // «Вяртанне-6». Мн., 1999. С.73—99.

[13] Публикация, родственная тематике справочника, вышла в 1994 г. в сборнике «Вяртанне-2» (*см.* Казлоў Л., Насевіч В. Старажытныя беларускія карты ў зборах Масквы // «Вяртанне-2». С.178—182).

[14] Информация справочника была дополнена публикацией С.Жинкиной «Зводны каталог віленскіх беларускіх газет, выдадзеных у 1917—1940 гг. і выяўленых у бібліятэках, архівах, музеях і прыватных калекцыях г.Мінска» // «Вяртанне-3». Мн., 1994. С.192—207, а также «Библиографией оккупационных периодических изданий, выходивших на территории Белоруссии в годы Великой Отечественной войны» (Мн., 1995). Последнее издание не содержит указания на хранящиеся в госархивах номера газет и журналов. В него включены основные библиографические сведения и справки о местах хранения.

[15] Бібліятэка Міхася Мялешкі. Зводны каталог. Мн., 1998.

А.М.Карлюкевіч

ЗНОЙДЗЕНАЕ І... ЗГУБЛЕНАЕ?

(Тыпова беларускі лёс архіваў краязнаўцаў канца XX стагоддзя)

Гісторыя пішацца з дня ў дзень. Факты, падзеі нараджаюцца на нашых вачах. І далёка не заўсёды самыя розныя факты і падзеі, акалічнасці з жыцця тае альбо іншае сацыяльна значнай, грамадска-важкай асобы аказваюцца засведчанымі ў друку. Прычыны на тое бываюць розныя: пэўны руплівец — гісторык ці краязнаўца — адкладваў клопат напісання артыкула, публікацыю дакумента «на пасля», якое ўжо ніколі не наступіць. Гістарычнае сведчанне аказалася ў руках людзей выпадковых. Ды ці мала што здараецца ў жыцці...

Зразумела, калі дакументы, аўтографы, рэдкія выданні знікаюць у час войнаў ці рэвалюцый, іншых сур’ёзных катаклізмаў. А ў мірны час...

Знікаюць, на вялікі жаль, даволі часта і ў межах аднае кватэры, аднаго дома, аднае сям'і (той самай, з якой, у якой жыў нябожчык!) і архівы пісьменнікаў, журналістаў. А самае страшнае — знікненне прыватных архіваў краязнаўцаў. А калі і не знікненне, то — марнаванне невядомасцю. Праз адно-два пакаленні «марнавання» — ізноў тое ж, лічы, бясследнае знікненне. Як заўсёды, можна задацца пытаннем «Хто вінаваты?..» Безумоўна, вінаваты ў першую чаргу мы самі, краязнаўцы. Вінаваты сваім несур'ёзным стаўленнем да ўласных збораў. Маўляў, жыць будзем вечна — таму і самі яшчэ паспеем кожную паперку апрацаваць, кожны экспанат прыладзіць да месца. Наіўнае перакананне каштуе дарагога. У тым ліку — таго, што памяць пра многіх краязнаўцаў расцягваецца на пяць–дзесяць гадоў, пакуль яшчэ жывыя некаторыя з паплечнікаў. І ўсё... Наступнікі ўжо наўрад ці адкрыюць імя таго з папярэднікаў, з фондам альбо справай, зборамі каторага ў архіве і не сустрэнешся.

Вінаваты ў некаторай ступені, магчыма, і сем'і. Але што тут шукаць вінаватых!.. Часам і да пісьменніцкай работы дома ставяцца звычайна абыякава. Піша сабе — дык няхай і піша. Абы друкавалі і плацілі. Абы прыносіў ганарары дахаты, абы аддаваў іх жонцы, дзецям. А здараецца ж, што ёсць і горшыя, таксама як быццам сямейныя саюзы. У выпадку з краязнаўцамі ўсё шматзначна складаней. Па-першае, многія друкуюцца, друкаваліся рэдка, някідка — у газетах, часопісах (часта — толькі ў раённых газетах!). Значыць, рэзананс зробленага імі шмат меншы, чым каторага з пісьменнікаў, аўтара дзвюх–трох кніжак. Па-другое, і сям'ю тую (жонку, якая часцей за ўсё і не філолаг) зразумець можна: у спадчыне краязнаўца, у адрозненне ад пісьменніцкіх папер, у большай ступені прысутнічаюць разрозненыя фрагменты, выпадковыя запісы, дакументы чужыя і г. д. Каб зразумець каштоўнасць, ацаніць вартасць сабранага, таго, што засталося, патрэбна самому быць краязнаўцам, патрэбна, каб да сям'і былі блізкія людзі, чуйныя, уважлівыя, здольныя ацаніць і дапамагчы, падказаць, якім чынам распарадзіцца з тым, што засталося.

Хто вінаваты, якія акалічнасці суправаджаюць зборы краязнаўцаў — у гэтым мы калі і не разабраліся, то хоць бы абазначылі, паспрабавалі абазначыць такога роду пытанні. А вось што рабіць?.. З чыйго боку чапляцца за канструктыўнае выйсце? Безумоўна, першачарговую ўвагу да прыватных краязнаўчых архіваў (а можа быць, і збораў пры жыцці саміх руплівцаў даследавання мінуўшчыны) павінна, абавязана праявіць дзяржава. Прычым зусім не абавязкова ствараць новыя ўстановы і інстытуты. Яны, установы і інстытуты, ужо ёсць. Яны — гэта дзеючая, вопытная, дзеяздольная сістэма дзяржаўных архіваў. Іншая справа, што ўвага іх павінна распаўсюджвацца

на архівы і краязнаўцаў, а не толькі на пісьменнікаў (хоць і іх, пісьменнікаў, архівы ў большасці сваёй застаюцца, відавочна, па-за ўвагай).

Безумоўна, нельга адназначна ўсё ўзваліць на плечы, напрыклад, Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва. Ва ўсіх захадах патрэбна сістэма. Ці хутчэй — усе захады павінны працаваць на адну зладжаную сістэму. Многае маглі б зрабіць грамадскія арганізацыі, творчыя саюзы. Праўда, наўрад ці архіву варта чакаць нейкай падказкі ад Беларускага краязнаўчага таварыства (здаецца, яго як арганізацыі не існуе зараз увогуле). Іншая справа — Саюз беларускіх пісьменнікаў. Безумоўна, ён не знаходзіцца ў настолькі выдатным матэрыяльным становішчы, каб набыць у сваякоў літаратараў, што пайшлі з жыцця, прыватныя архівы, але падказаць, параіць, відавочна, заўсёды мог бы. Ёсць прыклады стварэння грамадскіх краязнаўчых аб’яднанняў у іншых рэгіёнах Беларусі. Гэта і Віцебскі краязнаўчы фонд імя А.Сапунова (узначальвае яго вядомы віцебскі краязнавец Аркадзь Міхайлавіч Падліпскі). Вось там, у Віцебску, упэўнены, ёсць каму выступаць у ролі грамадскіх кансультантаў дзяржаўных архіваў.

Што маглі б зрабіць і самі архівы, маючы на сённяшні дзень ужо і адпаведную тэхнічную базу? Банк даных аб краязнаўцах на месцах. Так, камп’ютэрны банк даных. З адрасамі, з указаннем абсягаў і тэм, у межах якіх працуе той альбо іншы мясцовы даследчык. Па вялікім рахунку, наша краіна ўжо і энцыклапедыю такую альбо энцыклапедычны даведнік магла б мець — «Краязнаўцы Беларусі. ХХ стагоддзе». На жаль, не мае. Не маем. Камп’ютэрны банк даных дазволіў бы трымаць на кантролі і здабыткі, узровень прыватных збораў, стасункі краязнаўцаў з мясцовымі музеямі. А мо следам за інфармацыйным банкам архівы пашырылі б характар, формы зносін з мясцовымі збіральнікамі гістарычнай памяці... Напрыклад, наступным чынам — праз адрасныя метадычныя парады, праз аргументаваны доказ у тым, дзе павінна знаходіцца тая альбо іншая рэліквія, той альбо іншы дакумент.

Хоць бы гэтыя крокі, хоць бы гэтыя першачарговыя задачы разгледзець, абмеркаваць, у той альбо іншай форме ўзяць на ўзбраенне і рэалізаваць. Інакш... Інакш здарыцца ў чарговы раз тое, што ўжо здарылася, працягвае здарацца. Толькі ў апошні час пайшлі з жыцця пісьменнікі і краязнаўцы, якія руплівa працавалі ў архівах, ездзілі і хадзілі па Беларусі, — Леанід Пракопчык, Мар’ян Віж (Мар’ян Міхайлавіч Зайцаў), Анатоль Паўлавіч Ярохін, з меней вядомых — Аляксандр Пікулік з Голацка Пухавіцкага раёна... Дзе іх архівы?.. Што датычыць А.П.Ярохіна, то вядома, што ў апошнія гады ён напісаў дакументальную аповесць пра пухаўчаніна, камандзіра аднаго з першых злучэнняў паветрана-дэсантных

войскаў Узброеных Сіл СССР Фёдара Смеяновіча. Дзе рукапіс?.. Дзе здымкі (арыгінальныя)?.. Так лёс А.П.Ярохіна складваўся, што ніхто і з сяброў яго не ведае, дзе шукаць?.. Мо хто са сваякоў ці блізкіх Анатолю Паўлавічу людзей адгукнецца, падкажа, парадуе тым, што рукапіс не знішчаны?.. Чытаю ў Іраклія Андронікава: «Пасля, калі ўжо астаткі засталіся, — пажарнік: «Чыя папера?» — «Жыльцоў старых». — «Штрафануць бы вас для парадку разок! Добра, што не згарэлі!» Змёў у кучу — і на гурбу...

Лепей бы нарадзіцца глухім, чым чуць такое!» І яшчэ — з Іраклія Андронікава: «Валодаць каштоўнейшай калекцыяй — быць у адказнасці перад гісторыяй. Нашчадкі не стануць унікаць у абставіны, пры якіх уладальнікам давялося развітацца з часткай калекцыі. Ужо не пра іх — аб усіх нас будуць меркаваць з асуджэннем: «не змаглі захаваць», «пагублялі», «дзе былі тыя, каму па роду заняткаў трэба было, неабходна было праявіць клопат пра гістарычныя дакументы, — людзі культуры, гісторыкі, музейныя работнікі, архівісты?» Хіба мы не гаварылі так пра тых, хто жыў у мінулыя часы і не захаваў для нас многіх выдатных помнікаў культуры?..»

Хіба не меней каштоўныя калекцыі — прыватныя архівы краязнаўцаў?..

Важкі адрэзак свайго жыцця правёў за межамі Беларусі — у Ашхабадзе, Маскве і Тбілісі — празаік, публіцыст, краязнавец Мікола Калінковіч, які загінуў у 1990 годзе. Пры жыцці пабачылі свет наступныя яго кнігі: у Ашхабадзе — «Не обрывается земная связь», «Имя мое — Свобода», «Возвращение рассветной рани», у Мінску — «Лунинец» (у сааўтарстве), «Палескія дні Аляксандра Блока». У 1990 годзе, ужо пасля смерці, выйшла ў свет зусім новая, арыгінальная, прыналежная цалкам Міколу Калінковічу кніга «Лунинец». Але ўжо завершанымі ці амаль цалкам завершанымі былі і іншыя кнігі, іншыя творчыя праекты М.Калінковіча — дакументальны раман «Керкинский бастион» (падзеі 1918 года ў Туркменістане), аповесць пра А.С.Грыбаедава на Беларусі і ў Грузіі (урыўкі друкаваліся ў брэсцкай абласной газеце «Заря»), аповесць «Ніколі, браткі, не забудзем» (пра Уладзіміра Самойлу, урыўкі, нязначная частка твора, былі змешчаны ў «Звяздзе», чаму, памятаю са слоў самога Калінковіча, аўтар быў надзвычай рады). І гэта, відавочна, толькі паверхня творчай спадчыны. Выпіскі з архіўных спраў, ксеракопіі з многіх «беларускіх» дакументаў з Цэнтральнага дзяржаўнага ваенна-гістарычнага архіва (расійскага! архіва дакументаў да 1917 года! архіва, дзе беларускія даследчыкі не так і часта працавалі!). А пісьмы?! Калінковічу пісалі Генадзь Каханоўскі, Віталь Скалабан, многія беларускія пісьменнікі і журналісты. Дзе ўсе гэтыя скарбы?.. Відаць, у сям'і

(засталіся жонка, дзве дачкі). Спадзяюся, што блізкія Міколу людзі і самі стануць ініцыятарамі перадачы яго рукапісаў, збораў у дзяржаўны архіў.

Сумныя распаведы можна множыць. І за кожным з распаведаў многія і многія пытанні. Ці апісаны, ці распрацаваны і апрацаваны (а ўвогуле, ці ў дзяржаўных ён руках?) архіў пісьменніка і краязнаўца Яраслава Сільвестравіча Пархуты?.. Ізноў жа — пра тое, што на паверхні. З апошніх задумак сапраўднага вандроўніка па Беларусі — кнігі пра беларускія вёскі з назвай Крывічы. Частку з іх Я.Пархута абышоў. Некаторыя фрагменты былі напісаны. Друкаваліся яны і ў шэрагу выданняў (у прыватнасці, у часопісе «Беларуская мінуўшчына»). Але ж, пэўна, і з тае часткі, што напісана, не ўсё надрукавана. А яшчэ ж запісы, сабраныя ў вандроўках факты...

Поруч з захаваннем архіваў блізкіх да нас па часе краязнаўцаў востра стаіць пытанне публікацыі многіх знаходак. Здавалася б, сёння дастаткова ў краіне выданняў, якія маглі б гэтым займацца. Што ж, з аднаго боку — так. «Полымя», застаючыся ў прешую чаргу літаратурна-мастацкім выданнем, не аднойчы друкавала архіўныя (з прыватных архіваў) матэрыялы, у тым ліку тыя, што маюць дачыненне да краязнаўства. «Маладосць» зрабіла чытачам выдатны падарунак, надрукаваўшы невялікую частку спадчыны М.Улашчыка. Ёсць «Беларускі гістарычны часопіс», ёсць «Спадчына»... Але няма часопіса «Беларуская мінуўшчына», ледзьве цепліцца «Падарожнік» (яно і зразумела — выдаецца адно толькі на прыватныя грошы). Няма штогодніка «Шляхам гадоў», які, безумоўна, рана ці позна звярнуў бы свой погляд на краязнаўчыя знаходкі. Паменела краязнаўчых кніжных выданняў у мінскіх дзяржаўных выдавецтвах. Не хацелася б займацца адной толькі канстатацыяй фактаў. Хацелася б спраектаваць разважанні чытача ў рэчышча канкрэтных прапаноў. І адна з іх, як на мой прыватны погляд, укладваецца ў сённяшні і бедны, і гаротны (у плане эканамічным) час. Прапанова наступная. Бібліятэчнай сістэме краіны (а гэта значыць — пад патранажам Міністэрства культуры) правесці такую работу: сабраць па ўсіх раёнах Беларусі інфармацыю па наступных пазіцыях — прозвішчы краязнаўцаў, якія зараз жывуць і працуюць у тым альбо іншым рэгіёне, якімі асноўнымі тэмамі займаюцца, іх паштовыя адрасы. А пасля Нацыянальнай бібліятэцы застанецца толькі выдаць такі рабочы даведнік трыжом у 200 экземпляраў. У гэтым клопаце будзе закладзены і фундамент згаданага камп'ютэрнага банка інфармацый пра краязнаўцаў XX стагоддзя. Гэты даведнік паспрыяў бы і наладжванню кантактаў паміж прафесійнымі гісторыкамі і краязнаўцамі, паміж зацікаўленымі ў пашырэнні гістарычнага асветніцтва газетамі, часопісамі і краязнаўцамі. Ды і паміж архівамі і краязнаўцамі — таксама. Тады мо і рэалізаванай аказалася б адна высака-

родная, найскладанейшая і разам з тым досыць простая задача — не згубіць аднойчы сабранае, аднойчы здабытае, аднойчы выратаванае.

А.К.Голубович

ОБЗОР ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ ФОНДА «РАДЗИВИЛЛЫ, КНЯЗЬЯ»

Национальный исторический архив Беларуси является одним из самых крупных хранилищ документов рода князей Радзивиллов, относившихся к числу могущественных магнатских родов. На протяжении многих столетий они играли исключительно важную роль в политической, социально-экономической и культурной жизни не только Беларуси, Литвы, но и Украины, и Жомойтии. Этот род находился в родственных отношениях со многими аристократическими фамилиями Великого княжества Литовского, Польши, Пруссии.

Род Радзивиллов разделялся на 3 ветви:

Радзивиллы-князья на Гоньондзе и Меделях;

Радзивиллы-князья на Биржах и Дубинках;

Радзивиллы-князья на Несвиже и Олыке, с разветвлением на ординатов Несвижских, Олыкских и Клецких.

Резиденцией кн. Радзивиллов-ординатов Несвижских являлся Несвиж, который стал им принадлежать в 1513 г., когда Анна Кишка, дочь маршалка ВКЛ Станислава Кишки, вышла замуж за князя Яна II Радзивилла Бородатого, каштеляна Полоцкого, внося в качестве приданого Несвиж с Олыкой и половиной Лахвы, которые после смерти Анны стали собственностью князей Радзивиллов.

В 1586 г. Николай Сиротка Радзивилл совместно с братьями Станиславом и Альбрехтом исходатайствовал у короля Стефана Батория привилей на установление трех майоратов (ординаций) Несвижского, Олыкского и Клецкого, а в случае прекращения какой-либо линии майоратских владельцев имения сливались в один майорат (ф.694, оп.4, д.1453). Олыкский майорат просуществовал до 1614 г. — до смерти князя Станислава Альбрехта Радзивилла (сына Николая Сиротки) и перешел к Михаилу-Казимиру Радзивиллу, владельцу Несвижского майората.

Последним Несвижским владельцем по прямой линии был князь Доминик Радзивилл, сражавшийся в войне 1812 г. в рядах наполеоновской ар-

мии. Умер во Франции в 1813 г. Имения Доминика Радзивилла за участие его в войне на стороне французов были секвестрованы, а после его смерти оба майората — Олыкский и Несвижский — указом Александра I были переданы князю Антонию Радзивиллу, наместнику Познанскому, из линии майоратских владельцев Клецка, т. к. у Д.Радзивилла была только дочь Стефания, вышедшая впоследствии замуж за князя Людвига Витгенштейна (оп.4, д.1885, д.200).

Княжне Стефании были даны в приданое имения, не входившие в состав Несвижского майората, а приобретенные Радзивиллами позднее.

В 1816 г. для передачи наследникам бывших имений Доминика Радзивилла указом Александра I в Вильно была учреждена Радзивилловская комиссия, которая закончила свою работу в 1838 г. (ф.694, оп.4, д. 200, 210).

В 1870 г. Несвижский майорат перешел к сыну Радзивилла Фридриха-Вильгельма, прусскому генералу Радзивиллу Антонию.

В 1874 г. состоялось соглашение между князем Радзивиллом Антонием, владельцем Несвижского майората, и его дядей князем Леоном Радзивиллом, владельцем майората Клецкого, согласно которому имения Клецкой и Давид-Городокской ординаций князя Леона Радзивилла передавались в вотчинное владение князя Антона Радзивилла (ф.694, оп.4, д.283). Таким образом, наследство князя Николая Сиротки Радзивилла по истечении 288 лет слилось в один Несвижский майорат, включавший около 250 тысяч гектаров земли и 45 тысяч гектаров леса, города Несвиж, Давид-Городок, Клецк, Тимковичи, Гресса, Глуск, Мир, Старый и Новый Свержень, более сотни имений, фольварков и застенков[1].

Во всех владениях Радзивиллов имелись свои архивы. Наиболее ранним и основным местом хранения документов рода Радзивллов являлся так называемый Несвижский архив. Он был создан в 1551 г. в соответствии с привилеем великого князя Великого княжества Литовского, короля Польши Сигизмунда II Августа Николаю Радзивиллу Черному на устройство государственного архива для хранения главных привилеев, данных Литовскому княжеству[2]. Следует отметить, что некоторые исследователи считают этот документ фальсификатом XVIII в.

В Несвижском архиве хранились жалованные грамоты великих князей Великого княжества Литовского и привилеи королей Польши Радзивиллам на имения и староства, статуты и привилеи частновладельческих городов, имущественно-хозяйственные и финансовые документы Главного управления имениями, ординатских управлений, имений и фольварков Несвижской, Клецкой, Мирской и Давид-Городокской ординаций, Койдановского и Слуцкого княжеств. Среди документов архива — переписка князей Радзи-

виллов по служебным, военным и личным вопросам; биографические документы (родословные книги, генеалогические таблицы, брачные контракты, дарственные, завещания и др.).

Кроме документов, относящихся непосредственно к роду Радзивиллов, в Несвижском архиве хранились также материалы родственных Радзивиллам родов — Завишей, Флемингов, Витгенштейнов.

Радзивиллы заботились о своем архиве. По свидетельству работавших в 1867 г. в Несвисжком архиве заведующего рукописным отделением Виленской публичной библиотеки Гильтебрандта и заведующего археолого-нумизматическим отделением Виленского музея Миротворцева, «...содержимое Несвижским архивом приведено в подробную известность, т. е. описан каждый документ... ...помимо описей обращает на себя внимание порядок документов, который можно называть примерным. Любой документ посетитель найдет на том месте, какое этому документу назначено по описи...»[3]

Исторические катаклизмы XX в. трагически сказались и на судьбе архива. Единый некогда архивный комплекс оказался разорванным.

В настоящее время в Национальном историческом архиве Беларуси хранится 25 587 ед. хр. документальных материалов фонда Радзивиллов за 1366 — 1939 гг.

Преобладающая часть документов фонда является материалами имущественно-хозяйственного характера. Они раскрывают состояние и ведение частновладельческого хозяйства. Это инвентарные и геодезические описания имений, фольварков, застенков; отчеты и рапорты управляющих имениями о хозяйственной деятельности; бюджеты имений; книги учета денежных поступлений с городов, имений, сбора подушных налогов с крестьян, мещан, мелкой шляхты; ведомости и реестры о приходе и расходе земельного дохода, дохода от мельниц, продажи сельскохозяйственных продуктов; договора, контракты и переписка на сдачу в аренду имений, земельных и лесных угодий, о размерах арендной платы, расчетах с арендаторами; приходно-расходные книги и ведомости учета высева и сбора зерновых, бобовых и технических культур; укоса и расхода сена; ведомости учета скота в имениях и удоя молока и др.

Документы фонда раскрывают также имущественное и правовое положение крестьян, формы крепостной эксплуатации, размеры повинностей. Об этом говорят ведомости имущественного положения крестьян, размеры их земельных участков и повинностей; книги учета отбытия натуральных и сбора денежных податей; рапорты и отчеты управляющих имениями об отбытии крестьянами барщины; табеля, книги, реестры распределения и

учета отработанной барщины; крестьянские книжки-записи внесенного ими чинша, продуктов; книги и ведомости учета недоимок налогов, реестры по их взысканию.

Самоуправство и издевательство над крестьянами, их бесправное положение отражены в документах, где говорится о продаже и купле крестьян, запрещении вступать в брак без разрешения администрации, заниматься ремеслом, поступать на службу к другим лицам. В фонде имеется много прошений и жалоб крестьян в Главное управление имениями на администрацию и арендаторов имений за притеснения, за сверхинвентарные повинности, за неоплату дней переработанной барщины, незаконные повинности и штрафы и т.д. Усиление феодальной эксплуатации и произвола со стороны арендаторов и княжеской администрации вызывало протест широких крестьянских масс. Ярким примером этого является восстание белорусских крестьян в Кричевском старостве в 1743 — 1744 гг. под руководством Василия Ващилы. Документы об этом выступлении также отложились в архивном фонде Радзивиллов.

Большое количество материалов фонда посвящено подготовке и проведению крестьянской реформы 1861 г. в имениях Радзивиллов и Витгенштейна. В архиве хранятся инструкции, циркуляры, переписка Главного управления имениями с Министерством внутренних дел, предводителями дворянства, арендаторами, мировыми посредниками, землемерами о порядке подготовки и проведении реформы в магнатских владениях, условиях перевода крестьян на выкуп и порядке исчисления дохода, введении уставных грамот и т. д. Большую группу документов фонда составляют уставные грамоты. Имеются также протоколы проверочных комиссий по проверке ведения уставных грамот и размерах денежных повинностей крестьян, а также ведомости о результатах ведения грамот в 1863 г. в имениях Радзивиллов, расположенных в Минской губ.

Как известно, в результате крестьянской реформы в стране сложились благоприятные условия для развития капиталистических форм хозяйствования. Крестьяне получили личные и имущественные права, сословное самоуправление. Перед ними открылась перспектива самостоятельной хозяйственной деятельности, свободного распоряжения собственной рабочей силой. Вместе с тем реформа 1861 г. имела и отрицательные стороны. Она была проведена с максимальными выгодами для помещиков. Наличие многочисленных пережитков крепостничества сдерживало развитие капиталистических отношений, обрекало широкие крестьянские массы на тяжелое существование. Все это создавало объективные предпосылки для крестьянского движения. Не были исключением в этом отношении и Радзивиллы. В

фонде находится большое количество документов, где сообщается о трудностях при введении уставных грамот, об отказе крестьян от их подписания, о выполнении повинностей, о порубках и потравах, сопротивлении размежеванию земель, о вызове войск для усмирения крестьян и т. п.

Фонд содержит богатый материал и по истории многих белорусских городов, таких, как Минск, Витебск, Могилев, Слуцк, Несвиж, Борисов и др. Это материалы об экономическом состоянии и инвентарные описания городов за XVII — XIX вв., привилеи королей и князей Радзивиллов городам на магдебургское право, на проведение ярмарок и другие льготы. Имеются документы, характеризующие состояние торговли в городах и имениях, о торговых связях Радзивиллов, списки закупленных товаров, финансовые документы по торговле лесом, пиломатериалами, солью, хлебом, шерстью, а также инструкции Главной администрации о пошлинах с торговли разными товарами, удостоверения, выданные Радзивиллами кёнигсбергским купцам на право перевозки товаров и др.

Говоря о торговле, нельзя не остановиться на документах фонда, характеризующих промышленность Беларуси XVIII — XIX вв.

Это материалы о деятельности Богуславского, Налибокского, Уречского и других стекольных заводов, железоделательных и чугунолитейных заводов в имениях Налибоки, Денисковичи, Кореличского сахарного завода, суконных фабрик в Несвиже, Кореличах, Денисковичах, а также предприятий лесопильной, винокуренной и пивоваренной промышленности. Инвентарные описания заводов, фабрик, отчеты и ведомости расхода сырья и выхода готовой продукции и ее реализации, приходно-расходные книги, ведомости, реестры и прочие документы. Особо хочется отметить основанную в 1758 г. в Слуцке фабрику по изготовлению персидских тканей и поясов. Сотканные на ней «литые» пояса приобрели мировую славу и являлись в те времена необходимой принадлежностью костюма магнатов и богатых шляхтичей. В фонде имеются копии договоров с иностранными мастерами об организации в Слуцке производства тканных золотом, серебром и шелком поясов и материй и обучении этому искусству местных мастеров; описание поясов, ведомости расходов на покупку материалов и оплату мастерам.

Значительный интерес представляют и документы, показывающие положение и оплату труда рабочих на промышленных предприятиях Радзивиллов. К сожалению, таких документов немного. Это ведомости и тарифы жалованья и обеспечения продуктами рабочих и обслуживающего персонала Уречской зеркальной фабрики за 1740 — 1747 гг., ведомости повинностей крестьян на Налибокском стекольном заводе за 1796 — 1798 гг., ведо-

мости выплаты жалованья батракам, работавшим на поташных фабриках, кирпичных, стекольных, винокуренных и пивоваренных заводах за 1688 — 1853 гг., и другие подобные по содержанию документы ряда предприятий.

Фонд Радзивиллов содержит также и документы по другим вопросам. Это материалы о состоянии медицинского обслуживания и заболеваниях населения, о создании, деятельности и финансировании медицинских отделов и лечебных учреждений в имениях Радзивиллов, о разорении имений и крестьянских хозяйств в результате военных действий, а также материалы по истории культуры, образования, быта, римско-католической и православной церквей.

Богатый материал содержит фонд и по сфрагистике. В нем хранится много документов, скрепленных государственными печатями Великого княжества Литовского, Речи Посполитой, Российской империи, а также печатями разных учреждений, государственных, общественных деятелей и прочих лиц.

Люблинская уния 1569 г. положила начало существованию федеративного государства Речи Посполитой обоих народов. В фонде Радзивиллов имеется немало документов о начальном периоде существования Речи Посполитой (конец XVII — XVIII в.), в том числе материалы, относящиеся к деятельности короля Яна Собесского и его семьи (1633 — 1757). Это доклады и переписка о выборах Яна Собесского королем Польши и его поездках за границу; письма Яна Собесского французскому послу в Варшаве; инструкции короля Яна Собесского для польского посла Хаки и посылка его в Бранденбург; дипломатические доклады королю Яну Собесскому из Амстердама, Брюсселя, Копенгагена, Гамбурга, Москвы, Данцига и Константинополя; материалы о взаимоотношениях и войне с Турцией; письма короля Яна Казимира коронному маршалку, гетману польскому и др. лицам об отношении с татарами; копии писем крымского хана Тохтамыша Гирея польскому королю; письма должностных лиц Яну Собесскому о политике Турции; материалы о положении польских войск на Украине; переписка с государственными, общественными, политическими и церковными деятелями. Среди этих писем — письма князя Любомирского, епископа Будзинского из Кракова, Людовика 14 и других лиц к Яну Собесскому; переписка курфюрста бранденбургского с Яном Собесским; письма священников Яну Собесскому по церковным вопросам и др. Нельзя не сказать и о наличии материалов, касающихся личной переписки Яна Собесского с родными и знакомыми. В частности, письмо короля Яна Казимира к Яну Собесскому; два привилея короля Яна Казимира Яну Собесскому; письма Яна Собесского к Марии Казимире и ее к нему, письма принцев Александра и

Константина Яну Собесскому. Значительный интерес представляют также письма жены Яна Собесского Марии Казимиры принцу Якову, принцессе Гедвиг-Элизабет, другим лицам, а также письма кардинала Генри Арквиана своей дочери, королеве Марии Казимире и др.

Содержатся в фонде и материалы, относящиеся к Якову Собесскому (сыну Яна Собесского) и Гедвиг-Элизабет Собесской (1697 — 1726). Это полномочная грамота воеводе г. Брацлава Мартину Хометовскому для поддержки выборов Якова Собесского королем; переписка дипломатического, государственного и личного характера. Кроме этих документов в фонде хранятся бытовые и имущественно-хозяйственные материалы семьи Собесских (1576 — 1732). Среди них копия брачного договора между польским королем Михаилом и герцогиней Элеонорой, завещание матери короля Яна Теофилы Собесской, переписка с управляющими королевских имений и др.

Родственные отношения князей Радзивиллов с аристократическими родами ряда стран нашло также отражение и в соответствующих материалах фонда. Это письма и переписка князей Радзивиллов с политическими и государственными деятелями Пруссии, Польши, России, а также с разными лицами частного характера (1518 — 1858). Среди них — копия мирного договора между Речью Посполитой и гетманом Украины Выговским, который заключен в 1658 г. с приложением основных пунктов соглашения; письма фон Овербаха кн. Богуславу Радзивиллу о политических событиях в Речи Посполитой и о международных отношениях; документы по вмешательству прусских властей в судебные тяжбы между кн. Радзивиллами и прусскими подданными (Сатургусом и др.); грамоты и выписки из судебных документов за 1721 — 1723 гг., обосновывающие права князей Радзивиллов на Шлюховское староство, в т. ч. копии грамот великих магистров Тевтонского ордена Конрада фон Юнгингена (1394) и Генриха фон Плауэна (1412); письма кн. Иеронима Радзивилла прусским должностным лицам с требованием о выдаче ему радзивилловского архива, находящегося в Кёнигсберге. Копия доверенности, выданной им Сазину и Слободскому на получение архива (1745).

Одновременно с документальными материалами в фонде имеются и материалы из Несвижской библиотеки кн. Радзивиллов. Это печатные и рукописные издания (книга секретаря английского посла Рикота «Турецкая леонархия», мемуары Михаила Казимира Радзивилла (1702 — 1750), виленского воеводы, гетмана Великого княжества Литовского, рукописи Себастьяна Стриевича по астрономии и медицине за 1644 г. и др.), программы учебных заведений, ноты музыкальных произведений, комплекты журналов

и газет на английском, французском, немецком, польском и русском языках за XVIII — XIX вв.

Перечисленные выше документальные материалы сосредоточены в 15 описях фонда 694 — «Радзивиллы, князья».

В описи 1 — 622 ед. хр. за 1366 — 1922 гг. — материалы биографического характера, о составе и содержании Несвижского архива, истории римско-католического вероисповедания, о войнах Речи Посполитой, рукописные и печатные издания библиотеки Радзивиллов.

В описи 2 — 10 970 ед. хр. за 1596 — 1936 гг. — имущественно-хозяйственные и финансовые документы ординатских управлений, имений, фольварков, лесничеств, материалы о состоянии промышленности, торговли, истории городов, о подготовке и проведении земельной реформы 1861 г.

В описи 3 — 4462 ед. хр. за 1550 — 1900 гг. — административно-хозяйственные документы Главного управления имениями, лесного отдела, лесничеств, ординатских управлений, имений и фольварков, материалы о состоянии здравоохранения, крестьянских выступлениях.

В описи 4 — 6249 ед. хр. за 1576 — 1891 гг. — юридические и судебные документы ординатских и городских судов, юридического отдела и суда Радзивилловской комиссии, истории городов.

В описи 5 — 609 ед. хр. за 1502 — 1862 гг. — документальные материалы рода Завишей.

В описях 6 — 546 ед. хр. за 1575 — 1896 гг. и 13 — 168 ед. хр. за 1610 — 1749 гг. — документальные материалы рода графов Флеммингов.

В описи 7 — 1069 ед. хр. за 1555 — 1909 гг. — хозяйственные и финансовые документы Главного управления имениями и главной кассы, материалы библиотеки.

В описи 8 — 101 ед. хр. за 1394 — 1875 гг. — переписка князей Радзивиллов с государственными, политическими и общественными деятелями и родственниками по политическим, военным, служебным вопросам и личного характера.

В описи 9 — 2 ед. хр. за 1879 — 1917 гг. — о разграничении земель кн. Витгенштейна, опись имущества фольв. Новинки.

В описи 10 — 5 ед. хр. за 16 в. — 1930 г. — тестаменты, выписи из актовых книг, привилей Яна Казимира на основание иезуитского ордена в Курляндии, инвентарь корчмы в д. Савони и др.

В описи 11 — 25 ед. хр. за 1605 — 1880, 1915 гг. — инвентарь Логойского графства, указ об открытии евангелической церкви в м. Острове кн. Мартина Радзивилла, арендные договора, об установлении опеки над Сте-

фанией Радзивилл, список дел юридического отделения Главного управления имениями кн. Радзивиллов в Несвиже, подлежащих эвакуации в связи с войной и др.

В описи 12 — 418 ед. хр. за 1576 — 1757 гг. — документальные материалы семьи Собесских (доклады о политическом положении в Польше и Европе, переписка политического характера Я.Собесского с государственными деятелями стран Европы, личная переписка Яна Собесского с разными лицами и др.).

В описи 14 — 315 ед. хр. за 1516 — 1924 гг. — привилеи и дарственные грамоты польских королей Радзивиллам и другим лицам, генеалогические материалы рода князей Радзивиллов, Собесских и др.

В описи 15 — 20 ед. хр. за 1879 — 1906 гг. — документальные материалы кн. Гогенлоэ-Шиллингсфюрст.

Однако, говоря о хранящихся в НИАБ документальных материалах фонда кн. Радзивиллов, нельзя не сказать и о тех документах, которые хранятся в Центральном государственном историческом архиве Украины (г. Киев), в Государственном историческом архиве Литвы (г. Вильнюс) и Главном архиве древних актов (г. Варшава, Польша).

В ЦГИА Украины хранятся материалы фонда кн. Радзивиллов за 1576 — 1928 гг. Это привилеи и грамоты великих князей литовских и польских королей, выписи из актовых книг гродских и земских судов Кричевского, Оршанского, Мстиславского и др. поветов. Инвентари Радзивилловского ключа за 1798 г., Кричевского староства за 1693 и 1701 гг., имущественно-хозяйственные документы по Несвижскому, Радзивилловскому, Ольчицкому, Бельскому и др. фольварках, инструкция оберстражнику про порядок управления Беловежской пущей и др. Это генеалогические таблицы, дарственные, брачные контракты, завещания; список портретов галереи Несвижского дворца за 1928 г., в котором аннотировано 256 портретов, из них 193 князья Радзивиллы; альбом портретов рода Радзивиллов; служебная и личная переписка за 1576 — 1914 гг.

В Государственном историческом архиве Литвы хранятся материалы Высшей Радзивилловской комиссии, учрежденной 24 февраля 1814 г. по указу Александра I для раздела имущества Доминика Радзивилла, владельца Несвижского майората. В 1838 г. комиссия закончила свою работу, а ее документы были переданы на хранение Виленской губернской контрольной палате, а затем в Виленский архив древних актов. Документы же Несвижского архива были возвращены в Несвиж. Кроме материалов комиссии в архиве Литвы хранятся также инвентари имений, отчеты и ведомости о доходах с имений и другие материалы рода Радзивиллов.

В Главном архиве древних актов в Варшаве хранятся документальные материалы, по составу и содержанию аналогичные хранящимся в нашем архиве: это привилеи польских королей Радзивиллам, имущественно-хозяйственные документы имений, по истории фабрик, заводов, инвентари имений, староств, городов; переписка Радзивиллов. Часть материалов, хранящихся в архиве древних актов, относится к белорусским владениям Радзивиллов.

Таким образом, как мы видим из вышеизложенного, материалы фонда «Радзивиллы, князья» содержат самую разностороннюю информацию по истории Беларуси за XV — нач. XX в. И надо сказать, что знание истории своей страны, забота о сохранении этих документальных источников — долг не только служителей КЛИО — музы истории, но и всех, кому интересно прошлое, ибо в прошлом — истоки нашего будущего.

[1] Документальные материалы фонда кн.Радзивиллов как исторический источник. Сообщение на Всесоюзной конференции Леонтьевой Т.Е. 1968 г.
[2] Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. Вильно. 1870. Т.7. С.III.
[3] Там же. С.7.

С.А.Рыбчонок

ЭТОГО ПРОСЯТ ЕВРЕИ, ЖЕЛАЮЩИЕ СПРАВЕДЛИВОСТИ

Перепись евреев мужского пола, осуществленная в Российской империи в 1874 г., является весьма примечательным событием, изучение которого может способствовать освещению самых различных сторон жизни еврейского народа. К сожалению, история ее проведения не написана, равно как и анализ сохранившихся источников, до сих пор толком не сделан. Заметим для примера, что такой известный исследователь, как Ю.Гессен, в своей фундаментальной работе «История еврейского народа в России» о ней даже не упоминал. Между тем этот источник может быть интересен для изучения вопросов статистики, социальной демографии и т.д.

Задача настоящего очерка, не претендуя на полное освещение всех проблем, попытаться охарактеризовать основные цели и задачи проведения переписи евреев 1874 г., а также особенности этого источника для генеалогии. Кроме того, нам кажется удобным дать небольшую статистику о со-

хранившихся в Национальном историческом архиве Беларуси соответствующих материалах и указать их географическую принадлежность.

Объективное проведение переписи евреев мужского пола было связано с введением в Российской империи всеобщей воинской повинности. После Крымской войны, где ярко проявилась военно-техническая отсталость российской армии, правительство приступило к широким военным преобразованиям: был значительно сокращен срок рекрутской службы (с 20 до 12 лет), отменены телесные наказания, принят новый военно-судебный устав и т. д. Однако коренная реорганизация военного дела могла быть осуществлена лишь введением новой системы комплектации армии, т. е. заменой рекрутчины всеобщей воинской повинностью, которая обеспечила бы создание запаса обученных резервов, необходимых в военное время. В 1870 г. военный министр Милютин представил императору Александру II доклад о реорганизации армии, получил его одобрение и на основе этого доклада разработал проект Устава о всеобщей воинской повинности. Устав прошел обсуждение в Государственном совете и 1 января 1874 г. был утвержден царем.

Новый устав (закон) был вполне демократичным. Исполнению воинской обязанности подлежало все мужское население страны, достигшее 20-летнего возраста, без различия сословий. Срок действительной службы в сухопутных войсках был установлен 6 лет и 9 лет в запасе, для флота — 7 лет и 3 года в запасе. Отслужившие сроки действительной службы и в запасе зачислялись в ополчение, в котором пребывали до 40-летнего возраста. Поскольку для армии мирного времени необходимый контингент призываемых на действительную службу был значительно меньше общего числа призывников (всего 25 — 30% лиц призывного возраста), была предусмотрена возможность освобождения от службы по различным льготам.

В первую очередь освобождались имевшие льготы по семейному положению: единственный сын у родителей, единственный кормилец в семье при малолетних братьях и сестрах, призывники, у которых в семье старший брат отбыл или отбывает срок действительной службы. Около 15 — 20% призывников освобождались от службы по физической непригодности. Среди остальных — годных к службе и не имевших льгот — проводилась жеребьевка, и вытянувшие жребий поступали на службу. Не призванные, т. е. все годные к службе, равно как не вытянувшие жребий, так и получившие льготу по семейному положению, сразу зачислялись в запас, а по истечении 15 лет — в ополчение. Кроме того, Уставом была предусмотрена отсрочка по имущественному положению (на 2 года), а сроки действительной служ-

бы значительно сокращались в зависимости от образовательного ценза призывника[1].

Естественно было бы предполагать, что еврейское население империи должно с удовлетворением воспринять введение Устава о всеобщей воинской повинности. Однако, как показали дальнейшие события, этого не произошло. Для ясного понимания причин такого отношения необходимо хорошо знать и правильно осмысливать предшествовавший период жизни еврейского народа в России.

Конец царствования Николая I ознаменовался усилением репрессий для основной массы еврейского населения. Вспомним, 27 декабря 1850 г. было велено за каждого недопоставленного рекрута брать в виде штрафа трех новых рекрутов сверх недоимочного. Тогда же было постановлено за каждые 2000 руб. недоимки с общины брать одного взрослого рекрута. Эта мера вызвала настоящую панику среди общин, а потому, чтобы евреи не откупились от уплаты податей поставкой рекрутов, чуть позже было разъяснено, что в указанном случае рекруты являются штрафными — т. е. если недоимка с общины в 2000 руб. в течение года не будет погашена, то будет взят дополнительно еще один рекрут и т. д. Получался заколдованный круг, как справедливо заметил Ю.Гессен. Общины бедствовали и не могли вносить подать, за что в рекруты забирали кормильцев, а это в свою очередь снижало платежеспособность общины[2].

Но это были еще мелочи. В июле 1852 г., чтобы остановить рост податных недоимок, было велено брать в конце года за каждые 300 руб. по одному рекруту, вычитая эти деньги из суммы недоимки. В том же месяце вышел еще один указ: «для предупреждения укрывательства евреев от рекрутства» было дозволено всем обществам, как и вообще евреям, каждого укрывающегося от рекрутства, беспаспортного или с просроченным паспортом еврея задерживать и сдавать в рекруты с правом получения в свою пользу зачетной квитанции. Вот теперь стало страшно. Спасая себя или близких или ради корысти, евреи стали хватать единоверцев и, уничтожив паспорт, сдавать их в рекруты. «Ловчики» практически торговали людьми, особенно детьми. А поскольку эти меры тоже не привели к успеху, 4 декабря 1852 г. император повелел за сокрытие евреев от рекрутства сдавать в рекруты без зачета глав семейств и поверенных обществ[3]. Надо полагать, что данное событие послужило своеобразным социальным водоразделом в еврейском обществе. Если ранее зажиточные слои общины чувствовали себя в относительной безопасности, то сейчас общинная недоимка стала грозить им непосредственно.

Ю.Гессен высказал мысль, что идея, лежавшая в основе «разбора» (разделения евреев на полезных (в первую очередь купцы и ремесленники) и бесполезных (остальные, особенно неоседлые, т. е. без недвижимого имущества)), была использована верхушкой еврейского общества в своих интересах. Можно даже предположить, что указ 4 декабря 1852 г. вынудил ее действовать более решительно. Первоначально верхушка рассчитывала обратить правительственные меры исключительно против «бесполезных» евреев. Однако продолжающийся рост недоимок (евреи прятались от рекрутства гораздо быстрее, чем государство взыскивало долги) убедил правительство в бесперспективности рекрутских репрессий. 26 августа 1856 г. все они были отменены. Страшное слово «ловчики» перестало пугать детей и взрослых, хотя в арестантских ротах инженерного ведомства продолжали томиться поверенные еврейских обществ. Председатель Еврейского комитета Киселев предложил «пересмотреть все существующие постановления для соглашения их с общими видами слияния сего народа с коренным населением...» Правительство озадачилось рассмотрением самых разнообразных проектов на эту тему, принципиально отвергнув саму мысль об уравнении евреев в гражданских правах с остальным населением империи.

В конечном счете идея «разбора», как писал Ю.Гессен, восторжествовала, хотя и в необычной форме: если первоначально разбор предусматривал репрессии исключительно против «бесполезных» евреев, вводя **неравенство в бесправии**, то новая политика предполагала смягчение ограничительных законов в отношении прежде всего «полезных» евреев, вводя **неравенство в правах**[4]. Выход из черты оседлости с правом водворения по всей стране первыми получили купцы 1-й гильдии (1859). Затем последовали различные льготы и для других групп. В общем, к середине 1860-х годов можно констатировать наличие в широких еврейских массах двух ярко выраженных антипатий: внешней — к военной службе, и внутренней — к общинной верхушке. Обе они, как мы увидим ниже, тесно сплелись в преддверии переписи 1874 г. Мы рассмотрим лишь один момент, который, как нам представляется, ярко освещает накал страстей в еврейском обществе.

Этот документ обнаружен нами в архивных материалах и представляет собой типографский оттиск, отпечатанный в типографии МВД[5]. Отсутствие названия и подписи заменяет последняя фраза «ЭТОГО ПРОСЯТ ЕВРЕИ, ЖЕЛАЮЩИЕ СПРАВЕДЛИВОСТИ». Исходя из содержания, можно предположить, что документ был составлен летом—осенью 1874 г., вероятно, до утверждения положения о переписи. По крайней мере, в Витебскую губернию он попал к середине ноября, поскольку губернатор разослал его по местам только 16 ноября 1874 г.[6] Приведем дословно текст, в котором о

нем говорится: «В Министерство внутренних дел представлена была записка, в которой сгруппированы сведения о различных злоупотреблениях, употребляемых евреями, с целью уклонения от воинской повинности». Обратимся к тексту документа, который, несомненно, представляет значительный интерес как для историка, так и для генеалога.

Прежде всего автор утверждал, что число незаписанных евреев троекратно превышало число записанных по ревизской сказке еврейских обществ. Действительно, укрывательство молодых евреев от ревизий в 1850-х годах с целью избежания рекрутской повинности приобрело невероятно широкий размах. С начала января 1874 г. ситуация не изменилась ни на йоту. Более того, автор утверждал: «число обманов, подлогов и фальшей еще более увеличилось... со времени обнародования нового Устава о воинской повинности».

Поскольку призыву подлежали лица в возрасте 20—21 года, то они в первую очередь стремились избежать военной службы, представляя документы, согласно которым их лета в настоящее время превышали указанный возраст. «Даже и такие, которые записаны в метрических книгах, потому что некоторые казенные раввины скоблят и марают метрические книги, производя таким образом много фальшей». Не брезговали этим и лица моложе призывного возраста. Главными действовавшими лицами в укрывательстве были еврейские депутаты в органах городского самоуправления и сборщики податей.

Рассмотрим наиболее характерные случаи фальсификации. В случае отсутствия метрической записи о рождении частым было следующее свидетельство: «шесть человек собственноручными подписями свидетельствуют, что субъект ... родился в том же городе, где живут свидетели, в ... году, и что они, эти свидетели, лично присутствовали на обряде его обрезания». На самом деле все эти свидетельства устраивались депутатами за деньги (50-рублевая) по предварительному сговору со «свидетелями».

Другим распространенным случаем было «изготовление» единственного сына. Здесь использовалось много вариантов. Например, если у еврея было два сына, то одного он записывал за своим семейством, а другого за деньги усыновлял бездетный тесть (теща) или вообще посторонний человек, иногда даже из другого общества. Таким образом, оба сына получались единственными. Если у еврея было три сына, причем между старшим и младшим была большая разница в возрасте (около 15 лет, т. е. время между последней и предшествующей ревизиями), то среднего отец записывал за своим семейством, а младшего (чаще всего пропущенного в предшествую-

щей ревизии) — за старшим, как будто это его сын, и опять все сыновья имели право на льготу по семейному положению.

Типичным случаем можно считать и усыновление. Он происходил следующим образом: богатые родители подкупали каких-либо бедных бездетных стариков, чтобы последние усыновили их 10-летнего сына, который таким образом считался единственным их сыном, несмотря на то, что находился у своих настоящих родителей. «Еще много подобных фальшей и подлогов между евреями, так что трудно зараз высказать и перечислить их», — сообщалось в записке.

Корень зла автор видел в действиях верхушки еврейских общин. «Достаточно сказать, что пока будут существовать еврейские депутаты и сборщики податей, подобного рода фальши и подлоги будут только увеличиваться...» Ко всему прочему сборщики обвинялись в том, что за 10—15 руб. выдавали подложные паспорта каждому, кто бы к ним не явился, записывая их за старшим возрастом и нередко под чужими фамилиями (даже умерших людей) с целью избежать обязанности «отправлять военную службу, общую для всех (как было у евреев до сего времени)».

Во избежание подобного рода фальсификаций автор предлагал ряд мер, некоторые из них мы назовем:

1) «чтобы объединили еврейские общества с христианскими», устранив еврейских депутатов и сборщиков;

2) «просим уничтожить силу всех тех документов и удостоверений, которые молодые евреи представляют о минувших им от роду летах (потому что они почти все фальшивые)», с тем чтобы все они «должны были явиться в присутственные места по воинской повинности, при этом лета каждого определять по наружному виду»;

3) все дополнительные ревизские сказки, поданные начиная с января 1874 г., казенные палаты не должны утверждать, пока записанные в них евреи старше 21 года не будут освидетельствованы по наружному виду;

4) все дополнительные ревизские сказки, датированные 1865 — 1873 гг., ныне препровожденные в казенную палату «в качестве бумаг, залежавшихся так долго (9 лет)», не утверждать, потому что депутаты составляли их в 1874 г., фальсифицируя одновременно дату и возраст записываемых, и т. д.

Естественно, что столкнувшись с таким необычайно разнообразным и широким уклонением евреев от исполнения воинской повинности, власти были поставлены в необходимость принять решительные меры. Общее решение о переписи евреев мужского пола было утверждено императором и одобрено Государственным советом еще 1 января 1868 г. Немедленно по

издании Устава о воинской повинности управляющему Министерства внутренних дел было предписано изыскать меры «к приведению в точную известность всего еврейского мужского населения до 25-летнего возраста включительно». Вскоре после этого Кабинет министров, заслушав доклад управляющего, разработал положение о переписи, которое было утверждено императором 2 октября 1874 г. Отметим наиболее главные основания этого положения:

1) «перепись евреев мужского пола произвести по всей империи, за исключением губерний Царства Польского, по месту жительства и пребывания евреев в день производства переписи с обозначением возраста каждого»;

6) «возраст в переписи обозначать по ревизским сказкам и паспортам, а также по метрическим и другим документам о рождении и личности евреев, при неимении же никаких документов о возрасте лета означать по наружному виду. Сверх того, независимо от означения возраста по документам, означать оный еще и по наружному виду, когда лета, выставленные в ревизской сказке или паспорте, не соответствуют наружности и вообще в случаях сомнения в действительности и правильности документов...»;

7) «все лица, коим возраст будет показан по наружному виду, должны быть внесены в особый список»[7].

Ответственными за проведение переписи были назначены губернаторы. Например, витебский губернатор Ростовцев отдал распоряжение начать перепись повсеместно по губернии со 2 ноября 1874 г. Перепись проводили особо командированные для этой цели чиновники, которые были облечены соответствующими полномочиями и снабжены необходимой инструкцией[8], а общее руководство ею осуществлял секретарь местного статистического комитета Курило-Сементовский. Все составленные в ходе переписи списки должны были быть в конечном счете препровождены в уездные и губернские по воинской повинности присутствия, на которые же возлагалось окончательное установление правильного возраста. Последним днем явки к переписи, когда неявившегося еще не считали укрывающимся, а значит, подлежащим ответственности, был назначен 20 декабря[9].

Чтобы евреи не скрывали правильные сведения о себе и семьях, в формуляр переписного листа была включена расписка об ознакомлении с ответственностью следующего содержания: «при неверности этого удостоверения подвергаю себя ответственности по 1447 и 1692 ст. Улож. о наказаниях». Кроме того, Ростовцев обязал чиновников, проводивших перепись, руководствоваться вышеописанной памятной запиской.

Во время переписи составлялись как минимум три отдельных списка, а именно:

1) общий список евреев мужского пола, живущих [в населенном пункте, участке];

2) особый список евреев мужского пола, которым определен возраст по наружному виду, живущих [в населенном пункте, участке];

3) список беспаспортных и бродяг — евреев, найденных на жительстве [в населенном пункте, участке] и переданных в распоряжение местного полицейского управления;

4) список беспаспортных и бродяг — евреев, найденных на жительстве [в населенном пункте, участке], пропущенных в ревизии и неподавших о себе дополнительных ревизских сказок[10].

Для переписи были предложены два различных формуляра переписных листов. Поскольку они не имеют особых названий, назовем условно первый — формуляр А (использовался для составления списков 1 и 2), а второй — соответственно формуляр Б (использовался для составления списков 3 и 4).

Формуляр А (основной) состоял из следующих граф:
№ по порядку;
фамилия, имя, отчество, звание;
№ семьи по 10-й ревизии;
лета в настоящее время: по документам и каким именно;
по наружному виду;
примечание.

Дополнительно использовался формуляр Б, который состоял из следующих граф:
№ по порядку;
фамилия, имя, отчество, звание;
откуда родом;
лета по наружному виду;
примечание.

Перепись проводилась по всем населенным пунктам, где существовали еврейские общества (в городах — по учрежденным временным участкам). Помимо этого, переписи подлежали все евреи, проживавшие отдельно от общества (в деревнях, корчмах и т. д.). Отметим, что при переписи делалось разделение на местных и иногородних евреев, которых записывали в списке после местных с указанием, откуда прибыли и к какому обществу принадлежат.

Несмотря на достаточную организацию переписи и наличие инструкции, можно выделить (исходя из опыта работы с материалами по разным

губерниям) некоторые различия при проведении ее на местах. Так, в Витебской губернии составляли сплошные списки — запись переходила с предыдущего листа на последующий, а в Минской губернии предпочитали записывать каждую семью на отдельном листе, соответственно в первом случае формуляр был отпечатан с двух сторон листа, а во втором — с одной. В минском формуляре расписка об ознакомлении с ответственностью бралась на лицевой стороне переписного листа. В Витебске дополнительно были отпечатаны формуляры для домовладельцев, в которых имелась следующая информация: часть города, название улицы, № дома, звание, имя и отчество домовладельца, имя, отчество и фамилия лиц еврейского происхождения, проживавших в этом доме, и их возраст[11]. Эти бланки полиция раздала домовладельцам для заполнения, после чего они должны были быть переданы переписчику к использованию[12]. Надо полагать, что формуляры заполняли сами чиновники, однако в Минской губернии встречается много переписных листов, заполненных самими евреями, поэтому иногда к имеющейся информации мы дополнительно получаем образец почерка или сведения о грамотности (как русской, так и еврейской).

Немного остановимся на генеалогической информации, присутствующей в материалах переписи. Прежде всего это фамилия, имя, отчество человека и указание родственных отношений в семье. Также важны сведения, под каким номером семейство записано по предыдущей ревизии. Возраст мы имеем даже в двух вариантах, что существенно как для установления связи с предыдущей ревизской сказкой, так и для восстановления реальной генеалогии. Большую помощь дают сведения о лицах, отлучившихся или проживавших отдельно (кто, в каких местах и по каким документам), вносившиеся в примечания. Это доказывает, что материалы указанной переписи являются ценным источником по генеалогии евреев 2-й половины 19 в. Несомненно также, что они требуют критического отношения к себе, поскольку нет полной уверенности, что в них отсутствуют неточности или фальсификации.

В завершение приведем немного статистики по материалам указанной переписи, сохранившимся в нашем архиве. Всего нами выявлено 49 отдельных единиц хранения, содержащих материалы переписи евреев мужского пола. Сразу оговоримся, что некоторые из них сохранились во фрагментах, а другие представляют собой случайно разделенные переписные листы по одному населенному пункту. По административно-территориальной принадлежности они распределяются следующим образом:

губерния	уезды	количество дел
Витебская	Витебский	1
	Динабургский	2
	Дриссенский	1
	Люцинский	1
	Полоцкий	4
Минская	Бобруйский	1
	Игуменский	10
	Мозырский	11
	Пинский	1
	Слуцкий	8
Могилевская	Гомельский	2
	Горецкий	2
	Могилевский	5

Из крупных населенных пунктов материалы переписи представлены по следующим городам: Витебск, Гомель, Горки, Могилев, Мозырь, Полоцк, Слуцк. Пока нет полной ясности, в каких архивных фондах должен находиться данный источник. Скорее всего это фонды «Канцелярий гражданских губернаторов». Вполне допустимо представить его наличие (в виде оригиналов или копий) в фондах губернских статистических комитетов и казенных палат. Несколько единиц выявлено нами в фондах мещанских и городских управ, однако можно предположить, что они попали туда ошибочно, во время архивных перемещений после 1917 г.

Использованные материалы.

1416-1-2680 — список евреев мужского пола по Витебску. 1874, где на следующих листах имеются такие документы:

353—353об. — циркуляр о проведении переписи;

354 — инструкция переписи;

355 — отношение губернатора Ростовцева о доставлении первых итогов переписи. 31 декабря 1874;

359 — циркуляр о считании лет по ревизской сказке (+16);

360 — циркуляр о памятной записке, составленной в МВД;

361 — циркуляр о заполнении 4-го списка;

362 — циркуляр об использовании списка населенных мест;

364 — бланк сведений от домовладельца с распиской последнего на обороте (форма препровождена при отношении губернатора 26 октября 1874);

366 — отношение об окончании переписи 20 декабря 1874;
367—368об. — записка, составленная в МВД.

[1] История СССР. XIX — нач. XX в. М., 1987. С. 176 — 178.
[2] Гессен Ю. История еврейского народа в России. М., 1993. С. 114—115.
[3] Там же. С. 115—116.
[4] Там же. С. 143—148.
[5] Ф. 2502. Оп. 1. Д. 239. Л. 19—20об.
[6] Там же. Л. 18.
[7] Ф. 2502. Оп. 1. Д. 239. Л. 1—1об.
[8] Там же. Л. 2.
[9] Там же. Л. 21.
[10] Четвертый список по инструкции не значится, но присутствует среди материалов по Витебску; вероятно, он был введен губернатором дополнительно, поскольку тот указал заполнять его, как и список 3 (Ф. 2502. Оп. 1. Д. 239. Л. 15).
[11] Ф. 2502. Оп. 1. Д. 239. Л. 43—43об.
[12] Ф. 1416. Оп. 1. Д. 2680. Л. 364—365.

КРЫНІЦАЗНАЎСТВА

Г.В.Кісялёў

НАД СТАРЫМІ РАДКАМІ

(З вопыту працы над матэрыяламі беларускіх архіваў)

Мае калегі з Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы, натуральна, па сваёй рабоце найбольш звязаны з нашым архівам-музеем літаратуры і мастацтва, што на вуліцы Кірылы і Мяфодзія. Я таксама вельмі цаню скарбы гэтага сховішча, якія на вачах растуць і папаўняюцца, але мне як даследчыку пераважна XIX стагоддзя пачаць свае нататкі хацелася б з архіва гістарычнага.

Нацыянальны гістарычны архіў у Мінску — выдатнае, фундаментальнае сховішча каштоўных матэрыялаў, крыніц па дакастрычніцкай гісторыі Беларусі. Можна сказаць, што гэта памяць народа, увасобленая, матэрыялізаваная ў тысячах, нават мільёнах самых разнастайных дакументаў. Часам мы нават не да канца ўяўляем сабе, якое гэта вялізнае багацце.

Я працаваў у чытальнай зале мінскага гістарычнага архіва па розных тэмах, звязаных з гісторыяй літаратуры, культуры, грамадскага руху Беларусі. Без архіўных крыніц шмат бяднейшымі былі б зборнікі гісторыка-літаратурных матэрыялаў «Пачынальнікі» (1977), «Пуцявінамі Янкі Купалы» (1981), «З жыццяпісу Якуба Коласа» (1982), над укладаннем якіх давялося мне працаваць. Шмат памагалі мне дакументы архіва ў працы над кнігамі «Загадка беларускай «Энеіды» (1971), «Пошукі імя» (1978), «Разыскивается классик...» (1989), зборнікамі гісторыка-літаратурных нарысаў «Героі і музы» (1982), «Радаводнае дрэва» (1994), манаграфіямі «Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча» (1988), «Ад Чачота да Багушэвіча» (1993), іншымі даследаваннямі і артыкуламі. Архіў заўсёды ўзбагачае даследчыка, дае яму ў рукі ўнікальныя факты, якіх нідзе больш не знойдзеш. Тут на кожным кроку чакае адкрыццё.

Працуючы ў архіве, не можаш не ўхваліць прынятую ў нас надзвычай простую, натуральную і ў той жа час мудрую сістэму захоўвання дакумен-

тальных матэрыялаў па фондах тых установаў, у дзейнасці якіх яны адкладаліся. Ужо ў гэтым закладзена пэўная сістэматычнасць, сістэмнасць архіўнай памяці. Ведаючы гісторыю дзяржаўных установаў, сетку адміністрацыйных адзінак (трэба сказаць, даволі ўстойлівую ў дарэвалюцыйныя гады), заўсёды можна размясціць аптымальныя напрамкі пошуку, прадбачыць знаходку.

Мне шмат давялося займацца ўзнаўленнем біяграфій беларускіх пісьменнікаў, дзеячаў культуры і вызваленчага руху. Цікавая, захапляючая, трэба сказаць, праца, нечым блізкая да цуду ўваскрашэння.

Прынцыпова важныя зыходныя біяграфічныя звесткі даюць даследчыку метрыкацыйныя дакументы, якія захоўваюцца ў фондах праваслаўных і каталіцкіх кансісторый. Сваёй юрыдычнай дакладнасцю і аўтарытэтнасцю гэтыя матэрыялы нярэдка кладуць канец многім спрэчкам і сумненням адносна дат жыцця таго або іншага дзеяча. Доўгі час лічылася, напрыклад, што класік беларускй літаратуры Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч нарадзіўся ў 1807 г., дзень і месяц не былі вядомыя. Знойдзеная ў архіве метрыка ўпершыню дакументальна засведчыла сапраўдную дату яго нараджэння і хрышчэння — 21 студзеня (2 лютага н. ст.) 1808 г. Выяўлена метрыка і другога таленавітага паэта з кагорты пачынальнікаў беларускай літаратуры, малодшага сучасніка Дуніна-Марцінкевіча Ялегія Пранціша Вуля (сапраўднае прозвішча — Карафа-Корбут). Дакумент, які засведчыў, што Вуль прыйшоў на свет 9 красавіка 1835 г. «вечарам у горадзе Віцебску», надрукаваны, як і метрыка Дуніна-Марцінкевіча, у зборніку «Пачынальнікі». Запомніўся пошук даты нараджэння беларускага пісьменніка і фальклрыста Паўла Шпілеўскага. У дадзеным выпадку не было вядома, нават прыблізна, і месца нараджэння, і для пачатку давялося ўстанавіць, дзе служыў у гэты час яго бацька святар Мінскай епархіі Міхал Шпілеўскі. Паводле кліравых ведамасцей высветлілася, што ў Шыпілавічах Бабруйскага павета. Пасля гэтага была ўзнята адпаведная метрыкацыйная дакументацыя. І вось, калі ласка, запіс у метрычнай кнізе Бабруйскага павета за 1823 год: 31 кастрычніка «у шипиловицкого священника Михаила Шпилевского и его жены Евдокии Васильевны родился сын Павел...»[1] Элементарная, самая звычайная для архіва знаходка стала пэўнай культурнай падзеяй. Цяпер у Шыпілавічах (Бабруйскі раён) праводзяцца фальклорналітаратурныя святы ў гонар земляка.

На жаль, метрыкацыйная дакументацыя архіва раскідана па многіх вопісах, агульных сістэматычных паказальнікаў няма, што вельмі ўскладняе пошук.

Патрэбныя звесткі можна знайсці не толькі ў метрычных кнігах, але і ў перапісцы кансісторый. Прыкладам можа служыць кансісторская перапіска пра ўстанаўленне даты нараджэння пісьменніка Вінцэся Каратынскага, апублікаваная ў зборніку «Пачынальнікі».

Шмат каштоўнага біяграфічнага матэрыялу змяшчаюць фонды дваранскіх саслоўных устаноў. Сярод іх добрай захаванасцю матэрыялаў вылучаецца фонд Мінскай дваранскай дэпутацкай зборні (депутатского собрания). Тут звяртаюць на сябе ўвагу даследчыкаў беларускай літаратуры грунтоўныя радаводныя справы Я.Чачота, В.Дуніна-Марцінкевіча, Я.Лучыны (род Неслухоўскіх), Я.Купалы (род Луцэвічаў) і інш. А матэрыялы па гісторыі сялянскага роду Міцкевічаў, адкуль, як вядома, паходзіць Я.Колас, знайшліся ў багатым фондзе Радзівілаў (бацька паэта служыў у князёў Радзівілаў леснікам), а таксама ў рэвізскіх сказках падатковага насельніцтва, якія захоўваюцца ў фондзе Мінскай казённай палаты.

Вядома, што і продкі Янкі Купалы доўга не заседзеліся ў шляхецтве. Царскія ўлады настойліва праводзілі палітыку далучэння шматлікіх ніжэйшых пластоў беларускай шляхты да падатковых саслоўяў. Пасля паўстання 1863 года дзед Купалы Ануфрый Дамінікавіч Луцэвіч са сваімі дзецьмі быў вымушаны запісацца ў мінскія «граждане», а потым і ў мяшчане. У сувязі з гэтым каштоўныя матэрыялы пра Луцэвічаў (пасямейныя спісы) адкладаліся ў фондах мінскіх гарадскіх устаноў.

Нямала цікавага для зборнікаў «Пуцявінамі Янкі Купалы», «З жыццяпісу Якуба Коласа» далі архіў-музей літаратуры і мастацтва, гістарычны архіў у Гродне (яго супрацоўнікі па нашай просьбе адшукалі хросную метрыку Янкі Купалы[2]), былы ЦДАКР БССР (цяпер Нацыянальны архіў РБ), архіў кінафотафонадакументаў, Мінскі абласны архіў. Архіў-музей літаратуры і мастацтва парадаваў унікальнымі матэрыяламі па літаратуры XIX — пачатку XX стагоддзя (выдатная рукапісная «Хрэстаматыя» Б.Эпімах-Шыпілы, тэксталагічныя матэрыялы В.Дуніна-Марцінкевіча, архіў «Нашай нівы» і інш.).

Шмат гадоў я займаюся пытаннямі аўтарства вядомых беларускіх ананімных паэм XIX ст. У гістарычны архіў у Мінску прыходжу з асаблівым пачуццём. Несумненна, архіў, яго фонды, дакументы ведаюць аўтара паэмы «Тарас на Парнасе». Калі і не як паэта-літаратара, аўтара знакамітай паэмы (бо з гэтым у тыя часы хаваліся), дык як жыхара краю, навучэнца або настаўніка адной з навучальных устаноў усходняй Беларусі ці якога сціплага, непрыкметнага мясцовага службоўца-канцылярыста. Толькі як на яго выйсці?..

На пачатку 1970-х гадоў былі атрыманы звесткі пра спіс паэмы, пазначаны зусім невядомым у беларускай літаратуры і культуры імем — Канстанцін Вераніцын. Трэба было неадкладна высветліць яго біяграфію. Мы пачыналі, можна сказаць, з нуля (былі вядомыя толькі прозвішча і імя, і нічога больш, нават ніякага намёку на месца нараджэння, вучобы або службы), і ўсё-такі біяграфія яго была ўстаноўлена. І ў гэтым неацэнную службу саслужылі нам матэрыялы гістарычнага архіва ў Мінску побач з фондамі вільнюскіх, ленінградскіх і маскоўскіх архіваў. Што ж адкрылася? Вось кароткая даведка.

Канстанцін Васільевіч Вераніцын (спачатку яго прозвішча было Васільеў) нарадзіўся ў 1834 г. у вёсцы Астраўляны, што ляжыць паміж Віцебскам і Гарадком. Паходзіў з прыгонных сялян памешчыка В.Бондырава. У 1845 г. атрымаў вольную, праз некаторы час прыпісаўся ў мяшчане горада Гарадка, выбраўшы сабе прозвішча «Вераніцын». Вучыўся ў Гарадоцкім прыходскім вучылішчы, Віцебскай гімназіі, некаторы час у Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі, якую быў вымушаны па нейкіх прычынах пакінуць. У 1857 г. як пансіянер Вольнага эканамічнага таварыства паступіў у Горы-Горацкі земляробчы інстытут адразу на трэці курс, у 1859 г. у ліку лепшых студэнтаў закончыў інстытут са званнем агранома, абараніўшы дысертацыю «Аб беларускай гаспадарцы». Кіраваў недзе прыватным маёнткам, у 1861 г. па рэкамендацыі ліберальнага дзеяча сялянскай рэформы М.А.Мілюціна збіраўся працаваць у міравых установах Магілёўскай губерні (адпаведны дакумент мінскага архіва падказаў мне ў свой час гісторык і пісьменнік Мар’ян Зайцаў-Віж, вялікі знаўца архіўных таямніц, цяпер, на жаль, ужо нябожчык). У 1863–1874 гг. Вераніцын служыў у Пецярбургу ў губернскім па сялянскіх справах прысутстве і галоўным таварыстве расійскіх чыгунак. Далей пяць гадоў адрабіў выкладчыкам прыродазнаўства, геаграфіі і гісторыі ў Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі, але кідае гэтую работу з-за хваробы. З 1880 г. зноў служыў у Пецярбургу ў апараце міністэрства шляхоў зносін. У 1900 г. выйшаў у адстаўку ў чыне стацкага саветніка. Памёр каля 1904 г., літаральна аднаго-двух гадоў не дачакаўшыся сапраўднага ўзлёту беларускай літаратуры, звязанага з імёнамі Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча.

Як здольны разначынец, выхадзец з народа, якому ўдалося атрымаць даволі высокую па тым часе адукацыю, Вераніцын сапраўды мог быць аўтарам паэмы «Тарас на Парнасе».

Але патрэбны былі новыя доказы, дадатковыя імпульсы. І яны з’явіліся. У 1986 г. у архіў-музей літаратуры і мастацтва Беларусі, які мы ўжо

ўспаміналі, пaступілі дзякуючы пошукам В.Скалабана і клопатам тагачаснага дырэктара архіва Г.Сурмач надзвычай цікавыя копіі паэм «Тарас на Парнасе» і «Два д’яблы». Абедзве яны называюцца там творамі Вераніцына. Пад тэкстам «Тараса» ёсць паметка — Гарадок. Невядомая дагэтуль паэма «Два д’яблы» (у арыгінале — «Два д’яўлы») звязана сваім зместам з Віцебскам. Такім чынам, атрыманы новыя пацвярджэнні таго, што ў асобе Канстанціна Вераніцына мы маем, трэба думаць, выдатнага паэта, аднаго з пачынальнікаў беларускай літаратуры новага часу.

Цікавыя матэрыялы ў мінскім гістарычнм архіве ўдалося выявіць і па праблеме аўтарства паэмы «Энеіда навыварат». У прыватнасці, пры дапамозе гэтых матэрыялаў (як і дакументаў пецярбургскіх архіваў) мы даволі канкрэтна ўяўляем цяпер постаць беларускага публіцыста-асветніка пачатку XIX ст. Ігната Манькоўскага, які доўгі час лічыўся аўтарам «Энеіды». Выхадзец з беларускай шляхты, Манькоўскі служыў у Віцебску пракурорам і віцэ-губернатарам. Такая служба не магла не пакінуць дакументальных слядоў. Не менш важнымі для нашага даследавання былі выяўленыя ў архіве дакументы пра сваяцкія сувязі Манькоўскага, яго спадчыннікаў.

На матэрыялах пераважна мінскага гістарычнага архіва заснаваны мой нарыс з эпохі 1860-х гадоў «Шляхамі «Зямлі і Волі»: Браты Катырлы», які друкаваўся ў 1996 г. у газеце «Голас Радзімы» (дарэчы, сваімі архіўнымі звесткамі са мной і на гэты раз шчодра падзяліўся М.Зайцаў-Віж).

А вось адзін з апошніх пошукаў, пра які я яшчэ не расказваў у друку і таму дазволю спыніцца больш дэталёва. Да ўсяго тут бачыцца надзвычай важны аспект пераемнасці ў працы даследчыкаў розных пакаленняў.

У 1928 г. вядомы краязнавец Даніла Мінавіч Васілеўскі, рыхтуючы для «Полымя» артыкул «Сялянства Віцебскай і Магілёўскай губерань у паўстанні 1863 года», натрапіў у віцебскім архіве на вельмі цікавую справу пад назвай «Наряд № 505 лепельского уездного исправника секретным документам с 1861 по 1864 год». «Наряд» — старадаўні справаводчы тэрмін, які азначаў падборку дакументаў пэўнай разнавіднасці, у дадзеным выпадку сакрэтнай дакументацыі, атрыманай спраўнікам — начальнікам павятовай паліцыі — у 1861–1864 гг. Гэта значыць у адзін з самых памятных і адметных перыядаў беларускай гісторыі, перыяд сялянскай рэформы і паўстання 1863 г.

Даніла Мінавіч багата выкарыстаў гэтую падшыўку ў сваім артыкуле, прывёў з яе мноства розных фактаў, у прыватнасці прыгадаў, што на лісце 87 было прадпісанне губернатара пра звальненне са службы валаснога пісара з мястэчка Ула Фелікса Тапчэўскага. Гэта была ці не першая дакументальна-біяграфічная згадка ў беларускім друку пра знакамітага паэта-

гумарыста XIX стагоддзя «Хвэльку з Рукшэніц», жыццяпіс якога толькі апошнім часам сяк-так, з вялікімі цяжкасцямі пачынае праясняцца, акрэсліваецца, абрастаць фактычным матэрыялам.

На жаль, больш падрабязна на гэтым Даніла Васілеўскі не спыніўся, поўнага тэксту дакумента не прывёў, бо тэма ў яго была іншая. Сам даследчык у 1930-я гады не пазбег агульнай долі беларускіх гуманітарыяў, апынуўся на далёкай поўначы, у халоднай непрытульнай Варкуце. Шмат пацярпелі ў вайну і беларускія архівы. Лічылася, што адкрытая Васілеўскім справа да нас не дайшла, недзе загінула, як прапала і мноства іншых каштоўнасцей беларускага народа, пачынаючы з крыжа Ефрасінні Полацкай.

Але не ўсё прападае беззваротна. Намаганнямі патрыятычных сіл набіраюць моц і канструктыўныя працэсы, на слыху ва ўсіх словы «вяртанне», «рэстытуцыя», «рэвіталізацыя» (вяртанне да жыцця). Ёсць і знаходкі. Сёння мы можам з прыемнасцю канстатаваць, што справа, якую трымаў у руках Даніла Васілеўскі, дакладней, яе пачатак, не прапала і захоўваецца ў мінскім гістарычным архіве, толькі пад новым шыфрам: фонд 2552, вопіс 1, адзінка захоўвання 3. Воляю архівістаў змяніла яна і загаловак, называецца цяпер: «Циркуляры и предписания витебского губернатора, донесения становых приставов о розыске, аресте и установлении полицейского надзора за участниками восстания 1863 года». Назва, бадай што, больш дакладная, прафесійная, але нейкая «изюминка» пры такой перапрацоўцы губляецца, як страчваецца нярэдка ў такіх выпадках і пераемнасць паміж пакаленнямі даследчыкаў.

Дык разгорнем праз семдзесят гадоў пасля Васілеўскага гэтую гістарычную справу, углядзімся ў старыя дакументы, бляклыя пісьмёны, знакі, пакінутыя нам мінуўшчынай.

Шматлікія паметкі, пячаткі, штампы дазваляюць збольшага прасачыць яе гісторыю. Высвятляецца, ужо на пачатку нашага стагоддзя справа была вядомая віцебскім краязнаўцам і захоўвалася да рэвалюцыі ў архіве Віцебскай вучонай архіўнай камісіі (ВВАК), пра што сведчаць адпаведныя штампы і выразны подпіс на некаторых старонках: «М.Мельникова». Спадарыня Марыя Андрэеўна Мельнікава была якраз захавальніцай архіва ВВАК і аўтаркай яго друкаванага каталога, выдадзенага ў 1912 г. (ёй жа належыць дакументальная публікацыя на актуальную тады тэму «1812 год у Віцебскай губерні»).

Паслярэвалюцыйная гісторыя падшыўкі засведчана штампамі: «Витебское отд[еление] Госархивов», «Центр[альный] Гос[ударственный] Исторический Архив МВД БССР». Маецца на ўвазе Дзяржаўны гістарычны архіў,

якi iснаваў у свой час у Магілёве (дзяржаўныя архівы для большай строгасці тады наогул знаходзіліся ў сістэме МУС). Як вядома, у 1963 г. матэрыялы магілёўскага ЦДГА былі перададзены ў Мінск, дзе склалі аснову новага гістарычнага архіва рэспублікі. Так што за падшыўкай «Наряд № 505» доўгая цікавая гісторыя. Віцебск — Магілёў — Мінск, войны, рэвалюцыі, можна думаць, разам з іншымі матэрыяламі Віцебскага архіва папка вывозілася акупантамі ў Вільню. За гэты час падшыўка згубіла заканчэнне (магчыма, калі-небудзь адшукаецца ў бяскрайнім моры-акіяне архіўных дакументаў), памяняла назву і ўвогуле «пашпартныя звесткі».

Аднак зусім з далягляду не знікла, бо ў 1961 г. магілёўскія архівісты склалі тэматычную картку на дакумент пра Тапчэўскага. Пасля перадачы матэрыялаў у Мінск картка заняла сваё месца ў агульным тэматычным каталогу мінскага гістарычнага архіва, што на нейкім этапе і падбадзёрыла мяне ў далейшых пошуках (прынамсі, стала ясна, што падшыўка ў вайну не загінула).

Нягледзячы на страты, пра якія гаварылася, справа № 3 Лепельскага павятовага паліцэйскага ўпраўлення (былы «Наряд № 505») і цяпер застаецца надзвычай каштоўнай. У тым ліку і для літаратуразнаўцаў. Тапчэўскі там не адзіны літаратар.

Ужо на першых старонках звяртае на сябе ўвагу друкаваны цыркуляр-абежнік віцебскага губернатара ад 3 студзеня 1862 г. пра назіранне за памешчыкам Мінскай губерні Вікенціем Іванавічам Марцінкевічам, калі ён з’явіцца на Віцебшчыне. Гэта знакаміты наш класік Дунін-Марцінкевіч, які вечна быў на падазрэнні ва ўлад. Ужо за тое, што пісаў па-беларуску. Праз год з нечым новы загад губернатара Аголіна (ад 20 лютага 1863 г.): «По встретившейся надобности предписываю Вам немедленно разыскать дворянина Минского уезда Викентия Марцинкевича, и если отыщется, то тотчас арестовать его и мне донести». Здорава, як нейкага небяспечнага звера, абклалі нашага класіка царскія загоншчыкі, калі нават Віцебшчына, дзе Дунін-Марцінкевіч мог быць хіба што эпізадычна, прыводзіцца ў баявую гатоўнасць. Тым не менш, як вядома, Навум Прыгаворка, Беларускі дудар быў знойдзены паліцыяй толькі праз паўтара года ў мястэчку Свір на Мядзельшчыне. І толькі тады яго з трыумфам пад моцным канвоем даставілі ў Мінск, змясцілі ў вязніцу.

А вось яшчэ каларытны рапарт паліцэйскага прыстава 1-га стану Лепельскага павета ад 1 ліпеня 1862 г., дакумент таксама літаратурнага і разам з тым палітычнага зместу: *«До сведения моего дошло, 1) что в м. Уле найдены на берегу реки Двины какие-то книги на польском, французском и латинском языках, без цензуры, запрещенные, и план Царства Польского, и*

ныне эти книги находятся якобы у г. помещика Фомы Реутта, проживающего 2-го стана в имении Чересово, который состоит в должности мирового посредника, 2) девицы Вериго, две родные сестры, проживающие в м. Уле, якобы имеют у себя сочинение под заглавием «Гуторка старого деда».

О чем вашему высокоблагородию спешу донести».

Далей ідзе не надта разборлівы подпіс паліцыянта — Пржеленцкий?

Нагадаем, што якраз ва Уле працаваў пісарам Фелікс Тапчэўскі. Так што вельмі магчыма, што ён меў нейкае дачыненне да гэтай нелегальшчыны.

Нарэшце, на лісце 88 (ранейшая нумарацыя — 87) дакумент пра самога Тапчэўскага і яго малодшага брата Міколу. Дакумент, які я так доўга шукаў. Вось яго поўны тэкст:

Министерство внут. дел — Секретно

Начальника Витебской губернии — Г. Лепельскому земскому исправнику

—

по канцелярии
стол —

—

Апреля 10 дня 1863 года.
№ 170
г. Витебск

Вследствие полученных мною сведений, что писаря: Ульской волости Феликс Топчевский и Краснинской волости Николай Топчевский публично обнаруживают сочувствие свое к происходящим в Царстве Польском беспорядкам, предписываю Вам распорядиться о немедленном удалении обоих Топчевских от должностей и иметь за ними секретный надзор. О последующем донести мне.

Гражданский губернатор Оголин
Правитель канцелярии Попеченко

На дакуменце паметкі: атрымана 13 красавіка, адпаведнае прадпісанне міравому пасрэдніку накіравана 14 красавіка. Цікава, што гэтым міравым пасрэднікам, як відаць з матэрыялаў, апублікаваных у свой час у зборніку «Пачынальнікі», быў якраз Фама (Тамаш) Рэут, які падазраваўся станавым прыставам ва ўтойванні забароненых кніг, знойдзеных у мястэчку Ула. У

падзеях 1963 года ўсё вельмі складана, і ясна, што таленавіты беларускі літаратар Фелікс Тапчэўскі меў ці мог мець самыя розныя стасункі, набываў разнастайны досвед.

Паводле слоў Данілы Васілеўскага, які знаёміўся з працягам «Наряда № 505», за вяртанне Фелікса Тапчэўскага да пісарскай пасады хадайнічалі шматлікія сяляне, але ва ўцалелай частцы справы гэтых дакументаў, на вялікі жаль, цяпер няма. Справа абрываецца на дакуменце, атрыманым 29 красавіка 1863 г. (ліст 124 або паводле ранейшай нумарацыі 123).

Будзем спадзявацца на новыя знаходкі, новыя сустрэчы з неацэннымі помнікамі мінулага.

Дададзім, што ў 1864 г. «Хвэлька з Рукшэніц» трапіў-такі пад арышт за далучэнне да паўстанцкага атрада, хоць давесці яго віну царскія следчыя не здолелі. Пра гэта я пісаў у кнізе «Радаводнае дрэва».

Працэс пазнання, у тым ліку гістарычнага пазнання, бясконцы. Важна, каб ён не перапыняўся, каб захоўвалася сувязь пакаленняў. Таму і радасна мне было на новым этапе прадоўжыць колішнія пошукі краязнаўцаў 1920-х гадоў.

[1] НГА ў Мінску. Ф. 136. Воп. 13. Спр. 28. Л. 332 адв.
[2] Спецыяльны нарыс пра пошукі Купалавай метрыкі *гл.*: Кісялёў Г. Радаводнае дрэва. Мн., 1994. С. 275–279.

Р.П.Платонаў

БЕЛАРУСІЗАЦЫЯ 1920-х ГАДОЎ: АСАБЛІВАСЦІ І ПРАБЛЕМЫ АЖЫЦЦЯЎЛЕННЯ

(Паводле архіўных крыніц)

1. Беларусізацыя як партыйна-дзяржаўная палітыка

У савецкай гістарычнай літаратуры пасляваенных часоў пра беларусізацыю як рэальную з’яву ў грамадска-палітычным і духоўным жыцці Беларусі 1920-х гадоў лічылася за лепшае не ўпамінаць наогул альбо пра яе гаварылася як паспяхова пераадоленае захворванне грамадства нацыянал-дэмакратызмам. У нашы дні мы ведаем, што гэта была значная з’ява, якая адлюстроўвала палітыку нацыянальна-дзяржаўнага і нацыянальна-культурнага будаўніцтва на савецкай аснове. Даводзіцца, аднак, канста-

таваць, што даследчых прац манаграфічнага тыпу пра яе не з’явілася і сёння[1]. Тыя ж публікацыі, што маюцца, не пазбаўлены недакладнасцей у тлумачэнні гэтага паняцця, некаторых іншых хібаў, якія можна растлумачыць недастатковым веданнем архіўных крыніц. Сустракаюцца выпадкі, калі пад уплывам кан’юнктурных павеваў аўтары хацелі б паменшыць значэнне беларусізацыі, падаць яе як простыя тактычныя захады кіруючых у той час улад, якія баяліся згубіць уплыў на беларускае насельніцтва. Альбо, прызнаючы аб’ектыўнасць беларусізацыі і яе вялікае значэнне, трактуюць гэтую палітыку як праводзімую дзяржаўнымі органамі, навуковымі, навучальнымі, творчымі, грамадскімі аб’яднаннямі пры процідзеянні з боку партыйных органаў і арганізацый.

У прапануемым артыкуле робіцца спроба, абапіраючыся на архіўныя крыніцы, якія аўтару ўяўляюцца важнымі, удакладніць сутнасць і прызначэнне палітыкі беларусізацыі, асаблівасці і этапы яе правядзення ў рэспубліцы ў 1920-я гады. У першую чаргу размова ідзе аб аналізе дакументальнай інфармацыі, што адклалася ў працэсе дзейнасці структур былой Кампартыі Беларусі (бюро, сакратарыята, пленумаў ЦК КПБ, аддзелаў ЦК, нацыянальных бюро пры ЦК КПБ, ЦКК КПБ, Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ, партыйных з’ездаў), органаў дзяржаўнай улады і цэнтральнага кіравання (ЦВК БССР, Наркамасветы БССР), Камісіі па нацыянальнай палітыцы (існавала ў сістэме ўстаноў ЦВК БССР у 1925–1931 гг.).

У сучаснай літаратуры беларусізацыя часта тлумачыцца ў шырокім і вузкім разуменні. У шырокім сэнсе яе атаясамліваюць з нацыянальнай палітыкай у цэлым, дапасаванай да спецыфічных умоў рэспублікі, у вузкім — разглядаюць як нацыянальна-культурнае будаўніцтва, інакш — нацыянальна-культурнае адраджэнне. Пры гэтым адзначаецца, што дыферэнцыяцыя праводзілася і ў 1920-я гады[2].

Такія ўяўленні, аднак, не супадаюць з ацэнкамі беларусізацыі ў афіцыйных дакументах і выступленнях партыйных лідэраў БССР сярэдзіны 1920 г. — перыяду, калі яе развіццё ішло па ўзыходнай лініі. Так, першы сакратар ЦК КП(б)Б А.І.Крыніцкі, гаворачы ў дакладзе «Аб новых задачах Гомельскай арганізацыі КП(б)Б» на сходзе актыву Гомельскай гарадской, Заліненай і Навабеліцкай партыйных арганізацый 11 снежня 1926 г. пра беларусізацыю як *выкарыстанне нацыянальнай палітыкі ў культурным будаўніцтве ў адносінах да беларускага насельніцтва*, падкрэсліваў: «Нельзя путать белорусизацию с национальной политикой во всем ее объеме. А эта путаница есть, эта путаница вызывает много недоразумений и предубеждений со стороны даже коммунистов. Когда мы говорим о белорусизации, это не значит, что мы этой задачей покрываем *всю* нашу работу в области

национальной политики. Это значит только, что мы выдвигаем на одно из первых мест, как *важнейшую* задачу, задачу белорусизаци, ибо эта задача касается большинства населения нашей республики, крестьянства, наиболее культурно и экономически отсталого большинства»[3]. Даклад канчаўся вызначэннем класавага боку палітыкі беларусізацыі: «Чтобы партия и советская власть ближе подошли к крестьянину, чтобы партия и рабочий класс, проводя белорусизацию, тем самым все в большей мере обеспечивали бы руководство пролетариатом в отношении крестьянства»[4].

Палажэнне аб тым, што беларусізацыя з’яўляецца «самай значнай часткай нацыянальнай палітыкі», але не можа ставіцца замест «усёй гэтай палітыкі ў цэлым», паўтаралася і ў іншых прамовах А.І.Крыніцкага.

У дакументах КП(б)Б, якія вызначалі шляхі і метады ажыццяўлення беларусізацыі, асаблівы акцэнт рабіўся на двух момантах: аб неабходнасці «адказных адносін» да нацыянальнай інтэлігенцыі, што адыгрывае найвялікшую ролю ў нацыянальна-культурным будаўніцтве, і аб «выключнай важнасці» авалодання беларускай мовай «усёй партыяй».

Кіраўніцтва КП(б)Б баялася, што беларуская інтэлігенцыя, якая паходзіла з вёскі і была цесна звязана з сялянствам, пазбавіўшыся ад партыйнага кантролю, можа ўзяць на сябе задачу адраджэння нацыянальнай культуры, мовы, гістарычных традыцый народа і падмяніць сацыяльна-класавы змест беларусізацыі нацыянальным, яе інтэрнацыяналістычны бок — нацыяналістычным. Каб не дапусціць такога развіцця падзей у процівагу закліку да нацыянальнага адраджэння, які ішоў ад інтэлігенцыі, быў выстаўлены лозунг сацыялістычнага адраджэння Беларусі, якое ўзначальвалася і накіроўвалася кампартыяй («КП(б)Б на чале нацыянальна-культурнага будаўніцтва!»).

У рэспубліцы было праведзена шырокае абмеркаванне праблемы інтэлігенцыі і яе ролі ў сацыялістычным будаўніцтве, распачатае дакладам А.І.Крыніцкага «Асаблівасці ўнутрыпартыйнага становішча КП(б)Б» на сходзе мінскага партыйнага актыву 18 верасня 1925 г. У дакладзе ставілася задача дыферэнцыраваць інтэлігенцыю на групы ў залежнасці ад прыхільнасці ці варожасці яе да Камуністычнай партыі. Такіх груп было вылучана тры: «нізавая, блізкая да партыі і рабочага класа», у асяроддзі якой расце ўплыў камуністычных ідэй; «пасіўна-нявызначаная», за якую вядзецца барацьба; «варожыя вярхі» з нацыяналістычнымі настроямі, якія яны імкнуцца распаўсюджваць. Уплыў трэцяй часткі інтэлігенцыі, большасць якой працавала ў Інстытуце беларускай культуры, установах Народнага камісарыята асветы БССР, вызначаўся ва ўмовах Беларусі як «найбольш небяспечны» і з ім ставілася задача разгарнуць барацьбу[5].

Зроблены аналіз быў пацверджаны на кастрычніцкім (1925) пленуме ЦК КП(б)Б, IX з’ездзе КП(б)Б (8–12 снежня 1925 г.). У лютым 1926 г. бюро ЦК КП(б)Б стварыла спецыяльную камісію па інтэлігенцыі. Яна пачала рыхтаваць прапановы па чыстцы ўстаноў навукі, адукацыі, газет і часопісаў ад тых прадстаўнікоў інтэлігенцыі, на якіх падала падазрэнне ў варожасці да дзейнасці органаў савецкай улады. У мінскіх клубах навуковых работнікаў асветы прайшлі з удзелам членаў бюро ЦК КП(б)Б дыскусіі аб шляхах беларускай інтэлігенцыі, яе месцы ў сістэме дыктатуры пралетарыяту, ролі ў нацыянальна-культурным будаўніцтве. Дыскусіі асвятляліся ў рэспубліканскіх і акруговых газетах. Праводзіўся толькі той пункт гледжання, які выказваўся ад імя ЦК КП(б)Б.

Спроба рэдакцыі газеты «Савецкая Беларусь» сфармуляваць асобную пазіцыю ў разуменні прызначэння інтэлігенцыі была асуджана пастановай бюро ЦК, прынятай па газеце. Яе расцанілі як імкненне надрукаванымі артыкуламі ператварыць газету ў орган, які праводзіць «не ўплыў партыі», а «гаворыць ад імя беспартыйнай інтэлігенцыі». Рэдакцыя асуджалася таксама за змяшчэнне «без узгаднення з партыйнымі органамі і без аніякай агаворкі ад рэдакцыі» палемічнага артыкула супрацоўніка Інбелкульта П.В.Трамповіча па пытанні аб прызначэнні і месцы інтэлігенцыі ў грамадстве, дадзеным ЦК КП(б)Б. У артыкуле «Шляхі беларускай інтэлігенцыі», змешчаным на старонках газеты 21 кастрычніка 1925 г., П.В.Трамповіч пісаў пра беларускую інтэлігенцыю як адзіную цэлую групу, неадрыўную ад рабочых і сялян, якая мае ўсе правы і падставы, каб наладзіць сувязь з партыяй і сумесна працаваць у партыйных і дзяржаўных установах па нацыянальным адраджэнні краю. Пастановай бюро рэдактар «Савецкай Беларусі» І.І.Шыпіла быў зняты з пасады[6].

Вынікі дыскусіі падвёў у сакавіку 1926 г. пленум ЦК КП(б)Б, рэзалюцыя якога была апублікавана пад назвай «Аб рабоце сярод інтэлігенцыі»[7]. Палітычны аналіз і кампанія, пачатыя бюро ЦК КП(б)Б, прызнаваліся правільнымі. Іх прапанавалася паглыбляць і пашыраць, дыферэнцыруючы інтэлігенцыю і далей, уцягваючы яе ў нацыянальна-культурнае будаўніцтва пад партыйным кіраўніцтвам і наглядам.

Пры выпрацоўцы «моўнай палітыкі» ўлічваліся асаблівасці гістарычнага развіцця Беларусі, працягласць перыяду паланізатарскай і русіфікатарскай палітыкі, калі беларуская мова стагоддзямі выціскалася з грамадскага жыцця і сфера яе ўжывання на розных узроўнях няўхільна звужалася. Таму ва ўмовах беларусізацыі адраджэнне ў першую чаргу мовы не магло не стаць аб’ектыўнай неабходнасцю, і яно было пастаўлена ў цэнтр новай палітыкі («Асноўнае пытанне беларусізацыі — пытанне аб бе-

ларускай мове!»). Сфармуляваўшы асноўны лозунг, кіраўніцтва КП(б)Б патрабавала, каб вывучаць і ўжываць беларускую мову пачала ўся партыя. Пры гэтым падкрэслівалася, што авалоданне партыяй беларускай мовай не з'яўляецца для яе самамэтай, яно — «ключ да кіруючай ролі партыі ва ўсім культурным будаўніцтве БССР». У Палітычнай справаздачы ЦК X з'езду КП(б)Б (3 — 10 студзеня 1927 г.) першы сакратар ЦК КП(б)Б А.І.Крыніцкі, тлумачачы неабходнасць ведання партыяй беларускай мовы, прыводзіў наступнае параўнанне: «Партия должна овладеть элементарными знаниями по политграмоте, чтобы занимать правильную линию в руководстве рабочим классом и крестьянством, партия поэтому должна пройти через школу политграмоты; точно также КП(б)Б должна пройти через изучение белорусского языка и основных предметов белорусоведения, чтобы начать принимать активное участие в работе по культурному строительству, — в вопросах белорусской печати, литературы, школы, вести руководство белорусской интеллигенцией»[8].

З самага пачатку ажыццяўленне беларусізацыі арганічна ўвязвалася з правядзеннем курса, які ў 1920-я гады вызначаўся як *каранізацыя*. Два гэтыя накірункі ў нацыянальнай палітыцы, аднак, цалкам не супадалі. Каранізацыя разглядалася як «вылучэнне і ўсё большае ўцягванне ў кіруючую працу работнікаў усіх мясцовых карэнных нацыянальнасцей». Іншымі словамі, яна абмяжоўвалася пытаннямі фарміравання ў рэспубліцы кіруючых кадраў з улікам нацыянальнага моманту.

Хоць размова вялася аб вылучэнні на кіруючую працу прадстаўнікоў усіх нацыянальных груп, што меліся ў Беларусі (яўрэйскай, польскай, рускай), каранізацыя аднак, як адзначалася ў Палітычнай справаздачы ЦК X з'езду КП(б)Б, была «вылучэннем беларускіх работнікаў у першую чаргу»[9]. Яшчэ больш катэгарычнае палажэнне можна знайсці ў пастанове бюро ЦК КП(б)Б «Аб нацыянальным складзе партыйных, прафесійных, савецкіх і іншых органаў», прынятай 27 жніўня 1927 г. У ёй падкрэслівалася: «Вылучэнне беларусаў на адказную работу і надалей застаецца асноўнай задачай у справе нацыяналізацыі партыйных, прафесійных, савецкіх і іншых установаў». Пастанова прапанавала пры фарміраванні кіруючых кадраў улічваць у першую чаргу палітычную вытрыманасць, дзелавыя якасці, веданне беларускай мовы і ўмоў развіцця БССР. Партыйныя арганізацыі перасцерагаліся ад проціпастаўлення пры вылучэнні беларускіх работнікаў работнікам небеларусам, якія вывучылі беларускую мову, ведаюць і ўлічваюць у працы мясцовыя ўмовы.[10]

У Палітычнай справаздачы ЦК X з'езду КП(б)Б называліся наступныя напрамкі ў працы па ажыццяўленні палітыкі беларусізацыі:

• як мага большае набліжэнне беларускай культуры да рабочых і сялян, у прыватнасці спрашчэнне ў гэтых мэтах беларускага правапісу і азбукі;

• удасканаленне і больш шырокае ўжыванне ў выдавецкай дзейнасці папулярнай беларускай мовы, якая задавальняла б сярэдні ўзровень беларускага селяніна;

• далейшае ўцягненне ў справу беларусізацыі партыі, камсамола, рабочых.

Адносна каранізацыі адзначалася, што гэты накірунак у нацыянальнай палітыцы адпавядае перыяду ўзмоцненага гаспадарчага і культурнага будаўніцтва БССР, калі ўзрастае патрэба ў фарміраванні кадраў з мясцовых карэнных нацыянальнасцей, таму каранізацыя ставіцца перад камуністычнай партыяй «ва ўвесь рост». Такая задача вынікае і з «катэгарычнай неабходнасці для партыі» поўнасцю ўзяць у свае рукі кіраўніцтва правядзеннем нацыянальнай палітыкі і ўсім культурным будаўніцтвам[11].

Такім чынам, калі меркаваць па дакументах ЦК КП(б)Б, а таксама па дзяржаўных актах БССР 1920-х гадоў, якія захаваліся ў архівах, то беларусізацыю трэба разглядаць як важнае праяўленне накіраванасці нацыянальнай палітыкі на гаспадарча-эканамічнае, нацыянальна-дзяржаўнае і асабліва духоўна-культурнае адраджэнне беларускага народа, які добраахвотна ўвайшоў у саюзныя зносіны з іншымі савецкімі рэспублікамі дзеля агульнай мэты будаўніцтва адзінай інтэрнацыянальнай сацыялістычнай дзяржавы. Практычна яна ўключала цэлы комплекс канкрэтных мер нацыянальна-культурнага будаўніцтва: развіццё нацыянальнай культуры, мовы, падрыхтоўка мясцовых кадраў, абуджэнне ў беларускага насельніцтва нацыянальнай самасвядомасці, цікавасці да свайго гістарычнага мінулага, традыцый і г. д.

Беларусізацыя выступала адначасова і як партыйная, і як дакладна акрэсленая дзяржаўная палітыка. Арганізацыйная структура яе закладвалася ў сістэме дзяржаўных органаў БССР. У фарміраванні беларусізацыі як афіцыйнай палітыкі на дзяржаўным узроўні вызначальная роля належала пастанове 2-й сесіі ЦВК БССР «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі», якая была прынята 15 ліпеня 1924 г. Прэзідыум ЦВК БССР у гэтым жа месяцы ўтварыў спецыяльную Камісію па нацыянальнай палітыцы (Нацкамісія ЦВК БССР). Аналагічныя камісіі былі створаны пры выканкамах Саветаў у акругах, у далейшым і ў буйных гарадах, а таксама некаторых раёнах. Яны вялі арганізацыйную работу па правядзенні беларусізацыі, ажыццяўлялі кантроль за выкананнем намечаных мерапрыемстваў, правяралі і аналізавалі стан спраў на месцах, веданне беларускай мовы супрацоўнікамі ЦВК, СНК, наркаматаў, ведамстваў,

устаноў. Праверцы падлягалі і работнікі аддзелаў ЦК КП(б)Б. Каб трымаць сітуацыю з ходам беларусізацыі і ажыццяўленнем нацыянальнай палітыкі ў асяроддзі нацыянальных меншасцей пад кантролем, пры ЦК КП(б)Б працавалі спецыяльныя бюро па вядзенні прапаганды і агітацыі сярод яўрэйскага, польскага, латышскага насельніцтва БССР на іх родных мовах.

Вялікую работу па беларусізацыі вялі такія вядомыя ў той час дзяржаўныя, партыйныя і грамадскія дзеячы, як Страшыня ЦВК БССР А.Р.Чарвякоў, Старшыня СНК БССР М.М.Галадзед, пісьменнік З.Х.Жылуновіч, які працаваў на адказных пасадах у Наркамасветы БССР, часопісе «Полымя», у Белдзяржвыдавецтве, старшыня Інстытута беларускай культуры гісторык У.М.Ігнатоўскі, нарком асветы БССР А.В.Баліцкі, старшыні Нацыянальнай камісіі пры ЦВК БССР Д.С.Чарнушэвіч, А.І.Хацкевіч. Вакол гэтага ядра аб’ядноўваліся многія вядомыя вучоныя, літаратары. Сярод іх асаблівай актыўнасцю вылучаліся супрацоўнікі Інстытута беларускай культуры С.М.Некрашэвіч, Я.Ю.Лёсік, В.Ю.Ластоўскі і многія іншыя. У цэлым у беларусізацыі прымалі ўдзел многія тысячы людзей: партыйных, савецкіх, прафсаюзных, камсамольскіх работнікаў, настаўнікаў агульнаадукацыйных школ, выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў, культасветработнікаў, актывістаў творчых аб’яднанняў і грамадскіх арганізацый.

Прыкметнай з’явай на шляху ажыццяўлення беларусізацыі як дзяржаўнай палітыкі з’явілася Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Яна праходзіла ў Мінску 14–19 лістапада 1926 г. Скліканая Інстытутам беларускай культуры, канферэнцыя стала значнай навуковай і важнай палітычнай падзеяй, дзе ўпершыню былі пастаўлены навуковыя пытанні па беларусазнаўстве на міжнародным узроўні. Асаблівую вагу ёй надаваў удзел разам з лепшымі навуковымі працаўнікамі і творчымі работнікамі БССР спецыялістаў-беларусазнаўцаў, запрошаных з РСФСР, УССР, замежных краін (Германіі, Чэхаславакіі, Польшчы, Літвы, Латвіі). У партыйных рашэннях таго часу, у тым ліку і на Х з’ездзе КП(б)Б, вынікі канферэнцыі прызнаваліся станоўчымі і з дзелавога, і з агульнапалітычнага боку як важны ўклад у развіццё нацыянальнай культуры[12].

Горш склалася з ідэалагічнай ацэнкай канферэнцыі. На пасяджэннях бюро ЦК КП(б)Б у лістападзе і снежні 1926 г., Х з’ездзе КП(б)Б у студзені 1927 г., у далейшым і ў адкрытым друку яе арганізатары, сярод якіх былі старшыня ІБК У.М.Ігнатоўскі, нарком асветы БССР А.В.Баліцкі, падвергліся крытыцы за дапушчэнне «нацыяналістычных захапленняў і скажэнняў». У якасці прыкладаў такіх скажэнняў называліся: адсутнасць у

зале пасяджэнняў у дзень адкрыцця канферэнцыі партрэта У.І.Леніна, чырвоных сцягоў, пераважанне нацыянальных колераў; накіраванне ў прэзідыум канферэнцыі заявы, падпісанай групай яе удзельнікаў, аб магчымасці пераходу ў перспектыве ў беларускім правапісе з кірыліцы на лацінку; у прамовах некаторыя камуністы не вызначылі кіруючую ролю КП(б)Б у культурным будаўніцтве ў БССР. А.І.Крыніцкаму давялося пісаць у ЦК ВКП(б) вялікую тлумачальную запіску «Аб выніках і вывадах Акадэмічнай канферэнцыі па беларускаму правапісу і азбуцы». У ёй ён даводзіў, што ЦК КП(б)Б пры правядзенні нацыянальнай палітыкі і беларусізацыі бачыць небяспеку з боку мясцовага шавінізму і нацыянал-дэмакратызму і што будуць зроблены ўсе патрэбныя захады, каб забяспечыць партыйную лінію[13]. Тым не менш як унутранае, так і міжнароднае значэнне канферэнцыі — важнага фактара нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў БССР — прызнавалася ўсімі.

Вядомы латышскі паэт Ян Райніс, напрыклад, у рыжскай газеце «Сацыял-дэмакрат» 24 лістапада 1926 г. пісаў пра свае ўражанні ад удзелу ў канферэнцыі і наведвання Мінска: «Справа друку (кнігі) і наогул асветы моцна ідзе наперад. У школах і ў вышэйшых навучальных установах выкладаецца на беларускай мове. Прыбыўшыя на канферэнцыю госці агледзелі ВНУ, добра абсталяваныя клінікі, заалагічнае сховішча. Вялізныя мясцовыя дзяржаўныя музеі мастацтва, прыродазнаўства і этнаграфіі... Самастойны беларускі тэатр існуе ўсяго пяць год, але, выкарыстоўваючы папярэдні вопыт, ён дасягнуў высокай ступені развіцця»[14]. Дзеяч беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі, аўтар першай «Беларускай граматыкі для школ» Браніслаў Тарашкевіч, якому польскія ўлады не дазволілі ўдзельнічаць у канферэнцыі, паведамляў У.М.Ігнатоўскаму: «...Канферэнцыя адклікнулася ў нас даносным рэхам і не толькі сярод беларускага грамадства, але і ў польскіх і літоўскіх кругах. Усе вельмі зацікаўлены... Усім стала ясна, што Менск запраўды можа пахваліцца значнымі культурнымі дасягненнямі, не баючыся паказацца «загранічным гасцям»[15].

Пасля Акадэмічнай канферэнцыі паглыбіўся працэс перагляду сваіх палітычных пазіцый у асяроддзі многіх дзеячаў беларускай эміграцыі, пачаты яшчэ Берлінскай канферэнцыяй (12 кастрычніка 1925 г.). На гэтай канферэнцыі была распушчана Рада БНР, а Мінск прызнаны адзіным цэнтрам кансалідацыі беларускага народа і адраджэння яго культуры. Група дзеячаў Рады на чале з яе старшынёю А.І.Цвікевічам вярнулася ў БССР. Яшчэ раней, 13 ліпеня 1923 г., ЦВК СССР і ЦВК БССР прынялі рашэнне аб амністыі ўдзельнікаў палітычных партый і плыняў, якія адмовіліся ад ба-

рацьбы супраць савецкай улады. Усім, хто вярнуўся, гарантаваліся палітычныя правы і свабоды. У выніку навукова-творчы патэнцыял беларусізацыі ўзрос.

Прынятыя Акадэмічнай канферэнцыяй пастановы аб рэформе беларускага правапісу і азбукі не набылі сілу закона. Аднак яны ўлічваліся пры распрацоўцы ў далейшым правапісных праектаў. У 1927 г. працы канферэнцыі былі выдадзены асобным зборнікам і выкарыстоўваліся ў практычнай рабоце мовазнаўцамі і літаратарамі.

2. Распрацоўка канцэпцыі беларусізацыі

Да беларусізацыі ў рэспубліцы падыходзілі паступова, па меры ліквідацыі цяжкіх вынікаў грамадзянскай вайны, пазбаўлення ад бандытызму, вывядзення народнай гаспадаркі з крызіснага стану, падвядзення пад гэтую палітыку неабходнай эканамічнай базы, стварэння кадравых перадумоў. Наўрад ці можна без пэўных удакладненняў згадзіцца са сцверджаннем, што да 15 ліпеня 1924 г., калі ЦВК БССР прыняў пастанову «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі», нацыянальна-культурнае адраджэнне беларускага народа больш мела грамадска-ініцыятыўны, чым дзяржаўны характар[16]. У 1924 г. нарком асветы БССР У.М.Ігнатоўскі, які на ліпеньскай сесіі ЦВК выступіў з дакладам аб распрацоўцы названых вышэй практычных мерапрыемстваў, падкрэсліваў, што гэтыя мерапрыемствы з'яўляюцца працягам вялікай работы, якая праводзіцца у рэспубліцы з пачатку 1920-х гадоў. Як важнейшыя крокі ў ім былі названы прыняцце ў лютым 1919 г. на першым з'ездзе Саветаў Беларусі Канстытуцыі ССРБ, у ліпені 1920 г. — Дэкларацыі аб абвяшчэнні незалежнасці ССРБ, у лютым 1921 г. — рашэнняў сесіі ЦВК ССРБ аб узмацненні работы Народнага камісарыята асветы на мясцовых мовах (беларускай, яўрэйскай, рускай і польскай), пры наданні асаблівага значэння мове «першай важнасці — беларускай», і аб мерах па павелічэнні колькасці школьных працаўнікоў-беларусаў. Наркамасветы асігнаваліся значныя сродкі на пастаноўку народнай асветы, адкрыццё бібліятэк, навуковых устаноў, арганізацыю выдавецкай справы. ЦВК адобрыў мерапрыемствы па стварэнні Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Быў прыняты зварот ЦВК да культурных работнікаў — ураджэнцаў Беларусі — з заклікам вяртацца на радзіму, каб прымаць удзел у яе нацыянальна-культурным адраджэнні. У.М.Ігнатоўскі прааналізаваў таксама з пазіцый пераемнасці дзейнасць партыйных і дзяржаўных органаў рэспублікі ў 1921–1923 гг. па ажыццяўленні нацыянальнай палітыкі і развіцці беларускай культуры[17].

Аналагічная ацэнка была выказана і ў Палітычнай справаздачы ЦК X з'езду КП(б)Б. У адпаведнасці з гэтай справаздачай КП(б)Б пачала «ўшчыльную» падыходзіць да практычнага вырашэння нацыянальнага пытання ў БССР з 1921 г. Адначасова, аднак, прызнавалася, што нацыянальныя праблемы да 1923 г. «вялікага месца ў палітычнай рабоце яшчэ не займалі». «Бударажачым фактарам» у той час была пастаноўка камуністамі-беларусамі перад кіруючымі партыйнымі органамі пытанняў аб стварэнні ў КП(б)Б «беларускіх секцый» (1919) і аб важнасці з улікам унутранага і міжнароднага становішча ператварэння ССРБ ва «ўзорную савецкую рэспубліку» (1921).

Апошняя ідэя сфармулявана ад імя 32 беларусаў-камуністаў («Заява 32-х») у Дакладной запісцы ў ЦК РКП(б) на імя У.І.Леніна (14 студзеня 1921 г.) і Дакладзе ў ЦБ КП(б)Б (1 лютага 1921 г.). У гэтых дакументах дзеля развіцця беларускай дзяржаўнасці ва ўмовах захопу Польшчай Заходняй Беларусі прапаноўвалася сабраць беларускія землі ў межах адзінага вытворча-гаспадарчага і этнаграфічнага арганізма і вырашыць праблему за кошт усходніх беларускіх тэрыторый, што ў гады грамадзянскай вайны ўвайшлі ў склад РСФСР. Эканамічныя адносіны з Савецкай Расіяй меркавалася будаваць на аснове адзінага гаспадарчага плана з улікам гістарычных асаблівасцей, рэсурса-сыравіннага забеспячэння Беларусі. Адзначалася неабходнасць вяртання ў рэспубліку беларускіх камуністаў, раскіданых па Расіі ў час 1-й сусветнай і грамадзянскай войнаў, запрашэння кваліфікаваных спецыялістаў, якія ведаюць край і гатовыя ў ім працаваць. Значная частка даклада прысвячалася нацыянальна-культурным пытанням: развіццю нацыянальнай асветы, школы, кнігавыдання, пашырэнню ўжывання беларускай мовы. У прыватнасці, прапанавалася партыйную агітацыю і прапаганду сярод працоўных рэспублікі перавесці на родную мову[18].

Пры разглядзе «Заявы 32-х» («Даклада») на пасяджэнні ЦБ КП(б)Б 15 лютага 1921 г., як сведчыць пратакол пасяджэння, яна была празнана «не вытрыманай і не абрунтаванай у камуністычным духу»[19]. У далейшым, на рубяжы 1920–1930 гг., яна трактавалася ўжо як «нацыянал-дэмакратычны катэхізіс», як «платформа, спісаная ў эсэраўскай арганізацыі». Тым не менш, у 1920-я гады ў ходзе беларусізацыі многія ідэі, сугучныя ёй, праводзіліся ў жыццё, хоць аб гэтым прама не гаварылася. Дастаткова назваць тэрытарыяльнае ўзбуйненне БССР 1924 і 1926 гг. шляхам вяртання ёй беларускіх зямель, якія знаходзіліся ў складзе РСФСР, правядзенне эканамічнай палітыкі ў адпаведнасці з традыцыямі гаспадарання, рэсурс-

ным забеспячэннем і асаблівасцямі Беларусі, вяртанне ў рэспубліку нацыянальнай інтэлігенцыі як з РСФСР, УССР, так і з-за мяжы.

У дакладах У.М.Ігнатоўскага на ліпеньскай (1924) сесіі ЦВК БССР, А.І.Крыніцкага на X з’ездзе КП(б)Б (1927) падкрэслівалася значэнне для канцэптуальнага фарміравання палітыкі беларусізацыі даклада старшыні ЦВК БССР і адначасова Старшыні СНК БССР, члена бюро ЦК КП(б)Б А.Р.Чарвякова «Нацыянальныя моманты ў дзяржаўным і партыйным будаўніцтве» і яго абмеркавання на XII Усебеларускай партыйнай канферэнцыі (VII з’езд КП(б)Б, 20–26 сакавіка 1923 г.). Гэта было першае шырокае абмеркаванне прынцыпаў беларусізацыі як важнейшага праяўлення нацыянальнай палітыкі, якія ў далейшым удакладняліся, канкрэтызаваліся і дапаўняліся.

У дыскусіі, як паказвае стэнаграма пасяджэння, сутыкнуліся два пункты гледжання на нацыянальнае пытанне ў цэлым, на праблемы беларускай культуры, беларускай мовы дзвюх частак КП(б)Б, якія можна пазначыць як звышінтэрнацыяналісцкую і нацыянальна-арыентаваную. Першая, па сутнасці, змазвала значэнне нацыянальнага пытання, афіцыйна нібы прызнавала яго існаванне, а на справе не заўважала, захапляючыся звышінтэрнацыяналісцкімі ідэямі, блізкімі да трацкісцкіх. Беларуская культура, мова ў разуменні гэтай часткі з’яўлялася пабочным прадуктам грамадскага жыцця, з якім наўрад ці варта лічыцца. Другая частка падыходзіла да нацыянальнага пытання як маючага самадастатковае значэнне, бачыла задачу ў тым, каб, выкарыстоўваючы перавагі савецкай улады, дабіцца хутчэйшага нацыянальнага адраджэння беларускага народа, яго культуры, мовы, разумна спалучаючы ў практычнай працы нацыянальнае і інтэрнацыянальнае. Перамогу атрымаў гэты падыход. Ён быў замацаваны рэзалюцыяй «Па нацыянальным пытанні», прынятай па тэзісах, якія зачытаў А.Р.Чарвякоў.

Галоўнымі былі палажэнні:

1) Канчатковае вызначэнне тэрыторыі Беларусі шляхам уключэння ў яе склад родных ёй суседніх раёнаў, для чаго патрэбны перагляд і перагрупоўка існуючых адміністрацыйна-гаспадарчых дзяленняў у адпаведнасці з іх натуральна-гістарычнымі, эканамічнымі, вытворча-дынамічнымі і культурна-нацыянальнымі асаблівасцямі.

2) Забеспячэнне большай дэцэнтралізацыі кіравання галінамі прамысловасці мясцовага значэння.

3) Уцягненне шырокіх пластоў насельніцтва рэспублікі ў актыўнае нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва.

4) Развіццё школы, прэсы, тэатра, клубаў і іншых культурна-асветных устаноў на роднай мове (беларускай, яўрэйскай, рускай і польскай), прыняўшы ўсе патрэбныя меры для наладжвання працы на беларускай мове, стварэння нармальных умоў для развіцця беларускай культуры.

5) Барацьба з ухіламі ў нацыянальнай палітыцы і шкоднымі ўплывамі ў міжнацыянальных адносінах.

6) Кіраўніцтва беларускай працай павінна ажыццяўляцца камуністычнай партыяй як у цэнтры, так і на месцах[20].

Беларусізацыя стала дзецішчам нацыянальна-арыентаванай часткі КП(б)Б, якая ў 1920-я гады выступала своеасаблівым рухавіком вырашэння ў рэспубліцы нацыянальнага пытання. Сярод яе прадстаўнікоў было нямала партыйных і дзяржаўных дзеячаў, што прыйшлі ў КП(б)Б з Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ), Беларускай камуністычнай арганізацыі (БКА), часткова з Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (БПСР). Вакол камуністаў-беларусаў гуртаваліся маладыя камуністы, якія ў савецкі час атрымалі адукацыю і выхаванне ў Беларускім дзяржаўным універсітэце, Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, тэхнікумах, на курсах беларусазнаўства, у літаратурна-творчых аб'яднаннях.

І ўсё ж стымулюючая роля належала пастановам ЦК РКП(б), а таксама патрабаванням і рэкамендацыям нарад, якія праводзіліся ЦК РКП(б) з адказнымі работнікамі нацыянальных рэспублік і абласцей па нацыянальных пытаннях. Беларусізацыя не была ўнікальнай з'явай, уласцівай толькі БССР. Такая ж палітыка праводзілася ва ўсіх нацыянальных рэспубліках і рэгіёнах СССР з улікам іх асаблівасцей (украінізацыя, татарызацыя і г. д.).

У Беларусі, напрыклад, адразу ж пасля X з'езда РКП(б) (сакавік 1921 г.), які прыняў рэзалюцыю «Аб чарговых задачах партыі ў нацыянальным пытанні», у кастрычніку—лістападзе 1921 г. па ініцыятыве ЦБ КП(б)Б з мэтай узгодненасці гэтай рэзалюцыі з мясцовымі ўмовамі прайшлі дыскусійныя сходы адказных работнікаў Мінскай партыйнай арганізацыі. У выніку былі распрацаваны тэзісы пад агульнай назвай «Беларускае нацыянальнае пытанне і Камуністычная партыя», зацверджаныя затым ЦБ КП(б)Б і апублікаваныя ў снежні 1921 г. у друку. У тэзісах аб'ектыўна асвятляліся нацыянальныя аспекты гістарычнага мінулага Беларусі, раскрываліся прычыны адставання яе ў эканамічным, сацыяльна-палітычным развіцці, паказваліся формы нацыянальна-культурнага прыгнёту, працэсы працяглай паланізацыі і русіфікацыі насельніцтва. Перад партыяй ставілася задача ва ўмовах, створаных пралетарскай рэвалюцыяй, ісці ў працоўныя гушчы беларускага народа з камуністычна-асветнай працай на яго роднай мове, пераадольваючы ўхілы як у бок імперыялістычнай вялікадзяржаўнасці,

велікарускага шавінізму, так і ў бок буржуазна-дэмакратычнага нацыяналізму. Першы ўхіл прызнаваўся асабліва шкодным і небяспечным[21].

Значным афіцыйным дакументам, у якім пытанні беларусізацыі атрымалі шырокае адлюстраванне, стала «Платформа па нацыянальным пытанні», прынятая на пашыраным пасяджэнні ЦБ КП(б)Б у ліпені 1923 г. Складальнікі платформы, распрацаванай у выкананне рэзалюцыі ХІІ з’езда РКП(б) (красавік 1923 г.) па нацыянальным пытанні, улічвалі асаблівасці тагачаснага стану Беларусі: слабасць прамысловага развіцця; сацыяльны склад насельніцтва — пераважна сялянскае; неакрэсленасць нацыянальных формаў культуры ў сувязі з паланізатарскай і русіфікатарскай палітыкай; шматнацыянальны склад насельніцтва і яго спецыфічнае рассяленне — беларусы жылі ў асноўным у сельскіх населеных пунктах, яўрэі — у гарадах, дзе складалі 40–50% іх жыхароў, рускія — пераважна ў гарадах, астатнія — у гарадах і вёсках; асаблівасці моўнай сітуацыі — рускамоўны горад і беларускамоўная вёска; незавершанасць працэсу кансалідацыі беларусаў у сучасную нацыю. Паводле перапісу насельніцтва 1926 г., у рэспубліцы пражывала 80,6% беларусаў, 8,2% яўрэяў, 7,7% рускіх, 2% палякаў, 1,3% латышоў, літоўцаў і прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей.

У «Платформе» з улікам становішча, якое склалася ў пачатку 1920-х гадоў у рэспубліцы, намячалася вырашыць шэраг задач як перадумоў разгортвання беларусізацыі. Першай называлася правядзенне пад кантролем ЦБ КП(б)Б чысткі дзяржаўных і партыйных устаноў ад нацыяналістычных элементаў (рускіх, а таксама нярускіх і іншых нацыяналістаў). Дадзенае палажэнне паўтарала аналагічны запіс у «Практычных мерапрыемствах па правядзенні ў жыццё рэзалюцыі ХІІ з’езда партыі па нацыянальным пытанні», якія зацвердзіла нарада ЦК РКП(б) з адказнымі работнікамі нацыянальных рэспублік і абласцей (8 — 12 чэрвеня 1923 г.). Аднак пасля фармальнага, амаль даслоўнага паўтарэння гэтай фармулёўкі, у «Платформе» паказвалася, што ў Беларусі барацьба за савецкую ўладу, шматгадовае рэвалюцыйнае змаганне зблізілі і з’ядналі ў дружалюбнае сумеснае жыццё, замацаванае інтэрнацыянальнымі вузамі, яўрэйскіх, рускіх, польскіх, беларускіх працоўных, з прычыны чаго правядзенне чысткі ў БССР не з’яўляецца актуальным пытаннем.

Другая задача — арганізацыя сістэматычнай і няўхільнай працы па нацыяналізацыі дзяржаўных і партыйных устаноў. Пад ёй меўся на ўвазе паступовы перавод іх у справаводстве на мясцовыя мовы. Мясцовымі мовамі прызнаваліся беларуская, яўрэйская, руская і польская. Грамадзяне рэспублікі мелі права звяртацца вусна і пісьмова ў органы дзяржаўнай ула-

ды на ўсіх чатырох мовах і атрымліваць адказ на мове свайго звароту. Адказныя кіраўнікі і супрацоўнікі дзяржаўных устаноў абавязваліся вывучыць дзяржаўныя мясцовыя мовы. Дзяржаўныя мовы, перш за ўсё беларуская, падлягалі ўвядзенню ў справаводства ў першую чаргу ў наркаматах асветы, земляробства, міліцыі, у судовых інстанцыях, на пошце і тэлеграфе (спачатку ў паветах і валасцях). Ва ўсіх без выключэння школах беларуская мова ўводзілася як абавязковая.

У якасці актуальнай задачы ставілася прыцягненне лаяльных элементаў мясцовай інтэлігенцыі на працу ў савецкія ўстановы, школы, установы культуры пры адначасовай падрыхтоўцы для яе кадраў савецкіх і партыйных работнікаў. Як канкрэтныя меры ў гэтым накірунку патрабавалася больш шырока весці падрыхтоўку і перападрыхтоўку настаўнікаў для беларускіх, яўрэйскіх і польскіх школ, павялічваць прыём беларускай сялянскай моладзі на педагагічны факультэт універсітэта, у агульнаадукацыйныя сямігодкі, прафесійна-тэхнічныя школы і рабтэхнікумы, у сельскагаспадарчыя тэхнікумы і на рабфакі. «Платформа» намячала паступова ўвесці беларускую мову як асноўную мову выкладання ва ўсе вышэйшыя навучальныя ўстановы і ўстановы прафесійнай адукацыі. Адзначалася патрэба ў наладжванні пераважна на беларускай мове выдавецкай дзейнасці, паляпшэння працы газеты «Савецкая Беларусь», часопісаў «Полымя», «Маладняк» і іншых выданняў.

Пералічваліся таксама практычныя меры па арганізацыі нацыянальных вайсковых злучэнняў, увядзенні ў ваенныя школы, ваенкаматы беларускай мовы, пераходу на яе ваеннага камандавання. Асобны раздзел прысвячаўся пераводу на беларускую мову партыйнай работы, выданню на ёй папулярнай марксісцкай літаратуры, арганізацыі сеткі добра пастаўленага партыйнага перыядычнага друку[22].

Такім чынам, у «Платформе» ўпершыню рабілася спроба вызначыць у межах распачатай беларусізацыі комплекс узаемазвязаных мер па развіцці беларускай мовы і пашырэнні сферы яе ўжывання, павышэнні культурнага ўзроўню насельніцтва, фарміраванні кадраў з мясцовага насельніцтва, прыстасаванні да мясцовых моўных і іншых асаблівасцей вайсковых фарміраванняў. Устанаўліваліся канкрэтныя тэрміны правядзення ў жыццё распрацаваных мерапрыемстваў. Многія з іх, аднак, у далейшым аказаліся недастаткова прадуманымі, і іх давялося карэкціраваць і ўдакладняць.

Такія ўдакладненні і канкрэтызацыя былі праведзены праз год на ліпеньскім (1924) пленуме ЦК КП(б)Б. Пленум зацвердзіў рэзалюцыю «Аб практычных мерапрыемствах агульнага характару па правядзенні нацыянальнай палітыкі». У рэзалюцыі зноў канстатавалася раўнапраў’е белару-

скай, яўрэйскай, рускай і польскай моваў. Пры гэтым з улікам значнай перавагі ў БССР беларускага насельніцтва беларуская мова выбіралася як пераважная ў зносінах паміж дзяржаўнымі, прафесійнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі. Мовай зносін дзяржаўных органаў БССР з органамі СССР і саюзных рэспублік прымалася руская мова. У раздзеле «Справаводства» ўстанаўліваліся больш рэальныя тэрміны пераходу на беларускую мову ЦВК, СНК БССР, наркаматаў, прафесійных саюзаў. У раздзеле «Аб супрацоўніках дзяржаўных устаноў» для кожнага супрацоўніка савецкіх, прафесійных і грамадскіх арганізацый і ўстаноў указвалася на абавязковасць ведання імі беларускай і рускай моваў, а для некаторых катэгорый — дастаткова яўрэйскай ці польскай. Пасля сканчэння намечаных тэрмінаў супрацоўнікі, якія мовамі не авалодалі, не павінны былі прымацца на службу ва ўстановы і арганізацыі БССР. Для дзяржаўных служачых наладжваліся курсы па вывучэнні беларускай мовы. Рэзалюцыя вызначала практычныя мерапрыемствы па правядзенні нацыянальнай палітыкі Народным камісарыятам асветы БССР: у галіне сацыяльнага выхавання, прафесійна-тэхнічнай адукацыі, палітыка-выхаваўчай працы і выдавецкай справы[23].

Пастанова 2-й сесіі ЦВК БССР «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі» ад 15 ліпеня 1924 г., з якой многія даследчыкі звязваюць пачатак у рэспубліцы масавай беларусізацыі на дзяржаўным узроўні, прымалася да выканання папярэдніх ёй рашэнняў ліпеньскага пленума ЦК КП(б)Б (пленум працаваў 6–9 ліпеня 1924 г.).

Студзеньскі (1925) пленум ЦК КП(б)Б сутнасць разгорнутага працэсу вызначыў формулай: «Лозунг, які КП(б)Б павінна прыняць у культурнай працы, — гэта лозунг беларусізацыі». Абгрунтоўваючы яго, рэзалюцыя пленума «Чарговыя задачы КП(б)Б у нацыянальнай палітыцы» акцэнтавала ўвагу на значным адставанні росту беларускай нацыянальнай культуры (мова, літаратура, школа, удзел беларусаў у палітычным, культурным, гаспадарчым жыцці) у параўнанні з культурай яўрэйскай, рускай, польскай нацыянальнасцей. Таму, як адзначалася ў гэтым дакуменце, пры абавязковасці з боку ўрада і партыі забяспечваць развіццё культуры кожнай з іх, пры прызнанні дзяржаўнымі мовамі чатырох «справа развіцця мовы, літаратуры, школы, усёй культуры на беларускай мове прызнаецца першай і асноўнай справай». Найбольш буйны раздзел рэзалюцыі быў названы «Культурнае адраджэнне Беларусі». У ім фармуляваліся такія задачы, пастаўленыя ў парадак дня беларусізацыяй, як удасканаленне «папулярнай беларускай мовы, найбольш блізкай да вёскі», распрацоўка палітычнай, навуковай, юрыдычнай тэрміналогіі, прыярытэтнае выданне на беларускай

мове кніг, у першую чаргу вучэбнай літаратуры. Вялікае значэнне надавалася беларусізацыі пазашкольных устаноў і культурна-асветнай працы. Пленум патрабаваў шырэй прыцягваць да будаўніцтва беларускай культуры камуністаў-небеларусаў, якія вывучылі беларускую мову і ведаюць асаблівасці краю, дзе працуюць. Вызначаліся напрамкі працы сярод яўрэйскага, польскага, латышскага насельніцтва. Асобна разглядаліся праблемы беларусізацыі ў дзяржаўным апараце, грамадскіх арганізацыях, часцях Чырвонай Арміі, дыслацыраваных у БССР.

Для павышэння ролі Камісіі па нацыянальнай палітыцы пры ЦВК БССР у ажыццяўленні кантролю за выкананнем прынятых рашэнняў ёй надаваўся статус пастаянна дзеючага і рэгулярна працуючага ўрадавага органа[24].

Пасля студзеньскага (1925) пленума ЦК КП(б)Б раздзелы беларусізацыі аб рабоце сярод нацыянальных меншасцей, якія жылі на тэрыторыі рэспублікі, нацыянальных момантах у дзяржаўнай і партыйнай рабоце, кадравай нацыянальнай палітыцы сталі ўключацца ва ўсе колькі-небудзь значныя рашэнні партыйных і дзяржаўных органаў. Ажыццяўленню беларусізацыі і яе праблемам прысвячаліся прамовы вядомых партыйных і дзяржаўных дзеячаў. У адным толькі 1926 г. былі прыняты пастановы аб вылучэнні ў партыйныя, савецкія, прафесійныя і іншыя органы работнікаў з мясцовага карэннага насельніцтва, аб праверцы выканання мерапрыемстваў па беларусізацыі дзяржаўных устаноў рэспублікі, аб пераводзе ў 1927 г. газеты «Звязда» і акруговых газет на беларускую мову, аб беларусізацыі вышэйшых навучальных устаноў, камуністычнага універсітэта, 2-й Беларускай дывізіі, аб рабоце сярод нацыянальных меншасцей па дакладах нацыянальных бюро пры ЦК КП(б)Б, дзейнасці нацыянальных саветаў і інш. У сваёй сукупнасці прынятыя дакументы прыдалі беларусізацыі *канцэптуальны* характар, акрэслілі яе дакладныя мэты, чарговыя задачы, накірункі, формы, вывелі беларусізацыю як палітыку на дзяржаўны ўзровень.

У той жа час правядзенне беларусізацыі стрымлівалася пастаяннай боязззю кіраўніцтва КП(б)Б магчымасці ўзнікнення ў яе ходзе розных нацыяналістычных ухілаў. Перад партыйнымі арганізацыямі ставілася задача забеспячэння *бальшавіцкай лініі* ў вырашэнні нацыянальнага пытання і правядзенні беларусізацыі, узмацнення барацьбы супраць праяўленняў чужой ідэалогіі.

Найбольш небяспечным ухілам у сярэдзіне 1920-х гадоў лічылася недастатковая ўвага да практычнага вырашэння нацыянальных пытанняў, аднясенне іх да разраду другарадных, ігнараванне нацыянальнай псіхалогіі. Канкрэтныя праяўленні яго бачыліся ў пагардлівых адносінах да белару-

скай мовы («штучнасць мовы»), беларускай культуры («слабая» ў параўнанні з іншымі культурамі), недаацэнцы нацыянальных момантаў у савецкім, партыйным, культурным будаўніцтве, задач па вылучэнні і выхаванні работнікаў мясцовага паходжання. Такія з'явы кваліфікаваліся як прыкрытая форма вялікадзяржаўнага шавінізму.

Як скрытае, так і адкрытае супраціўленне беларусізацыі мела месца, напрыклад, у Полацкай акрузе з боку часткі русіфікаваных настаўнікаў старой школы, сярод мінскай прафесуры, у раёнах Гомельскай і Рэчыцкай акруг пасля іх вяртання ў склад БССР з РСФСР, у пластах яўрэйскіх рабочых, некаторых сельскіх населеных пунктах. У маі 1926 г. бюро ЦК КП(б)Б на адным з пасяджэнняў спецыяльна разглядала заяву полацкіх грамадзян у ЦВК СССР і пасланы ў Маскву артыкул «Варожасць з-за мовы» за подпісам «Беларус». У іх выказваўся пратэст супраць, як сцвярджалася ў заяве і лісце, «насільнай беларусізацыі», навязвання насельніцтву, якое прывыкла да рускай мовы і літаратуры, «штучна створанай у перайманне польскай тэрміналогіі мовы». У выніку, як даводзілі аўтары заявы і ліста, абвастрыліся адносіны насельніцтва з органамі мясцовай улады, ажывіўся беларускі шавінізм. Імі наогул выказвалася сумненне ў існаванні самастойнай беларускай мовы і беларускай культуры. Па даручэнні бюро ЦК КП(б)Б заява і артыкул былі апублікаваны ў газетах «Звязда» і «Савецкая Беларусь» адначасова з вялікім матэрыялам-каментарыем да іх пад назвай «Ці мае беларускі народ сваю мову і сваю культуру?» Газеты змясцілі таксама выступленні шэрагу вядомых вучоных, пісьменнікаў, журналістаў з крытыкай вывадаў заявы і ліста з Полацкай акругі, рэзалюцыі сходаў настаўніцкіх калектываў, у якіх асуджаліся пратэсты супраць беларусізацыі[25].

Другая небяспека, на якую звярталася ўвага партыйных і дзяржаўных органаў, — меўшыя месца захапленні «нацыянальнай культурай наогул» на шкоду «класавай пастаноўцы пытання і камуністычна-пралетарскаму зместу нацыянальнай культуры». Сцвярджалася, што вырастаючыя на гэтай глебе беларускі нацыяналізм, яўрэйскі нацыяналізм, настроі адасаблення польскага насельніцтва здольны ад нацыяналістычнай інтэлігенцыі, якая змешвае «інтарэсы працоўных дадзенай нацыі» з так званымі «агульна-нацыянальнымі інтарэсамі гэтай жа нацыі, але ўжо ўсёй», прасачыцца ў камуністычную партыю ў выглядзе тых ці іншых нацыянальных ухілаў.

У рэзалюцыі кастрычніцкага (1926) пленума ЦК КП(б)Б «Аб нацыянальнай палітыцы ў БССР» яшчэ адзначалася, што ўхілы як да вялікадзяржаўнага шавінізму, так і да мясцовага нацыяналізму ў партыйным асяроддзі «ў значнай меры аслаблены і згубілі сваю вастрыню». Таму патрабавалася весці барацьбу з пасіўнымі і фармальнымі адносінамі да пра-

вядзення нацыянальнай палітыкі і асабліва да беларусізацыі[26]. Паступова, аднак, усё больш і больш небяспечным сталі лічыць «наступальны беларускі нацыяналізм» і барацьбу з ім вылучаць на першы план.

3. Этапы беларусізацыі

У правядзенні беларусізацыі меліся свае этапы, адзначаліся прылівы і адлівы. Умоўна, як паказваюць архіўныя крыніцы, можна лічыць, што першы этап ахопліваў 1924–1927 гг., калі былі прыняты і пачалі актыўна праводзіцца ў жыццё асноўныя партыйныя і дзяржаўныя рашэнні. Да пачатку 1928 г. у правядзенні беларусізацыі былі дасягнуты адносна значныя вынікі, асабліва калі іх ацэньваць з колькаснага боку. Яны падведзены ў брашуры «Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР. Ч. I. Беларусізацыя», выдадзенай у 1928 г.

Так, на беларускую мову выкладання перайшло да 80% агульнаадукацыйных школ. У цэлым жа навучанне вялося на васьмі нацыянальных мовах. Тысячы настаўнікаў закончылі паўтарамесячныя курсы падрыхтоўкі і перападрыхтоўкі па беларускай мове. Беларуская мова стала асноўнай мовай выкладання ў сельскагаспадарчых, педагагічных тэхнікумах, частцы прафтэхвучылішчаў, рабфакаў, вячэрніх школ для дарослых, у школах рабочай і сялянскай моладзі. Паслядоўна праводзіўся перавод на беларускую мову лекцыйных курсаў і семінараў у вышэйшых навучальных установах, у першую чаргу на педагагічных і іншых факультэтах Белдзяржуніверсітэта. Беларусізаваліся камуністычны універсітэт, савецка-партыйныя школы, сістэма партыйна-палітычнай вучобы. На беларускай мове вывучаліся гісторыя, эканоміка, літаратура, геаграфія Беларусі.

У 1928 г., паводле справаздачных даных, у цэнтральных партыйных, дзяржаўных, прафсаюзных органах, грамадскіх арганізацыях беларускай мовай валодала 80% служачых супраць 20% у 1925 г., на акруговым і раённым узроўні адпаведна 70% і 36%. Намецілася планавасць пераводу на беларускую мову справаводства ў кіраўніцкіх структурах. Сярод іх работнікаў павялічыўся лік беларусаў. У адміністрацыйных органах на пачатак 1929 г. доля беларусаў дасягнула 51,3%, гаспадарчых — 30,8%, судовых — 26,3%, зямельных — 59,5%. У часцях Чырвонай Арміі была сфарміравана 2-я тэрытарыяльная дывізія, створана Аб’яднаная беларуская школа камандзіраў. Укамплектаванасць іх беларусамі ў 1927 г. складала 70%. У іншых вайсковых часцях было арганізавана вывучэнне беларускай мовы, гісторыі рэспублікі, асаблівасцей быту яе насельніцтва.

З 11 газет, якія выдаваліся ў рэспубліцы ў 1927 г., 3 выходзілі на беларускай мове, 4 — на рускай, па 2 — на яўрэйскай і польскай мовах; з 11

часопісаў на беларускай мове выдаваліся 4, рускай — 3, на беларускай і рускай — 2 і яўрэйскай мове — 2. У акруговых газетах частка матэрыялаў друкавалася на рускай, частка на беларускай мовах. На беларускую мову выдання з сярэдзіны 1927 г. перайшла газета «Звязда», якая з'яўлялася цэнтральным партыйным органам. На ёй выходзіў партыйны тэарэтычны і палітычны часопіс «Бальшавік Беларусі».

Нягледзячы на характэрную для 1920-х гадоў тэхнічную адсталасць друкарскага абсталявання, зношанасць машын і хранічны недахоп фінансавых сродкаў, павялічвала з году ў год выданне беларускіх кніг, падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў Беларускае дзяржаўнае выдавецтва.

На беларускую мову Я.Купала пераклаў «Інтэрнацыянал», а песня «Ад веку мы спалі» была абвешчана беларускай «Марсельезай». Прымаліся захады па беларусізацыі рэлігійнага жыцця. Як нацыянальныя святы былі адзначаны 400-годдзе беларускага друку, 20-годдзе з дня выхаду ў свет першай беларускай газеты «Наша доля», 5-годдзе з дня заснавання Беларускага дзяржаўнага універсітэта, творчыя юбілеі гісторыка У.М.Ігнатоўскага, пісьменнікаў Я.Купалы, Я.Коласа, З.Жылуновіча.

Растучы ўплыў на развіццё беларускай, а таксама яўрэйскай і польскай культур аказваў Інстытут беларускай культуры, які шырока разгарнуў сваю дзейнасць у гэтым напрамку з 1924 г. Новымі п'есамі, як арыгінальнымі беларускімі, так і перакладзенымі на беларускую мову, узбагаціліся рэпертуары Першага, Другога, Трэцяга і іншых драматычных тэатраў. Высокую актыўнасць у правядзенні беларусізацыі, стварэнні твораў на беларускай і іншых нацыянальных мовах праяўлялі члены літаратурна-творчых аб'яднанняў («Маладняк», «Узвышша», «Полымя» і інш.).

Адметнай асаблівасцю стала пашырэнне беларусізацыі паміж 1927–1928 гг. *за межы* рэспублікі, у раёны Сібіры і Далёкага Усходу, дзе жыло шмат перасяленцаў з Беларусі. Ініцыятыву праявілі прадстаўнікі літаратурнага аб'яднання «Маладняк» Алесь Дудар (А.А.Дайлідовіч) і Анатоль Вольны (А.І.Ажгірэй). Улетку 1927 г. пры падтрымцы беларускага ўрада яны наведалі пасёлкі і вёскі Сібірскага краю з пераважна беларускім насельніцтвам. Вынікам стала некалькі газетных публікацый аб жыцці і быце беларусаў у расійскай глыбінцы. Адначасова маладыя пісьменнікі палічылі сваім абавязкам звярнуцца па беларускай праблеме з лістом у вышэйшыя партыйныя і дзяржаўныя інстанцыі СССР і БССР, у якім выказалі сваё бачанне яе і прапановы вырашэння. Пасля ліста ў раёны Сібіры была паслана камісія Наркамасветы РСФСР для правядзення абследавання і выяўлення патрэбаў беларускага насельніцтва. Шэраг мясцовых школ быў пераведзены на выкладанне асноўных прадметаў на беларускай мове, ад-

крыты новыя школы. Беларуская мова стала ўжывацца ў клубнай працы. Наладжваліся сувязі культурна-асветных устаноў Сібіры з Беларуссю і яе мастацка-творчымі калектывамі і арганізацыямі.

На першым этапе, аднак, праблемы беларусізацыі вырашаліся пераважна на *агітацыйна-арганізацыйным* узроўні, трывала ў быт, культуру народа яна яшчэ не ўвайшла. На так званых яе «верхніх паверхах» у адносінах да служачых дзяржаўнага, кааператыўнага, гаспадарчага апаратаў, партыйных і камсамольскіх работнікаў, супрацоўнікаў навуковых і навучальных устаноў прымаліся меры адміністрацыйнага ўздзеяння аж да вызвалення ад займаемых пасад за няведанне ці ігнараванне беларускай мовы. «Именно только при такой твердой линии можно создать нормальные условия для развития белорусской культуры при обеспечении руководства партии», — гаварылася ў Палітычнай справаздачы ЦК X з’езду КП(б)Б[27]. На «ніжніх паверхах» у працы сярод шырокіх мас насельніцтва галоўнымі былі метады агітацыі і прапаганды, уздзеянне перакананнем. «...Мы признали на основании общих решений партии невозможным допустить малейшие элементы насильственной белорусизации в отношении рабочих и крестьян», — чытаем у той жа Палітычнай справаздачы[28]. У вышэйшых партыйных і дзяржаўных структурах ўсведамлялася неабходнасць змянення сітуацыі, ці, як пісалі ў той час, ажыццяўлення «пералому ў беларусізацыі», разуменне таго, што націскам, загадамі і распараджэннямі паглыбляць работу далей, пераводзячы яе на «ніжнія паверхі», у гушчыню народа, ужо немагчыма.

Першы сакратар ЦК КП(б)Б В.Г.Кнорын (ён да гэтага часу перагледзеў свае погляды на беларускую мову і культуру) пісаў у артыкуле «Аб рашаючых «дробязях» у вялікім пытанні (Да пытання аб палітыцы беларусізацыі)», які быў як установачны надрукаваны ў пачатку 1928 г. у рэспубліканскіх газетах: «Ці можна рабочаму навязаць беларускую мову або якую іншую мову метадамі арганізацыйнага і адміністрацыйнага ўплыву або нават энтузіязмам і растлумачэннем палітычнай мэтазгоднасці? Не! Гэта дасць мала вынікаў. Можна актыву, можна дзяржаўным служачым, але ў радавую масу рабочых укараняць беларускую мову трэба так, каб яна ўбіралася як патрэбнае для дыхання паветра, як патрэбны сродак падтрымання існавання культурнага чалавека і грамадзяніна»[29].

На другім этапе для далейшага пышырэння і паглыблення беларусізацыі намячалася вырашыць задачы:

• узмацніць работу па вывучэнні беларускай мовы партыйным, савецкім, прафсаюзным актывам і паскорыць пераход на яе ўсіх арганізацый, якія непасрэдна працуюць сярод насельніцтва;

• палепшыць распаўсюджванне сярод насельніцтва беларускіх газет, кніг, павялічыць іх тыражы, звяртаючы асаблівую ўвагу на забеспячэнне беларускім друкам рабочых у гарадах;

• больш беларусізаваць культурную працу прафсаюзаў, забяспечваючы масавае абслугоўванне ўсіх беларусаў — членаў саюзаў — на матчынай мове;

• развіваць і ўзмацняць прапаганду беларускай мовы шляхам арганізацыі на ёй значна большай колькасці палітычных і іншых выступленняў, чым на першым этапе;

• мэтанакіравана працягваць беларусізацыю вайсковых часцей Беларускай ваеннай акругі з тым, каб павялічыць у іх колькасць нацыянальных фарміраванняў;

• беларусізаваць гандлёвы апарат з тым, каб абслугоўванне насельніцтва гандлёвай сеткай праводзілася пераважна на беларускай мове;

• больш востра ставіць і больш грунтоўна вырашаць праблемы развіцця вышэйшых формаў беларускай культуры (літаратуры, тэатра, музыкі, жывапісу), узмацняючы сувязі яе з рабочымі і сялянскімі масамі.

Другі этап, аднак, увосень 1929 г. быў перапынены. Пачаліся карэнныя змены ў нацыянальнай палітыцы КП(б)Б, якая з абвяшчэннем генеральным сакратаром ЦК ВКП(б) І.В.Сталіным «крутога павароту ва ўсёй палітыцы» стала адлюстроўваць новы курс.

4. Прыкметы згортвання

Падставы для «крутога павароту» ў беларусізацыі, па сутнасці, пераходу да русіфікацыі ў непрыкрытых формах стварыла праца ў маі—чэрвені 1929 г. камісіі ЦКК ВКП(б) на чале з яе членам, старшынёю ЦК КП(б)У У.П.Затонскім па вывучэнні практыкі нацпрацы ў Беларусі. Па сабраных і абагульненых У.П.Затонскім і яго людзьмі матэрыялах, якія дакладваліся ЦК ВКП(б), камісія прыйшла да высновы, што ў БССР перабольшваецца значэнне нацыянальных асаблівасцей ва ўсёй нацыянальнай працы на шкоду яе класаваму зместу. Кіраўніцтва КП(б)Б было абвінавачана ёю ў тым, што паддаецца ціску нацыяналістычнай інтэлігенцыі, не вядзе наступальную барацьбу супраць буржуазна-дэмакратычнай ідэалогіі, якая актывізавалася і ва ўмовах абвастрэння класавай барацьбы з кулацтвам набыла формы беларускага шавінізму і нацыянал-дэмакратызму[30]. Рэдакцыйным артыкулам «Аб правым ухіле ў КП(б)Б па нацыянальным пытанні», надрукаваным 27 ліпеня 1929 г. у газеце «Звязда», «беларускі наступальны шавінізм і нацыянал-дэмакратызм» абвяшчаўся «галоўнай небяспекай», супраць яго газета заклікала мабілізаваць «грамадскую думку шырокіх пар-

тыйных і рабочых мас» і разгарнуць «непрымірымую барацьбу». Члены КП(б)Б, якія не згаджаліся з такой фармулёўкаю, сталі абвінавачвацца ў неразуменні «разгорнутай класавай барацьбы і яе законаў» і ў нацыянал-ухілізме. Артыкул друкаваўся з улікам ацэнак і вывадаў абмеркавання 27 чэрвеня 1929 г. на пасяджэнні бюро ЦК КП(б)Б даклада У.П.Затонскага. Называліся прозвішчы тых прадстаўнікоў творчай і навуковай інтэлігенцыі, якія падпалі пад крытыку за беларускі нацыяналізм (пісьменнікі З.Х.Жылуновіч, Міхась Зарэцкі, паэт, літаратурны і тэатральны крытык Тодар Глыбоцкі — А.Дудар, дзеяч заходнебеларускага нацыянальна-вызваленчага руху А.І.Луцкевіч і інш.).

Разам з тым у газеце падкрэсліваўся «выключны характар», які беларусізацыя набывае «ў сувязі з абвастрэннем класавай барацьбы, наскокамі кулака, нэпмана і яго вольных ці нявольных агентаў-ідэолагаў на лінію партыі ў нацыянальным пытанні». Ставілася задача «пасіліць тэмп беларусізацыі». Але размова ўжо ішла аб іншай беларусізацыі.

Беларусізацыя 1920-х гадоў і яе бясспрэчныя дасягненні, што прызнаваліся ўсімі кіраўніцкімі структурамі БССР і ў масах насельніцтва, была рэальнасцю. Але такой жа рэальнасцю трэба прызнаць і тэндэнцыю, па сутнасці, да антыбеларусізацыі. Яна праяўлялася спачатку ў тайных, замаскіраваных формах, затым, асабліва пасля праверкі камісіяй ЦКК ВП(б) практыкі нацыянальнай працы ў рэспубліцы, усё больш адкрыта і агрэсіўна. Архіўныя дакументы фіксуюць яе ў пастаянных закліках да партыйных арганізацый і грамадства ў цэлым павышаць палітычную пільнасць, да ўзмацнення непрымірымай барацьбы з такімі «небяспечнымі хваробамі», як ухіл альбо да вялікадзяржаўнага шавінізму, альбо да мясцовага нацыяналізму.

Вучоныя, літаратары, дзеячы культуры, якія непасрэдна ўдзельнічалі ў беларусізацыі, таксама адзначалі наяўнасць небяспекі для яе ў такіх сацыяльна-палітычных формах, як «безухільны інтэрнацыяналізм» (выказванне З.Х.Жылуновіча)[31], «нацыянальны эгаізм» (словы грамадскага дзеяча, вучонага А.А.Смоліча)[32]. Першы перарастаў у касмапалітызм, пагражаючы ўсяму нацыянальнаму; другі замыкаўся ў межах «дробнамесніцкай самабытнасці», набываюы рысы агрэсіўнасці «местачковага манеру». Пры ўсёй знешняй супрацьлегласці гэтыя сапраўды небяспечныя для беларусізацыі з'явы жывілі адна другую, уносілі абвастрэнне ў грамадска-палітычнае жыццё і сферу культуры.

За сутыкненнем тэндэнцый да паглыблення беларусізацыі, з аднаго боку, і яе згортваннем, з другога, бачыцца барацьба нацыянальна-арыентаванага і звышінтэрнацыяналісцкага крылляў у КП(б)Б. Вышэй ад-

значалася, што беларусізацыя была дзецішчам нацыянальна-арыентаванага крыла і праводзілася пад яго ціскам. Праз сваіх прадстаўнікоў у кіраўніцтве рэспублікі, навуковых і творчых колах яно дало беларусізацыі тэарэтычнае абгрунтаванне, прапанавала комплекс практычных мерапрыемстваў па яе ажыццяўленні. Згортванне беларусізацыі стала вынікам сілавых дзеянняў, прамых і тайных, звышінтэрнацыяналісцкага крыла, якое на рубяжы 1920–1930 гг. ператварылася ў непадзельна пануючае. Лозунг «КП(б)Б — на чале ўсяго нацыянальна-культурнага будаўніцтва!» кожная з гэтых частак разумела па-свойму: адна — як рычаг руху беларусізацыі і каранізацыі наперад, з улікам інтарэсаў і патрэб усіх нацыянальных груп насельніцтва БССР; другая — як сродак адхілення ад уплыву на беларусізацыю аўтарытэтнай нацыянальнай інтэлігенцыі. Паводле слоў старшыні камісіі па праверцы нацыянальнай працы ў БССР У.П.Затонскага, апошняя «ў выглядзе так званых культурных сіл — акадэмікаў, паэтаў, філосафаў і іншых дзеячаў беларускай культуры» — адыгрывала ў палітычным жыцці БССР «непамерна вялікую ролю»[33].

Прадстаўнікі нацыянальна-арыентаванай часткі КП(б)Б, па поглядах блізкія да камуністаў-беларусаў пачатку 1920-х гадоў, не былі, аднак, пэўнай арганічнай цэласнасцю. Яны групаваліся вакол розных лідэраў, найбольш аўтарытэтных у той ці іншы перыяд, мянялі схільнасці, дапускалі сутыкненні паміж сабой. Такія адносіны далі падставы для абвінавачвання іх у стварэнні груп і свядомай фракцыйнай дзейнасці. Гэта знайшло адлюстраванне ў Дакладной запісцы ў Прэзідыум і парткалегію ЦКК ВКП(б) «Аб сувязі асобных членаў КП(б)Б з нацдэмаўскай контррэвалюцыйнай арганізацыяй і аб антыпартыйных групоўках у КП(б)Б», накіраванай у лютым 1931 г. парткалегіяй ЦКК КП(б)Б. Па матэрыялах, якія паступілі з Мінска, ЦКК ВКП(б) прыняла дзве пастановы: «Па справе беларускіх тт.» (З.Х.Жылуновіч, А.Р.Чарвякоў, І.А.Васілевіч і інш.) і «Па справе беларускіх нацыянал-дэмакратаў» (У.М.Ігнатоўскі, А.В.Баліцкі, А.Ф.Адамовіч і інш.). Пералічаныя ў абедзьвюх пастановах дзеячы КП(б)Б быццам бы не толькі самі дапускалі адступленні ад «бальшавіцкай нацыянальнай палітыкі», але і прыкрывалі «контррэвалюцыйную дзейнасць» нацыянал-дэмакратаў у выдавецкай працы, Інбелкульце і Акадэміі навук Беларусі, перападрыхтоўцы настаўніцтва і іншых галінах нацыянальна-культурнага будаўніцтва. Іх абвінавацілі ў правядзенні ў КП(б)Б «нацыянал-апартуністычнай лініі» і ў тым, што з'яўляліся «зброяй у руках контррэвалюцыйнай нацыяналістычнай інтэлігенцыі»[34].

На кастрычніцкім (1930) пленуме ЦК КП(б)Б пры абмеркаванні даклада першага сакратара ЦК К.В.Гая «Аб чарговых задачах у нацпалітыцы»

старшыня ДПУ БССР Р.Я.Рапапорт паведаміў аб раскрыцці яго ведамствам падпольнай контррэвалюцыйнай інтэлігенцкай арганізацыі «Саюз вызвалення Беларусі». Яна нібыта яшчэ з часоў грамадзянскай вайны вяла барацьбу з савецкай уладай, усяляк маскіруючы сваю нацыяналістычную дзейнасць, у тым ліку праводзячы яе і пад сцягам беларусізацыі[35]. З гэтага моманту выкрывальныя ідэолага-палітычныя кампаніі супраць беларускага нацыяналізму, нацыянал-дэмакратызму і іх «працягу ў партыі» — нацыянал-ухілізму, якія да гэтага часу праводзіліся сродкамі агітасветы і прэсы, былі заменены адміністрацыйна-палітычным уздзеяннем праз сродкі ДПУ і ЦКК. Нацыянальна-арыентаванае крыло ў КП(б)Б спыніла сваё існаванне. Вялікую групу нацыянальнай інтэлігенцыі арыштавалі і выслалі за межы БССР. Беларусізацыя тым часам стала паскорана перарастаць у сваю процілегласць.

[1] Палітыцы беларусізацыі прысвечаны асобныя раздзелы ў 2-й частцы «Нарысаў гісторыі Беларусі» (Мн., 1995. С. 115–127), выдадзеных Інстытутам гісторыі НАН Беларусі, 2-й частцы вучэбнага дапаможніка для студэнтаў навучальных устаноў «Гісторыя Беларусі» (Мн., 1998. С. 144–149), раздзел у кнізе Л.Лыча і У.Навіцкага «Гісторыя культуры Беларусі» (Мн., 1996. С. 196–266), артыкулы А.Караля ў дапаможніку для вывучаючых гісторыю Беларусі «Крыжовы шлях» (Мн., 1993. С. 118–164) і 1-м томе «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» (Мн., 1993. С. 348–350), артыкул І.І.Каляды «Палітыка беларусізацыі: прычыны яе згортвання» («Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук». 1998. № 1. С. 75–80) і інш.

[2] Кароль А. Беларусізацыя — палітыка нацыянальнага адраджэння // Крыжовы шлях. Мн., 1993. С. 146.

[3] Звезда. 1926. 19 дек.

[4] Там жа.

[5] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ). Ф. 4. Воп. 20. Спр. 19. Л. 20–21.

[6] Там жа. Воп. 3. Спр. 6. Л. 453.

[7] Звезда. 1926. 6 июля.

[8] X съезд Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии. 3–10 января 1927 г. Стенографический отчет. Мн., 1927. С. 29.

[9] Там жа. С. 32.

[10] НАРБ. Ф. 15. Воп. 4. Спр. 227. Л. 87–88.

[11] X съезд Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии... С. 31, 33.

[12] Там жа. С. 42.

[13] НАРБ. Ф. 4. Воп. 21. Спр. 2546. Л. 1–12.

[14] Там жа. Спр. 108. Л. 36–37.
[15] Там жа. Л. 22, 22зв.
[16] Лыч Л. І непадуладныя асіміляцыі... Беларусізацыя і яўрэі // ЛіМ, 1999. 16 крас.
[17] НАРБ. Ф. 6. Воп. 1. Спр. 277. Л. 48–59.
[18] Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6-і т. Мн., 1996. Т. 3. С. 426.
[19] НАРБ. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 158. Л. 19.
[20] Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. 1918–1927. Мн., 1973. Т. 1. С. 95.
[21] Пастановы і рэзалюцыі ЦК КП(б) і КП(б)Б па нацыянальным пытанні. Мн., 1926. С. 84–88.
[22] Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии. В двух частях. Ч. 1. 1918–1928. Мн., 1990. С. 96–102.
[23] Там жа. С. 115–121.
[24] Там жа. С. 159–168.
[25] «Скарыніч». М. — Мн., 1997. С. 182–202.
[26] Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии... С. 250–251.
[27] Х съезд Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии... С. 28–29.
[28] Там жа. С. 29.
[29] Кнорин В.Г. Избранные статьи и речи. Мн., 1990. С. 239.
[30] Так начиналась национальная трагедия // Нёман. 1992. № 9. С. 122–149.
[31] Савецкая Беларусь. 1928. 20 ліст.
[32] НАРБ. Ф. 4. Воп. 16. Спр. 56. Л. 81.
[33] Так начиналась национальная трагедия // Нёман. 1992. № 9. С. 126–127.
[34] НАРБ. Ф. 4. Воп. 21. Спр. 220. Л. 13.
[35] Платонаў Р. Ідэі. Палітыкі. Лёсы: Грамадзянскія пазіцыі ва ўмовах нарастання ідэолага-палітычнага дыктату ў Беларусі 20–30-х гадоў. Мн., 1996. С. 189–205.

С.Я.Новікаў

КРЫТЫЧНЫ АНАЛІЗ ЯК СРОДАК НАВУКОВАГА ДОСЛЕДУ АРХІЎНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ ПА ГІСТОРЫІ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

Зварот да новых метадаў спасціжэння гістарычных заканамернасцей, распрацоўка альтэрнатыўных пытанняў, пошук наватарскіх спосабаў наву-

ковага пазнання і шмат іншага — відавочныя здабыткі айчыннай гістарыяграфіі і крыніцазнаўства. Між тым праблема кожнага даследчыка — не толькі рацыянальна выкарыстаць напрацаваны тэарэтычны і практычны арсенал, але і знайсці ўласны ключ гістарычнага доследу ў адпаведнасці з патрабаваннямі часу.

Аўтар прапануе свой варыянт набліжэння да навуковай ацэнкі ў дачыненні толькі да аднаго з фактаў гісторыі другой сусветнай вайны. Звужэнне фокуса гістарычнага пошуку не пярэчыць даследчыцкай парадыгме, наадварот, стварае ўмовы для грунтоўнага аналізу, новай інтэрпрэтацыі і даступнага вытлумачэння старонак мінулага. Спачатку звернем увагу чытача на тое, што аўтарскі дыскурс праведзены з выкарыстаннем нетрадыцыйнага *гісторыка-лінгвістычнага падыходу, ці метаду*, які разглядаецца ў якасці аднаго з варыянтаў пошуку адказаў на пытанне сутнаснага вызначэння гістарычнай назвы такой дзяржаўнай установы Трэцяга Рэйха, як *«Reichsministerium fuer die besetzten Ostgebiete»*. Пры гэтым заўважым, што ў савецкай, сучаснай расійскай і беларускай гістарыяграфічнай літаратуры назва сустракаецца з самымі рознымі (больш за дзесятак) азначэннямі, сярод якіх: «Так называемое министерство оккупированных восточных областей», «Рейхсминистерство по делам оккупированных восточных областей», «Министерство по делам оккупированных областей на Востоке (восточное министерство)», «Рейхсминистерство по оккупированным восточным территориям», «Имперское министерство оккупированных восточных областей», «Міністэрства па справах акупіраваных усходніх абласцей», «Міністэрства ўсходніх тэрыторый» і інш.

Што з’яўлялася падставай для такога разыходжання аўтарскіх ацэнак у дачыненні да афіцыйнай назвы, якая па архіўных крыніцах сустракаецца ў поўнай і скарочанай формах, г. зн. мае толькі *два* канкрэтныя абазначэнні? Узнікаюць і іншыя пытанні, напрыклад: на якой дакументальнай аснове даследчыкі прыходзілі да згаданых навуковых ацэнак і высноў, які навуковы метад быў імі выкарыстаны і чаму ён прывёў да такіх розных вынікаў у дачыненні да назвы афіцыйнай установы і г. д.?

Такія разыходжанні ў азначэнні назвы адной з дзяржаўных устаноў Трэцяга Рэйха дапускаліся, на наш погляд, па некаторых аб’ектыўных прычынах, у тым ліку: *па-першае,* у сувязі з абмежаваннямі ў выкарыстанні дакументальных крыніц, якія не траплялі да даследчыкаў; *па-другое,* з-за адсутнасці палітычнай патрэбы ў раскрыцці «белых плямаў» гістарычнага мінулага; *па-трэцяе,* з-за непатрэбнасці крытычнага і аб’ектыўнага падыходу да шматлікіх гістарычных фактаў і г. д.

У нашым выпадку пачнём даследчыцкі пошук з разгляду новага архіўнага дакумента, які быў знойдзены аўтарам вясной 1999 года ў фондах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь. Апрача таго, зазначым, што падобная знаходка ўпершыню трапіла да нямецкіх калегаў, якія годам раней апублікавалі дакумент у новым навуковым выданні пад назвай *«Выкарыстана ў «Рэйхскамісарыяце Остланд»: Дакументы па масавым знішчэнні людзей у краінах Прыбалтыкі і Беларусі. 1941 — 1944» (Берлін, 1998. — 302 с. Пераклад аўтара. — С.Н.).* Знаёмства з адшуканай архіўнай крыніцай і яе публікацыяй дазваляе прыйсці да высновы, што шырокай грамадскасці прадстаўлены новы малавядомы ці зусім невядомы гістарычны дакумент з назвай **«<u>Першы ўказ фюрэра</u>** *(падкрэслена ў арыгінале. — С.Н.)* **аб увядзенні грамадзянскага кіравання на новазанятых усходніх тэрыторыях. 17 ліпеня 1941 года».** З назвы прыведзенага дакумента бачна, што змест указа датычыцца плануемых дзеянняў з боку Германіі на новазанятай тэрыторыі СССР, у тым ліку Беларусі, большая частка якой на час падпісання ўказа ўжо знаходзілася ў тыле групы армій «Цэнтр». Значнасць дакумента вынікае з новаўвядзення, з улікам якога гітлераўскае кіраўніцтва планавала падзяліць ужо занятую тэрыторыю на ваенную і грамадзянскую зоны, вызначаць і канчаткова ўстанаўліваць іх знешнія і ўнутраныя межы, асабовы склад новай грамадзянскай адміністрацыі і г. д. Але нельга не звярнуць увагу на тое, што да апошняга часу прыведзены гістарычны дакумент не знаходзіў свайго выкарыстання ў савецкай, сучаснай расійскай і айчыннай гістарыяграфіі. Фактам з’яўляецца і наступнае: працяглы перыяд указ заставаўся па-за межамі агульнавядомых грунтоўных збораў дакументальных крыніц, не кажучы, што ён не трапіў на старонкі шматлікіх публікацый ваеннай гісторыі і да шырокай чытацкай аўдыторыі.

Для вызначэння дакладнага месца «Першага ўказа фюрэра...» сярод іншых дырэктыўных дакументаў, распараджэнняў і загадаў традыцыйнага падыходу нам не стае. Таму для аналізу выкарыстаем *гісторыка-лінгвістычны метад* навуковага даследу. У якасці зыходнага матэрыялу звернемся да адбітка арыгінальнага дакумента «Першага ўказа фюрэра...» Змест дакумента ахоплівае толькі адну друкаваную старонку, якая да таго ж і па структуры падзелена на тры невялікія часткі. Сутнасць кожнай з іх, аднак, акрэслена больш маштабнымі падзеямі, якія мелі адносіны і да Беларусі. Адзначым, што непасрэднай згадкі пра яе (Беларусь) у дакуменце няма, аднак у першым сказе дакумента прыводзіцца назва тутэйшага насельніцтва. У аўтарскім перакладзе гэта выглядае так: *«Тэрыторыя былых свабодных дзяржаў Літвы, Латвіі і Эстоніі, а таксама прастора,* ***за-***

селеная беларусамі *(выдзелена аўтарам. — С.Н.), пераходзяць пад грамадзянскае кіраванне з падпарадкаваннем рэйхсміністру па занятых усходніх тэрыторыях»*[1]. Дык чым жа можа стаць «Першы ўказ фюрэра...» для шырокага кола айчынных чытачоў, а таксама даследчыкаў, чытачоў, навукоўцаў — прычынай для пытанняў ці падставай для адказаў?

Аўтарскі погляд, аналіз і ацэнка знойдзенага дакумента пабудаваны на тым, што «Першы ўказ фюрэра...» з'яўляўся *зыходнай* крыніцай, якой перш за ўсё і вызначалася сутнасць назвы рэйхсміністэрства. Разглядаць дакумент як падмурак навуковага тлумачэння патрабуе і згаданы вышэй гісторыка-лінгвістычны падыход, без чаго немагчыма канкрэтызацыя сутнасці палітычнай, гістарычнай і моўнай дэфініцыі афіцыйнай назвы.

З указа вынікае, што Гітлерам у якасці афіцыйнай назвы новай дзяржаўнай установы Трэцяга Рэйха было зацверджана ***«Рэйхс- / Германскае міністэрства па <u>занятых</u> усходніх <u>тэрыторыях</u>»*** *(падкрэслена аўт. — С.Н.).* На наш погляд, такі падыход мае пад сабой наступную аргументацыю:

па-першае, нямецкамоўнае слоўнікавае тлумачэнне згаданага тэрміна падае на першым месцы менавіта *тэрыторыю*, а толькі потым *вобласць*. Ступень паслядоўнасці ці ўжытку тэрмінаў, іх значнасць пры моўным выкарыстанні вызначаліся рознымі як гістарычнымі, так і палітычнымі абставінамі. Адной з іх было тое, што пры падрыхтоўцы «Першага ўказа фюрэра...» маглі кіравацца толькі нямецкімі, а не іншымі аналогіямі, што ў нашым выпадку азначае ігнараванне лакальных назваў, больш зразумелых насельніцтву акупаваных тэрыторый. Падставай для такой высновы з'яўляецца тое, што тэрмін *вобласць* ужываецца часцей ў дачыненнні не часткі якой-небудзь тэрыторыі, а ў якасці акрэслівання межаў ці рамак якой-небудзь з'явы, зоны, прасторы;

па-другое, аўтар схіляецца да ўжывання тэрміна *тэрыторыя* на падставе адміністрацыйна-тэрытарыяльных фактаў існавання не савецкай, а нямецкай дзяржавы, у якой у перыяд Трэцяга Рэйха адсутнічала падобная дзяржаўная адзінка[2]. Аб выкарыстанні менавіта гэтага азначэня сведчаць і факты непасрэднага нямецка-, руска- і беларускамоўнага ўжытку тэрміна вобласць. Адзначым, што архіўныя крыніцы ўтрымліваюць прыклады звароту кіруючых органаў новай акупацыйнай адміністрацыі да выкарыстання канкрэтнай назвы — Oblast', але пры гэтым ужываюць згаданы тэрмін менавіта ў якасці ўдакладнення, калі першы раз згадваўся нямецкі тэрмін — Gebiet і адразу ж у дужках прыводзілася ўдакладненне — Gebiet (Oblast'). Апрача таго, нам будзе цяжка знайсці аналогіі нямецкага тэрміна вобласць, калі атаясамліваць яе з вядомым у СССР азначэннем, паколькі па дакумен-

тальных крыніцах атрамлівалася: па стане на 19.11.1941 на захопленай тэрыторыі «Генеральнай акругі Беларусь» прадугледжвалася стварэнне 33 (Gebiets-) абласных камісарыятаў, пры гэтым у межах галоўных камісарыятаў Мінска і Баранавіч ужо было створана 13 абласных (!) камісарыятаў, адпаведна ў Баранавічах, Барысаве, Вілейцы, Ганцавічах, Глыбокім, Кобрыне, Лідзе, Мінску (раёне), Навагрудку, Слоніме, Слуцку, Старых Дарогах, Целяханах;

па-трэцяе, адной з падстаў для аўтарскай высновы з'яўляецца і новы дакумент — вышэй згаданы «Першы ўказ фюрэра...», першы сказ якога адпавядае моўным нормам толькі ў тым выпадку, калі ва ўжытку знаходзіцца менавіта слова *тэрыторыя,* прычым адзіночнага ліку. Як вядома, у нямецкай мове адзіночны лік дзейніка граматычна не ўжываецца ў адносінах да некалькіх адзінак, якімі ў пачатку дакумента выступаюць адначасова адразу чатыры аб'екты, што ў мове арыгінала знайшло адлюстраванне ў выкарыстанні дапасавання менавіта множнага ліку.

Такім чынам, аўтарскі погляд, аналіз і ацэнка знойдзенага дакумента пабудаваны на тым, што «Першы ўказ фюрэра...» з'яўляўся ***зыходнай*** крыніцай, з якой перш-наперш і вынікала сутнасць падыходаў гітлераўскага кіраўніцтва ў дачыненні да геаграфічнай прасторы — *тэрыторыі,* з аднаго боку, а з другога, зацвярджалася назва новай дзяржаўнай установы — *Рэйхс- / Германскага міністэрства па занятых усходніх* ***<u>тэрыторыях</u>*** *(падкрэслена аўт. — С.Н.). У* афіцыйнай назве рэйхсміністэрства больш дакладным, на нашу думку, можна лічыць азначэнне *тэрыторыі,* а не *вобласці.* Адсутнасць жа больш трапнай і поўнай аналогіі ў рускай і беларускай мовах прывяло да такой блытаніны ці недакладнасці. Але гэта толькі адзін бок нашага гісторыка-лінгвістычнага аналізу і правядзення навуковага доследу.

Другі патрабуе яшчэ больш прынцыповага і рашучага кроку ў напрамку вызначэння сутнасці другой часткі афіцыйнай назвы, якая датычыцца тэрміна *занятых.* Доўгі час у беларуска- і рускамоўнай гістарычнай літаратуры ў якасці вызначальнага ўжываўся тэрмін *акупаваных* ці *оккупированных.* Такі погляд мае поўнае права на існаванне, паколькі цалкам зразумелы для савецкіх людзей. Не адмаўляючы гэтага, гісторыя пакінула нам і іншыя падставы для вызначэння сутнасці менавіта новай афіцыйнай назвы дзяржаўнай установы гітлераўскай Германіі. Асаблівасцю палітычнага існавання апошняй была жорсткая катэгарычнасць у поглядах, ацэнках і падыходах, якімі кіраваліся на ўсіх узроўнях. З улікам такіх акалічнасцей і разглядаліся пытанні бягучага моманту, у тым ліку быў зроблены выбар на карысць сапраўднай назвы новага міністэрства, перад якім стаялі задачы па

грамадзянскім кіраванні, эканамічным выкарыстанні і пераабсталяванні «жыццёвай прасторы на Усходзе». Нельга не мець на ўвазе, што прадстаўнікі вышэйшага гітлераўскага кіраўніцтва рабілі выбар новай назвы не без уліку моўных, ідэалагічных, гістарычных і іншых падыходаў, добра ведаючы сэнс тэрмінаў besetzen і okkupieren. Аднак перавагу вырашылі аддаць менавіта першаму, а не апошняму. Дык па якіх прычынах носьбіты нямецкай мовы вырашаюць ўжыць адзін з тэрмінаў?

Спроба штучнага рэканструявання магчымай гістарычнай сітуацыі патрабуе адказу перш за ўсё на пытанне аб вызначэнні дакладнага сэнсу згаданых тэрмінаў, не толькі вядомых, але і разглядаемых у якасці падмурка такіх пошукаў. На нашу думку, назва вызначалася і з улікам міжнародных абставін, асабліва тых, якія характарызавалі ці давалі магчымасць для першасных ацэнак падобных дзеянняў на ўсходніх тэрыторыях. Таму па палітычных меркаваннях вышэйшае кіраўніцтва не хацела паказваць сябе акупантамі. Тым больш, што гэты тэрмін сведчыў толькі пра часовую акупацыю чужой тэрыторыі, у той час як заняць іх можна было назаўсёды. Акрамя таго, нельга не ўлічваць і такі момант ідэалагічнага кшталту, як шырокае выкарыстанне чыста германскіх назваў, тады як акупаваць у моўным сэнсе з’яўляецца паўторам лацінскага слова [lat. — occupatio, occupare]. Пакінуць жа яго для шырокага ўжытку выходзіла за межы ўсталяванай у 1930-я гады моўнай нацысцкай практыкі, калі амаль ва ўсіх сферах грамадскага жыцця адбывалася прынцыповая замена ўсяго запазычанага з іншых моваў і рашуча ўводзілася толькі германская тэрміналогія з выкарыстаннем своеасаблівага гатычнага стылю. Апошняе пацвярджаюць шматлікія дзяржаўныя дакументы Трэцяга Рэйха, афіцыйныя выданні, падручнікі па гісторыі[3].

Апрача гэтага, неабходна мець на ўвазе наступныя, не менш значныя моманты гісторыі, палітыкі, ідэалогіі Трэцяга Рэйха ваеннага перыяду, у тым ліку:

па-першае, назва рэйхсміністэрства ўзнікла значна раней за пачатак аператыўных ваенных дзеянняў на Усходзе і непасрэднай акупацыі заходніх абласцей СССР, паколькі праект «Указа фюрэра аб кіраванні на новазанятых усходніх тэрыторыях» быў падрыхтаваны больш чым за месяц да пачатку ваеннай аперацыі супраць СССР, 16.05.41[4];

па-другое, Розенберг, якога фюрэр яшчэ раней (20.04.41) прызначыў «упаўнаважаным па цэнтралізаваным разглядзе пытанняў усходнееўрапейскага рэгіёна», не мог прапанаваць свайму вышэйшаму кіраўніцтву іншы варыянт назвы і па ідэалагічных прычынах, таму што тэрмін *акупаваныя тэрыторыі* прынцыпова розніцца ад абвешчаных у да-

кументах Нацыянал-сацыялісцкай партыі яе праграмных мэтаў, задач, планаў[5];

па-трэцяе, сам Розенберг па паходжанні быў прыбалтыйскім немцам і не дрэнна ўяўляў сабе гістарычнае мінулае нямецкай дзяржавы, якая з пачатку XIII стагоддзя на працягу звыш двух вякоў мела самыя непасрэдныя адносіны да ўсходніх тэрыторый, асабліва зямель Прыбалтыкі і Беларусі. Таму прапанова Розенберга ў гэтым выпадку была абгрунтавана думкай хутчэй аб вяртанні, чым акупацыі былых усходніх тэрыторый;

па-чацвёртае, з пункту гледжання моўнага перакладу нямецкага слова besetzt, -en трэба зыходзіць, на наш погляд, не толькі з прамога перакладу на беларускую ці рускую мовы, але і з адваротнага перакладу, у выніку чаго атрымліваецца, што беларуска- ці рускамоўны тэрмін *заняць, -ть* у перакладзе на нямецкую мову не дае дэфініцыі «акупаваць» ці «оккупировать»;

па-пятае, сярод архіўных крыніц як базавага матэрыялу для навуковых даследаванняў можна сустрэць і іншыя, у якіх у дачыненні да афіцыйнай назвы дзяржаўнай установы Трэцяга Рэйха знаходзяць адлюстраванне блізкія ці падобныя да аўтарскага пацвярджэнні, г. зн. не акупаваных, а *занятых*[6] усходніх тэрыторый;

па-шостае, нельга не ўлічваць і факты навуковага ўжытку разглядаемай намі гістарычнай назвы непасрэдна нямецкімі калегамі, якія пры вывучэнні сваёй айчыннай гісторыі ў апошні час усё больш адыходзяць ад шаблонных падыходаў у дачыненні да фактаў акупацыйнай палітыкі гітлераўскай Германіі ў час другой сусветнай вайны на тэрыторыі ўсёй Еўропы, у тым ліку і ў Беларусі[7].

Такім чынам, знаёмства з новай архіўнай крыніцай можна разглядаць як аснову для аргументаваных навуковых доказаў, з аднаго боку, а з другога — як прычыну для абуджэння інтарэсу не столькі вузкага кола беларускіх даследчыкаў, колькі шырокай грамадскасці, асабліва аматараў айчыннай гісторыі. Апрача таго, з прыведзенага вышэй прыкладу наглядна бачна, што навукоўцам пад час сваіх пошукаў неабходна як мага больш рацыянальна выкарыстоўваць добра вядомы гісторыкам прынцып «максімальнай паўнаты крыніц» і менавіта на яго аснове шукаць адэкватныя гістарычнаму мінуламу рашэнні.

[1] НАРБ. Ф. 370. Воп. 1. Спр. 49. Л. 4; «Выкарыстана ў «Рэйхскамісарыяце Остланд»..., С. 18.

[2] НАРБ. Ф. 412. Воп. 1. Спр. 5. Л. 57.

[3] Klagges Dietrich. Geschichte als nationalsozialistische Erziehung. Siebente Auflage. Frankfurt a. M., 1942; НАРБ. Ф. 412. Воп. 1. Спр. 19. Л. 115; Спр. 43. Л. 1, 2, 6, 7, 15; Спр. 50. Л. 12, 13, 23, 40, 41 і інш.

[4] Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg / hrsg. von Militaergeschichtlichen Forschungsamt. Bd 4. Der Angriff auf die Sowjetunion. Stuttgart, 1987. S. 421.
[5] Enzyklopaedie des Nationalsozialismus /hrsg. von Wolfgang Benz, Hermann Graml und Hermann Weiss. Stuttgart, 1997. S. 11.
[6] НАРБ. Ф. 370. Воп. 6. Спр. 79. Л. 3, 3 адв., 4; Ф. 4683. Воп. 3. Спр. 935. Л. 116, 234; Спр. 236. Л. 74, 76, 82; Спр. 948. Л. 1, 3, 14, 37, 41, 59 і інш.
[7] *Schlootz Johannes. Pressionen gegen die Presse: Tradizionen aus der Nazizeit // Беларусіка — Albaruthenica: Кн. 7. Беларуска-нямецкае грамадска-культурнае ўзаемадзеянне: гісторыя, сучаснасць, перспектывы. Мн., 1996. С. 63; Chiari Bernhard. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941 — 1944. Duesseldorf, 1998. S. 8; Gerlach Christian. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Wessrussland 1941 bis 1944. Hamburg, 1999. S. 11.*

У.І.Адамушка

ГІСТАРЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ ПА ПРАБЛЕМЕ ПАЛІТЫЧНЫХ РЭПРЭСІЙ 1920 — 1950-х ГАДОЎ

З пачатку 1990-х гадоў адкрываецца новы накірунак у беларускай гістарыяграфіі па праблеме палітычных рэпрэсій 1920 — 50-х гадоў. Да гэтага часу навуковая літаратура, аналітычныя матэрыялы па разглядаемай тэме не былі напрацаваны. Праблема асвойвалася ды і асвойваецца з цяжкасцю. Як і ва ўсякай справе, у публікацыях па гэтай тэме наперадзе эмацыянальны фактар, захаплене тым, каб як мага хутчэй выдаць наверх матэрыял, а разабрацца ў ім, прааналізаваць як след не хапае ў спешцы часу, а можа, і жадання.

Нягледзячы на тое што масавая рэабілітацыя пачалася ў 1954 г., а факталагічныя матэрыялы пайшлі ў сродкі масавай інфармацыі з сярэдзіны 1980-х гадоў, на сённяшні дзень у распараджэнні беларускіх гісторыкаў толькі адно цэласнае даследаванне — манаграфія У.І.Адамушкі «Палітычныя рэпрэсіі 20 — 50-х гадоў на Беларусі», якая выйшла ў выдавецтве «Беларусь» у 1994 г.

Пры гэтым трэба адзначыць, што беларускія гісторыкі рабілі пэўныя захады па асвятленні дадзенай тэмы. Асобныя аспекты праблемы адлюс-

траваны ў працах Р.П.Платонава, У.М.Міхнюка, М.П.Касцюка, Б.І.Сачанкі, М.У.Токарава, Т.С.Процькі, В.В.Вялічкі, А.П.Урублеўскага, А.М.Сарокіна, У.А.Палуяна, М.С.Сташкевіча, М.Ф.Шумейкі, У.І.Навіцкага, І.М.Кузняцова і інш. Аднак разглядаюцца яны фрагментарна і не даюць поўнага, цэласнага ўяўлення аб крыніцах, механізме, маштабах трагедыі беларускай нацыі.

Сярод работ гэтых аўтараў асабліва трэба адзначыць працы Р.П.Платонава. Апублікаваныя ім манаграфіі «Палітыкі. Ідэі. Лёсы» (1996), «Лёсы» (1998), «На крутым павароце: ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929 — 1931 гг.» (1999), больш як 100 навуковых артыкулаў у газетах, часопісах, калектыўных зборніках раскрываюць багацейшую на з'явы і складанейшую панараму палітычнага і духоўнага жыцця ў БССР у 1920 — 30-я гады, гонар і трагедыю беларускага народа ў гэты перыяд. Усе яго работы вельмі разнапланавыя, грунтуюцца на першакрыніцах — дакументах беларускіх архіваў. І што больш за ўсё імпануе — аўтар праз лёсы людзей змог паказаць вострую палітыка-ідэалагічную барацьбу, праблему беларусізацыі, асобныя моманты прычын палітычных рэпрэсій і іх прымянення да грамадзян Беларусі.

Выклікае цікавасць і гісторыка-дакументальны нарыс пра Алеся Дудара «Арыштаваць у высылцы», падрыхтаваны У.М.Міхнюком. Праца падрыхтавана на аснове раней недаступных матэрыялаў з архіва КДБ Рэспублікі Беларусь і істотна карэгуе наша ўяўленне аб розных працэсах у грамадстве і літаратуры 1920 — 30-х гадоў. Надзвычай каштоўнымі з'яўляюцца апублікаваныя ў гэтай кнізе паказанні Алеся Дудара, калі арыштаваны ў другі раз паэт рабіў рэвізію сваіх ідэалагічных поглядаў і творчасці. Вельмі да тэмы стасуюцца і апубілкаваныя у рабоце тры вершы Алеся Дудара, у тым ліку верш «Пасеклі наш край папалам», розныя ілюстрацыйныя матэрыялы.

З удзелам У.М.Міхнюка, а таксама М.М.Клімовіча і А.М.Гесь падрыхтаваны і зборнік дакументаў «Антон Луцкевич. Материалы следственного дела НКВД БССР». Навукова-пазнавальная каштоўнасць гэтага выдання заключаецца перш за ўсё у паказаннях А.Луцкевіча, арыштаванага органамі НКУС у 1939 г. у Вільні разам з іншымі беларускімі інтэлігентамі.

Цікавай для беларускай гістарыяграфіі па разглядаемым пытанні з'яўляецца кніга А.І.Валахановіча і У.М.Міхнюка «Споведзь у надзеі застаца жывым». Яна — пра выдатнага грамадскага і палітычнага дзеяча Беларусі, акадэміка АН БССР, вучонага-мовазнаўца, пісьменніка-перакладчыка, публіцыста, аўтара «Беларускай граматыкі для школ» Б.А.Тарашкевіча. Упершыню на мове арыгінала публікуецца яго аўтабіяграфія, напісаная Б.А.Тарашкевічам па прапанове супрацоўнікаў

АДПУ СССР пасля яго арышту ў 1933 г. 76 друкаваных старонак аўтабіяграфіі ў кнізе — гэта не толькі аўтабіяграфія вядомага чалавека, але і аўтабіяграфія краіны. Толькі чытаючы гэтую працу, абавязкова трэба звярнуць увагу на вельмі ўдалыя, на мой погляд, каментарыі і пасляслоўі аўтараў, якія надаюць кнізе арганічную цэласнасць і лагічную завершанасць.

З сярэдзіны 1990-х гадоў асвятленне праблемы знаходзіць месца ў «Нарысах гісторыі Беларусі», ч. 2 (Мн., 1995), выдадзеных Інстытутам гісторыі НАНБ, вучэбным дапаможніку «Гісторыя Беларусі», падрыхтаваным аўтарскім калектывам гістарычнага факультэта Белдзяржуніверсітэта (Мн., 1996), «Зборніку нарматыўных дакументаў па аднаўленню правоў грамадзян, пацярпеўшых ад палітычных рэпрэсій 20 — 80-х гадоў», выдадзеным Дзяржкамархівам, і іншых выданнях.

Публікацыі па тэме палітычных рэпрэсій 1920 — 50-х гадоў у Беларусі з'яўляліся таксама асобнымі артыкуламі розных аўтараў у газетах і часопісах краіны.

Найбольш значнай навуковай базай па вывучэнні праблемы палітычных рэпрэсій 1920 — 50-х гадоў у Беларусі з'яўляюцца першакрыніцы — архіўныя дакументы і матэрыялы.

Так, у архівах Федэральнай службы бяспекі Расіі (архівы былога КДБ СССР) знаходзяцца крымінальна-следчыя справы на рэпрэсіраваных вышэйшых кіраўнікоў рэспублікі і органаў НКУС БССР, на асоб, якім інкрымінавалі як злачынства ўдзел у партыях і палітычных арганізацыях агульнасаюзнага маштабу і якія прыцягваліся да адказнасці Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР, загады па НКУС СССР, інфармацыі рознага плана па рэпрэсіях і рэпрэсіўнай палітыцы. У 1997 г. каля 100 тыс. крымінальна-следчых спраў з архіваў ФСБ перададзены ў Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі.

У архівах Камітэта дзяржаўнай бяспекі Рэспублікі Беларусь захоўваецца звыш 175 тыс. спраў у адносінах да 250 тыс. чалавек, якія былі прыцягнуты да адказнасці судовымі і несудовымі огранамі па палітычных матывах. Гэтыя справы даюць магчымасць высветліць лёсы людзей, новыя, невядомыя раней факты, неабходныя для аналізу гістарычных падзей 1920 — 50-х гадоў у Беларусі, даведацца аб дзейнасці палітычных партый, рухаў, арганізацый у розныя гістарычныя перыяды, з сённяшніх пазіцый убачыць яўную фальсіфікацыю гэтых спраў як палітычных.

Архівы органаў унутраных спраў утрымліваюць матэрыялы па рэпрэсіях у адміністрацыйным парадку: раскулачванню, ссылцы, высылцы,

выдаленню за межы Беларусі на спецпасяленне. Тут знаходзяцца таксама некаторыя загады, інструкцыі, якія датычацца гэтай катэгорыі грамадзян.

Для даследчыка могуць быць цікавымі дакументы і матэрыялы, якія знаходзяцца на захоўванні ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. Гэта перапіска органаў НКУС з ЦК КПБ, аператыўныя зводкі, інфармацыі, рашэнні бюро партыйных органаў аб выключэнні з партыі, стэнаграмы з’ездаў, пленумаў, бюро ЦК, нарад, якія датычацца сутнасці адміністрацыйна-каманднай сістэмы, палітычных рэпрэсій, лёсаў людзей, крымінальна-следчыя справы за 1918 — 1920 гг. Асаблівую цікавасць уяўляюць дакументы і матэрыялы Камісіі па аказанні садзейнічання ў забеспячэнні правоў ахвяр палітычных рэпрэсій 1920 — 1950-х гадоў і ўвекавечанню іх памяці пры Вярхоўным Савеце Рэспублікі Беларусь, якую ў 1991 — 1995 гг. узначальваў В.А.Піскароў. У абласных і занальных архівах знаходзяцца матэрыялы па рэпрэсіях у адміністрацыйным парадку даваеннага і пасляваеннага часу, спісы выселеных і накіраваных на спецпасяленне ў пасляваенны час. У архівах, дзе захоўваюцца дакументы заходніх абласцей краіны (Брэст, Гродна, Баранавічы, Маладзечна і інш.), — матэрыялы аб рэпрэсіях у Заходняй Беларусі.

Асаблівай увагай навукоўцаў карыстаецца імянная картатэка на асоб, неабгрунтавана рэпрэсіравных па палітычных матывах у 1920 — 1950-х гадах і пазней рэабілітаваных, якая створана ў Дзяржаўным камітэце па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь пад кіраўніцтвам аўтара гэтай публікацыі. Яна налічвае звыш 150 тыс. картак персанальнага ўліку ахвяр палітычных рэпрэсій, падрыхтаваных з перашкрыніц, 50 тыс. з іх уведзены ў ЭВМ. У Дзяржкамархіў з усіх месцаў, у тым ліку з архіваў КДБ і МУС, паступае інфармацыя пра грамадзян Беларусі, якія сталі ахвярамі сваявольства. Картка ўтрымлівае асноўныя звесткі аб людзях, якія бязвінна пацярпелі ад таталітарнага рэжыму ў 1920 — 1950-я гады, па 34 пазіцыях: прозвішча, імя, імя па бацьку, пол, год і месца нараджэння, нацыянальнасць, сацыяльнае паходжанне, адукацыя, пасада і месца працы, месца жыхарства да арышту, склад сям’і, удзел у рэвалюцыях і баявых дзеяннях перыяду 1917 — 1953 гг., дата арышту, дата асуджэння, якім органам асуджаны, характар абвінавачвання, артыкул Крымінальнага кодэкса, па якім грамадзянін прыцягваўся да адказнасці, меры пакарання, дата вызвалення, дата гібелі, прычыны гібелі, месца пахавання ці расстрэлу, калі і якім органам рэабілітаваны, наяўнасць фатаграфіі і г. д. Такая сістэма персанальнага ўліку ахвяр палітычных рэпрэсій з усіх саюзных рэспублік былога СССР дзейнічае толькі ў Беларусі. Пры заканчэнні ўліку можна будзе назваць больш дакладную лічбу неабгрунтавана рэпрэсіраваных грамадзян нашай

краіны. З гэтай своеасаблівай мінісправы, складзенай на аснове першакрыніц, можна зрабіць у сваім родзе энцыклапедычны даведнік, невялічкі летапіс кожнай ахвяры палітычных рэпрэсій — з дня арышту да даты рэабілітацыі.

Праведзеная работа дала магчымасць на дазеным этапе выправіць некаторыя колькасныя характарыстыкі ў адносінах да катэгорыі неабгрунтавана рэпрэсіраваных грамадзян, дасканала вывучыць крыніцы па праблеме палітычных рэпрэсій у Беларусі, прывесці ў адпаведнасць уліковую базу. У 1991 — 1997 гг. па матэрыялах картатэкі пад кіраўніцтвам і з непасрэдным удзелам аўтара гэтых радкоў упершыню ў гісторыі Беларусі падрыхтаваны спісы ахвяр палітычных рэпрэсій для кніг «Памяць» па Мінску, Крупскаму, Старадарожскаму, Слуцкаму, Дзяржынскаму, Маладзечанскаму, Мядзельскаму, Нясвіжскаму, Смалявіцкаму, Уздзенскаму, Чэрвенскаму, Браслаўскаму, Докшыцкаму, Верхнядзвінскаму, Лепельскаму, Пастаўскаму, Аршанскаму, Баранавіцкаму, Брэсцкаму, Ганцавіцкаму, Кобрынскаму, Столінскаму раёнах, гарадах Віцебску і Брэсту.

Працэс распрацоўкі тэмы і пошуку адказаў на яе асноўныя пытанні працягваецца.

ТЭКСТАЛОГІЯ

М.І.Мушынскі

ПЕРШЫ ПОЎНЫ ЗБОР ТВОРАЎ ЯНКІ КУПАЛЫ: КАНЦЭПЦЫЯ ВЫДАННЯ І ЯЕ ПРАКТЫЧНАЕ ЎВАСАБЛЕННЕ

Адносіны розных пластоў грамадства да духоўнай спадчыны народа, да лепшых набыткаў у галіне прыгожага пісьменства на розных этапах развіцця былі рознымі. На жаль, часамі мела месца і негатыўнае стаўленне да створанага папярэднікамі, яго недаацэнка. Але пазітыўныя тэндэнцыі нязменна бралі верх над праявамі нігілізму. Павага да класічнай спадчыны, яе вывучэнне, прапаганда ў шырокім асяроддзі паступова станавілася нормай грамадскага жыцця. Спадчына, лепшыя традыцыі мінулага ўсведамляліся як неад’емны кампанент нацыянальнай культуры, перадумова духоўнага прагрэсу.

Вялікую ролю ў працэсе вывучэння, папулярызацыі літаратурнамастацкай спадчыны, як вядома, адыгрываюць Зборы твораў, ажыццёўленыя найчасцей пэўнымі навуковымі цэнтрамі. Адным з такіх цэнтраў з’яўляецца Інстытут літаратуры імя Я.Купалы НАН Беларусі. Тут, у аддзеле тэксталогіі і выданняў, на працягу многіх дзесяцігоддзяў, пачынаючы з пасляваеннага часу, вядзецца планамерная праца над падрыхтоўкай літаратурнай, публіцыстычнай, эпісталярнай спадчыны класікаў беларускай літаратуры і тых пісьменнікаў, якія ўнеслі значны ўклад у развіццё нацыянальнай паэзіі, прозы, драматургіі, публіцыстыкі, крытыкі. Так, за апошнія гады падрыхтаваны і выдадзены Зборы твораў К.Чорнага ў 8 тамах, І.Мележа ў 10, М.Лынькова ў 8, М.Гарэцкага ў 4 (і два дадатковыя), П.Пестрака ў 5, З.Бядулі ў 5, А.Макаёнка ў 5, П.Броўкі ў 9, М.Зарэцкага ў 4, М.Багдановіча (Поўны збор) у 3, Я.Пушчы ў 2. Апроч пералічаных, выйшаў шэраг Збораў твораў у адным томе.

Большасць пералічаных тут выданняў належыць да навуковакаментаваных Збораў твораў. І ў іх падрыхтоўцы калектыў назапасіў значны вопыт. Але даўно наспеў час, калі беларускія тэкстолагі павінны ў цэнтры сваёй дзейнасці паставіць іншы тып выдання — а менавіта Поўны збор

твораў. Такая карэкціроўка напрамку працы вымагаецца інтарэсамі развіцця ўсяго нацыянальнага літаратуразнаўства, у тым ліку і самой тэксталогіі як філалагічнай дысцыпліны.

Сучасная тэксталогія ў аснову класіфікацыі *паводле тыпаў* кладзе характар працы над тэкстамі пры падрыхтоўцы яго да выдання. І тут магчымы *тры варыянты*:

1) тэкст узнаўляецца без зменаў. Гэта — дакументальнае выданне (факсімільнае, дыпламатычнае); 2) тэкст рыхтуецца тэкстолагам. Гэта — выданне крытычнае; 3) тэкст перадрукоўваецца з папярэдняга. У такім выпадку размова ідзе пра шырока вядомае масавае выданне.

У аснову ж класіфікацыі *паводле відаў* бярэцца ступень паўнаты складу выдання. Эдыцыйная практыка сведчыць, што ў нас усталявалася *пяць відаў* выданняў:

1) Поўны збор твораў; 2) Збор твораў (Творы); 3) Выбранае; 4) зборнікі твораў; 5) асобнае выданне асобнага твора.

Такім чынам, новае выданне спадчыны Янкі Купалы ў 9 тамах з'яўляецца (паводле тыпу) крытычным, навукова-каментаваным і (паводле віду) поўным, паколькі ўключае ўсю мастацкую, публіцыстычную і эпісталярную спадчыну паэта, вядомую на сённяшні дзень.

Што датычыць таго, каб назваць Поўны збор твораў Я.Купалы яшчэ і акадэмічным, дык да такога рашэння мы не гатовы: наша выданне толькі набліжаецца да ўзроўню акадэмічнага. Акадэмічнае павінна ўключаць літаральна ўсё, што выйшла з-пад пяра пісьменніка, у тым ліку і т. зв. нятворчыя матэрыялы: адрас і суму на грашовых пераводах, заўвагі на палях кніг, якія ён чытаў, ягоныя малюнкі, усе варыянты, зробленыя пры рэдагаванні ці дапрацоўцы твораў іншага паэта, празаіка. Але гэтыя пытанні сёння не могуць быць вырашаны паспяхова, бо пытанне пра бібліятэку паэта не даследавана, невядома, ці захаваліся кнігі, якія паэт чытаў і на якіх рабіў паметы. Такая ж сітуацыя і з рэдактурай. Ёсць багата сведчанняў наконт таго, што Я.Купала істотна дапрацоўваў вершаваныя вопыты, якія дасылаліся пачаткоўцамі ў «Нашу ніву». Вось каб рукапісы з Купалавымі папраўкамі знайшліся, папраўкі абавязкова павінны былі б трапіць у выданне.

Прыступаючы да працы над Поўным зборам, мы якраз і кіраваліся выкладзенымі вышэй метадалагічнымі прынцыпамі і тэарэтычнымі палажэннямі. Безумоўна, быў улічаны і багаты вопыт нашых папярэднікаў у падрыхтоўцы класічнай спадчыны да выдання, у тым ліку — дальняга замежжа[1].

Мы ставілі за мэту праз паўнату падачы матэрыялу наблізіць чытача да глыбейшага ўспрымання Купалы як мастака, паэта-наватара, адраджэнца, духоўнага бацькі нацыі, аднаго з заснавальнікаў айчыннай драматургіі, выдатнага перакладчыка, палымянага публіцыста-мысляра, буйнога грамадскага, культурнага дзеяча. І, зразумела, як чалавека, непаўторную асобу. Нам патрэбен не адрэдагаваны, не выпраўлены, не палепшаны, а рэальны, праўдзівы, аўтэнтычны Купала, менавіта такі, якім ён быў у жыцці. Паўната спадчыны — літаратурнай, публіцыстычнай, эпісталярнай — заклікана паказаць сапраўднае месца паэта ў нацыянальным адраджэнні, у духоўным жыцці грамадства, народа.

Што ж канкрэтна зроблена аўтарскім калектывам? Трэба заўважыць, што калектыў гэты нешматлікі, у яго склад уваходзілі навуковыя супрацоўнікі Т.С.Голуб, С.В.Забродская, Э.А.Золава, К.А.Казыра, Л.М.Мазанік, Т.Р.Строева, А.І.Шамякіна, Г.В.Якаўлева. У большасці з іх за плячыма вялікі вопыт тэксталагічнай працы, удзел у падрыхтоўцы не аднаго прыгаданага вышэй навукова-каментаванага Збору твораў. Дык вось на працягу даволі кароткага тэрміну імі сабрана ўсё, што сёння можна было сабраць. У параўнанні з папярэднім сямітомнікам (1972 — 1976) новае выданне выглядае больш прадстаўніча: у яго склад уключана дадаткова 80 вершаваных і болей за 100 публіцыстычных твораў, 60 лістоў, і ўпершыню — 103 дарчыя надпісы.

На сённяшні дзень з друку выйшлі шэсць тамоў з дзевяці.

Пераважная частка вершаў, якіх не было ў папярэднім Зборы твораў, друкавалася толькі ў перыёдыцы, як, напрыклад, «Песняру», «Не каханак чарнавокіх», некаторыя вершаваныя творы былі ў прыжыццёвых выданнях, але ў пасмяротныя па розных прычынах не ўваходзілі («Вялікдзень», «З мінуўшых дзён», «Любіць ён работу», «Беларушчына»), асобныя ўпершыню публікуюцца па аўтографах («Лямант пана Кавалюка», «Прыяцелі», «Нашы дэпутаты»). Гаворка тут ішла пра 2-і том (творы 1908 — 1910 гг).

Ёсць свае набыткі і ў першым томе. Гэта польскамоўны верш «Kobiecie». Упершыню з'явіўся і раздзел Dubia, у якім размешчаны вершы «Modłitwo» і «Гурка і Лідвалі», прыналежнасць якіх Я.Купалу яшчэ павінна быць пацверджана дакументальна. Польскамоўныя вершы Я.Купалы падаюцца, апроч арыгінала, яшчэ і ў даслоўным перакладзе У.Мархеля.

Чатырнаццаць вершаў і восем шарадаў складальнікі ўключылі ў 3-і том (1911 — 1914). Сярод іх такія выдатныя рэчы, як «Над Нёманам», «Папросту», «Чужым», «У чужой староньцы», «На рынку», «Годзе», «Забраны край», «Чараўнік», «На ўсе рукі», «У бяссонную ноч», «Брату-беларусу», «Сярод раз'юшаных сатрапаў», «Я мець ад кагосьці...», «Груганы». Двац-

цаць вершаў уключана ў 4-ы том (1915 — 1929), дваццаць два — у 5-ы (1930 — 1942). У 6-м змешчаны паэмы «На дзяды», «На куццю», адсутнасць якіх у Зборы твораў перашкаджала стварыць цэласны малюнак развіцця беларускага ліра-эпасу. Законнае месца сярод драматургіі Я.Купалы зойме славутая п’еса «Тутэйшыя» (том 7-ы).

Асобнай гаворкі заслугоўвае 8-ы том, дзе друкуецца публіцыстыка, крытычныя артыкулы. Абмяжуюся агульнай заўвагай аб тым, што восемдзесят матэрыялаў, якіх не было ў папярэднім выданні, істотна ўзбагацяць ранейшыя нашы ўяўленні пра Купалу як выдатнага публіцыста, палітыка, грамадскага дзеяча шырокіх поглядаў на жыццё, на праблемы дзяржаўнага будаўніцтва. Да сямідзесяці сямі лістоў, што ўваходзілі ў сямітомны Збор твораў, будзе далучана яшчэ 60 (разам з паштоўкамі, тэлеграмамі) і 103 дарчыя надпісы на кнігах і фотаздымках. Яны ўвойдуць у 9-ы том. Увесь гэты матэрыял, узяты ў сукупнасці, сістэмна асэнсаваны, дазволіць чытачу, навукоўцам па-новаму паглядзець на шматгранную спадчыну народнага песняра, накрэсліць новыя аспекты яе даследавання.

Вялікую практычную дапамогу тэкстолагам у падрыхтоўцы Поўнага збору аказвалі работнікі літаратурнага музея Янкі Купалы. Абсягі гэтай дапамогі надзвычай шырокія.

Пяройдзем цяпер да спецыфічных аспектаў працы тэкстолагаў. Паспяховае іх вырашэнне якраз і забяспечвае належны ўзровень Поўнага збору твораў. На першым месцы — выбар асноўнага тэксту. Гэта зноў жа такі праблема аўтэнтычнага Купалы, паўнаты выяўлення аўтарскай творчай волі. За аснову намі ўзята першае прыжыццёвае выданне (1925 — 1932), якое паэт рыхтаваў непасрэдна. Зразумела, каментарый — бібліяграфічны, тэксталагічны, рэальны — там адсутнічаў. Не прыводзіліся і варыянты, розначытанні, іншыя рэдакцыі. Аўтарызаванасць выдання не вызваляе, аднак, нас ад абавязковай зверкі тэксту кожнага верша з усімі прыжыццёвымі друкаванымі і рукапіснымі крыніцамі, а таксама з пасмяротнымі выданнямі, каб дакладна ўстанавіць, хто і калі ўнёс пэўную папраўку ў аўтарскі тэкст. А ведаць час узнікнення тэкстуальных змен трэба. На жаль, у ранейшых каментарыях звесткі пра гэта не прыводзіліся. Там былі толькі варыянты першапачатковага тэксту, напрыклад, варыянты «Нашай нівы», зборнікаў «Жалейка», «Спадчына». У якім наступным выданні зроблена тая ці іншая папраўка, а таксама кім зроблена, невядома. Аматараў жа паляпшаць, удасканальваць Купалавы творы, прыстасоўваць іх для пэўных палітычных, ідэалагічных патрэбаў заўжды было шмат. Іх назойлівы клопат пра ідэйную чысціню літаратуры негатыўна адбіваўся на змесце асобных твораў паэта і ўсёй творчасці. Пры ўважлівай зверцы якраз і выяўляліся памылкі, недак-

ладнасці, скажэнні, значныя купюры. Так, у першым томе ўзноўлены апушчаныя строфы ў пяці вершах («З маіх песень», «З асенніх напеваў», «З песень нядолі» («Шумныя бярозы»), «Касьба», «Шавец», у другім — у сямі («Мой погляд і мэта», «Памяці С.Палуяна», «Шчаслівасць», «Сядзь тут, пад крыжам», «Думка», «Песня», «Кругаварот»). У трэцім — у трох («Новы год», «Прыстаў я жыць», «Над Нёманам»), у чацвёртым — у пяці вершах («Паўстань», «Гэй, паехаў сын Даніла...», «Па Даўгінаўскім гасцінцы», «Каб...» і інш.).

Прычыны скарачэння тэксту, вядома, розныя, але найчасцей выкліканы ўмяшаннем цэнзуры. Так, у вершах са зборніка «Жалейка», калі рыхтаваўся першы Збор твораў, былі апушчаны радкі, дзе лірычны герой звяртаецца да Усявышняга і звязвае свае надзеі на лепшую долю з боскай ласкаю. Агульнавядома, як рашуча змагалася савецкая ўлада адразу ж пасля Кастрычніка з рэлігійнай ідэалогіяй, зацята прышчэпліваючы народу ваяўнічы атэізм. Таму самае бяскрыўднае выкарыстанне лексікі рэлігійнага, царкоўнага характару ў мастацкіх творах ацэньвалася як крамола і ідэалагічная дыверсія. Па гэтай прычыне не маглі застацца ў вершах «З маіх песень», «З асенніх напеваў», «З песень нядолі» (1905 — 1907) наступныя строфы:

«Можа, гэтакі звон
Даляціць да нябёс,
Аддасць Богу паклон,
Скажа, сколькі лью слёз» (Т. 1. С. 173).

«Не даў ты мне, Божа,
Зазнаць шчасце, волю, —
Забяры ж ты, Божа,
І маю нядолю» (Т. 1. С. 190).

«Ой, пайду я ў цэркаў,
    Свечачку куплю, —
Можа, згіне гора,
    Якое цярплю» (Т. 1. С. 192).

Жаданнем палепшыць ідэйнае гучанне верша «Кругаварот» (1906 — 1910) тлумачыцца адсутнасць у чацвёртым томе Збору твораў (1940) апошняй страфы:

«Нязнанай сілай правіць светам
Пачатак, бытнасць і канец;

Народ таўпехаецца ў гэтым,
Як стада зблуканых авец».

Занадта ўжо песімістычнымі здаліся прадстаўнікам афіцыёзу погляды Я.Купалы на гістарычны працэс, на ролю ў ім народных мас. Таму і выкасавана была непажаданая страфа. І ў наступных пасмяротных выданнях (1961, 1973) яна таксама адустнічае. Не выклікае сумнення той факт, што ў Поўным зборы рэдакцыйнай калегіяй правамерна «ўзноўлены поўны аўтарскі тэкст»[2].

З поўным правам складальнікі трэцяга тома перанеслі з каментарыя ў асноўны тэкст дзве страфы верша «Прыстаў я жыць...» (1912), якія былі апушчаны Я.Купалам па цэнзурных меркаваннях у працэсе падрыхтоўкі да друку зборніка «Шляхам жыцця»:

«На ніве роднай зброд прадажны
Скрозь гаспадарку распасцёр,
Чужацкай песняю прыказнай
Калыша здаўлены прастор.

І шумна чаркі напаўняе
Крывёй аслепленых рабоў...
Гульню так чорную спраўляе
Паміж крыжоў, паміж грабоў» (Т. 3. С. 68).

Увогуле, вывучэнне рукапіснага тэксту зборніка «Шляхам жыцця», яго карэктурных лістоў, выдадзенай у 1913 г. кнігі і аўтарскіх правак да другога выдання зборніка дазволіла прасачыць за гісторыяй тэксту многіх вершаў, якія тут змешчаны. У прыватнасці, дакладна вызначана, калі паэтам унесены праўкі ў вершы «Сад», «Рэчка», «Вярба», «У купальскую ноч», «Дзе?..», «Сваякам па гутарцы», «Маладая Беларусь», «Згнаннік» і інш.

У 2-м томе (другая частка) і ў 6-м (паэмы) папярэдняга выдання змяшчаліся творы, за асноўны тэкст якіх быў узяты адпаведна том 4-ы (1940) і зборнік «Паэмы» (1940), дзе выяўлена шмат памылак і недакладнасцяў, бо Я.Купала не прымаў непасрэдны ўдзел у іх падрыхтоўцы. Тым не менш ранейшыя складальнікі прыгаданых тамоў праігнаравалі гэты факт. Яны зыходзілі з фармальнага разумення праблемы выбару крыніцы асноўнага тэксту, паколькі выданні 1940 г. храналагічна апошнія, маўляў, іх і трэба браць у аснову. Пры падрыхтоўцы Поўнага збору мы адмовіліся ад такога спрошчанага падыходу.

Агульнавядома, якое вялікае значэнне мае дакладная дата напісання твора. Без поўных звестак на гэты конт практычна невырашальнымі заста-

юцца праблемы перыядызацыі, ідэйна-творчага развіцця пісьменніка. А блытаніна ці недакладнасць фактычнага характару могуць стварыць цяжкасці і пры напісанні навуковай біяграфіі мастака слова. Апроч таго, у нас не заўсёды ўсведамляецца, што дата, пастаўленая аўтарам пад тэкстам, — гэта арганічная, неадрыўная частка твора. І яна абавязкова павінна быць разам з творам... Нягледзячы на тое, што наша выданне — чацвёртае пасмяротнае, працы ў гэтым кірунку было шмат, а вынікі аказаліся даволі плённыя.

У першым томе ўдакладнены даты напісання вершаў «Што ты спіш?..», «Не рвіся к багатым», «Пашкадуй мужыка!», якія ў папярэдніх выданнях датаваліся 1906 г. Улічваючы тое, што на прадстаўленні, якое адбылося 7 (20) красавіка 1906 г. у маёнтку Пятроўшчына пад Мінскам, прыгаданыя вершы былі прачытаны А.Бурбісам, складальнікі мелі падставу абмежаваць час іх напісання. Верш «Вецер, і сокал, і я...», які раней змяшчаўся ў 2-м томе Збору твораў з датай 1908 — 1910 гг., зараз перанесены ў том першы і ўмоўна датуецца 1906 — 1907 гг. «Падставай для такога сцвярджэння можа служыць той факт, што аўтограф верша... змешчаны разам з творамі, якія датуюцца 1906 г. (паэма «Нікому») і 1907 г. (вершы «Эпіграма на БВС», «У зялёным садочку»)[3].

Што датычыць другога тома, дык там тэкстолагі ўнеслі папраўкі ў датаванне дзесяці вершаў: («Было гэта...», «Лес», «Стужа зблiжаецца» і інш.). Вось якія цікавыя звесткі прыведзены ў каментарыях да першага з іх. Аўтографы вершаў «Было гэта...» і «Брату» змешчаны на адной старонцы, пранумараванай лічбай 40. Нумарацыя сведчыць аб тым, што вершы павінны былі ўвайсці ў нейкі зборнік, магчыма, у «Гусляр» (1910). Пад прыгаданым вышэй вершам «Брату» ёсць аўтарская памета: «Янук Купала. Вільня. 13/IX». Яна дае падставу дапусціць, што гаворка ідзе пра 13 верасня 1909 года, бо паводле пашпартных даных у Вільні паэт жыў з 1 снежня і да 6 лістапада 1909 г.

Сур’ёзная даследчая праца праведзена ў трэцім томе па ўдакладненні часу напісання вершаў, якія змешчаны ў рубрыцы «1906–1912»: «...Але не выключана верагоднасць таго, што напісаны гэтыя творы раней і па пэўных прычынах не трапілі ў папярэднія зборнікі «Жалейка», 1908 г. і «Гусляр», 1910 г. Да такіх твораў адносяцца вершы «Шлях мой...», «Суды», «Ці ж доля мая?», «Паляці, мая мысль...», «Праз што плачаш, мужычок?», «Песня», «Сваякам па гутарцы», «Перад ночкай» і «Наша песня». Не пазней 1909 г. напісаны верш «Рвіся, думка» і «У вучылішчы» (Т. 3. С. 296). Уважліва прачытаўшы каментарый да большасці з пералічаных тут твораў, чытач атрымае болей канкрэтнае ўяўленне аб тым, калі яны пісаліся. Дзеля

аргументацыі ўласнай думкі складальнікі выкарыстоўвалі разнастайныя даныя. Напрыклад, было прынята пад увагу тое, што пад тэкстам вершаў «Рвіся, думка» і «У вучылішчы» стаяў подпіс «Янук Купала», якім паэт карыстаўся да 1910 г. А для вызначэння даты верша «Людка» прыцягнуты вось якія звесткі і меркаванні. «Машынапісны тэкст з аўтарскімі праўкамі — у рукапісным зборніку (Л. 131). Апошнія два радкі дапісаны аўтарскай рукою. Праўкі зроблены чырвоным чарнілам, што характэрна і для тых машынапісаў у рукапісным зборніку, якія адносяцца да ранняга перыяду» (Т. 3. С. 303).

У 4-м томе вершы «Мая вера», «З дня ў дзень», «З думак жабрака», «Як цені», «Дзве долі», «Бяспутнасць», «Дрэмле Юрка», «Не ўсе дома», «З песень мужычых», «Можам часта мы плакаць», «Песня» («Гнаны Янка доляй»), «Няма грошы», «Душачка, шынкарка» з раздзела «Вершы невядомых гадоў» перанесены ў адпаведныя рубрыкі на той падставе, што яны ўжо былі змешчаны ў перыядычным друку (зразумела, без аўтарскай даты), і мы зараз датуем іх годам апублікавання. А гэта, пагадзіцеся, крок наперад у справе ўстанаўлення больш дакладнай даты.

Увогуле праблема твораў, дакладная дата напісання якіх невядома, уяўляе значную складанасць пры сваім вырашэнні. Тут неабходны глыбокія агульналітаратурныя веды, шырыня погляду на гістарычны час, на літаратурны працэс. Пры падрыхтоўцы 3-га тома Золавай Э.А. былі выказаны пэўныя меркаванні і прапановы, заснаваныя на аналізе якасці паперы рукапісу, почырку Я.Купалы і стылёвай манеры паэта, дамінуючых матываў творчасці ў той ці іншы перыяд. А гэта, як бачым, сапраўдны навуковы падыход, сур’ёзная аналітычная праца.

Дзякуючы выяўленаму ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь дакументу ўдалося ўстанавіць прычыны недакладнасцяў у аўтарскім датаванні вершаў «Хрыстос васкрос!», «Мая малітва», «Цару і неба, і зямлі», «Людка», «Жнеям», «Над ніваю ў непагоду», «Праз што плачаш, мужычок...» і інш. Прыгаданы дакумент — гэта пастанова калегіі Галоўліта БССР ад 21 лістапада 1925 г. аб дазволе друкаваць «Шляхам жыцця» ў 2-м томе Збору твораў (выйшаў у 1926 г.) пры ўмове, калі там будуць даты пад творамі, якія работнік Галоўліта даў асобным спісам. Гэтых вершаў там дваццаць два. І многія з іх у першадруку мелі розныя даты. Напрыклад, «Хрыстос васкрос» — 1911 г., «Вялікдзень», паводле аўтографу, — 23 сакавіка 1909 г., «Мая малітва», згодна тэксту «Нашай нівы», — 1 жніўня 1912 г. А ў другім томе (1926) яны ўжо датуюцца 1908 г. Чым жа вытлумачыць такія нечаканыя разыходжанні? Адкуль яны? Вось што на гэты конт думаюць складальнікі і каментатары трэцяга тома Поўнага збору: «Відавочна,

што паэт быў вымушаны паставіць больш раннюю дату, каб пацвердзіць, што творы, напісаныя да рэлігійных святаў (г. зн. вершы «Хрыстос васкрос!..», «Мая малітва». — *М.М.*), маглі быць створаны толькі на пачатку творчага шляху...»[4]

Прароблена вялікая праца і па ўдакладненні крыніц першадруку. Абмяжуюся асобнымі прыкладамі, узятымі з пятага тома. У ранейшых выданнях сцвярджалася, што верш «Лён» упершыню надрукаваны ў газеце «Звязда» 12 жніўня 1935 г. У сапраўднасці ж гэтай крыніцай з’яўляецца газета «Правда» ад 11 ліпеня таго ж года (у перакладзе М.Галоднага). Аналагічная гісторыя з вершам «Нашаму святу» — не ў «Звяздзе» ад 7 лістапада, а ў тым жа нумары «Правды», дзе друкаваўся «Лён». І ў перакладзе М.Галоднага. Вершы «Як у госці сын прыехаў», «Дзве дзяўчыны» таксама спярша пабачылі свет на старонках «Правды» (пераклад М.Панова), а потым — на мове арыгінала. Прыведзеныя факты паказальныя ў плане разумення палітычнай атмасферы, псіхалагічнага клімату сярэдзіны 30-х гадоў.

Удакладнены крыніцы першадруку вершаў «Шляхі», «А я думаў», «Партызаны», «Дарогі», «Джамбулу». У каментарыях папярэдніх выданняў можна было прачытаць, што верш «Грабежнік» пры жыцці паэта не публікаваўся і яго першадрук — зборнік «Беларускім партызанам» (1942). На самай справе ён быў надрукаваны ў газеце «Савецкая Беларусь» за 20 студзеня 1942 г.

У параўнанні з папярэднімі выданнямі пэўным чынам пашырылася «Dubia», г. зн. рубрыка, адведзеная для твораў, якія прыпісваюцца паэту ці ў аўтарстве якіх няма ўпэўненасці, няма дакументальных пацверджанняў. Так, у прыгаданую рубрыку першага тома, як ужо зазначалася, уведзены вершы «Modlitwa» (1903); «Гурка і Лідвалі» (1906); другога тома — дзве рэдакцыі паэмы пра Андрэя Баболю: «Святы Андрэй Баболя. Мучанік беларускі» і «Святы Андрэй Баболя. Мучанік беларускі за веру». Подпіс: Я.Купальскі (1910). Рубрыка чацвёртага тома папоўнілася вершамі «Яшчэ вісеў на блізкім ліхтары», «У часе, калі пан над намі», «Адчуваннеяў разліў».

Хацелася б звярнуць увагу на тое, што ў кампазіцыю ранейшых выданняў намі ўнесены істотныя змены, заснаваныя на новай перыядызацыі гісторыі беларускай літаратуры XX ст. Ранейшы падзел творчасці на дакастрычніцкі і савецкі прызнаны за недастаткова абгрунтаваны, бо пры такім падыходзе ўлічваюцца грамадска-палітычныя, а не ўласна эстэтычныя фактары, не ўнут-раныя заканамернасці развіцця літаратуры як формы духоўнай дзейнасці. Вось чаму мы не сталі, як раней, штучна заганяць дакастрычніцкую паэзію абавязкова ў тры першыя тамы, каб тым самым лішні раз падкрэсліць якасныя адрозненні паміж творчасцю дарэвалюцый-

нага і савецкага перыядаў. Улічваючы ўсе гэтыя моманты, тэкстолагі прапанавалі іншае размяшчэнне Купалавых вершаў па тамах: 1904 — 1907; 1908 — 1910; 1911 — 1914; 1915 — 1929; 1930 — 1942. Вядома, ідэальнай перыядызацыі не існуе, бо яна схематызуе творчы працэс. А творчая дзейнасць — з'ява рухомая, зменлівая, цякучая. Прапанаваная перыядызацыя — не штучная, не адвольная. У ёй адбіваюцца рэальныя змены ў творчасці паэта. Так, першы том — гэта фактычна перыяд зборніка «Жалейка» (1908), другі — зборніка «Гусляр» (1910), трэці — «Шляхам жыцця» (1913). І год 1929-ы — таксама невыпадковы, бо гэтым годам завяршаецца першы перыяд гісторыі беларускай літаратуры XX ст. У тым, што вершы 30-х — пачатку 40-х гадоў склалі цалкам пяты том, таксама ёсць свая логіка.

Паколькі тут закранута пытанне кампазіцыі Збору твораў, нельга абмінуць вось які прынцыповы момант. Так, калі 1-ы том праходзіў рэцэнзаванне, было вырашана напісаць кароткія нарысы па гісторыі кожнага Купалавага зборніка — як ён ствараўся, які ўдзел у яго падрыхтоўцы прымаў непасрэдна паэт, якія змены ўносіліся ім пры чытанні карэктур і г. д. Аўтарамі нарысаў з'яўляюцца А.І.Шамякіна («Жалейка»), Т.Р.Строева («Гусляр»), Э.А.Золава («Шляхам жыцця»), Л.М. Мазанік («Спадчына»).

У Поўным зборы нашмат багацейшым будзе гісторыка-літаратурны і рэальны каментарый. За кошт новых матэрыялаў, якія ўжо публікаваліся ў друку і якія непасрэдна тэкстолагамі выяўлены ў архівах. Каб у тым пераканацца, дастаткова раскрыць любы том на любой старонцы. Так, сваёй змястоўнасцю вызначаюцца каментарыі да змешчаных у першым томе вершаў «Мужык» (С. 343 — 344), «Што ты спіш?..» (С. 347 — 348), «І як тут не смяяцца...» (С. 349 — 350), «З песень нядолі» (357), «Вецер, і сокал, і я...» (С. 370 — 371), «Я не паэта» (371 — 372), «Да сваіх думак» (С. 373), «З песень аб сваёй старонцы» (С. 377 — 378), «А хто там ідзе?» (С. 378 — 381), «Песня вольнага чалавека» (С. 382), «Канюх» (С. 395) і інш.

Тое ж трэба сказаць і пра наступныя тамы. Прычым, агульны аб'ём каментарыя не толькі зменшыўся, але і ўзрос, што пацвярджаюць лічбы: каментарый першага тома займае 341 — 401 стар., другога 261 — 330, трэцяга 270 — 331, чацвёртага 355 — 434.

Нельга не звярнуць увагу і на каментарыі да твораў, перакладзеных Я.Купалам на беларускую мову — «Слова аб палку Ігаравым...» (С. 418 — 422), «Міжнародны гімн» (С. 423 — 426), «Слова аб палку Ігаравым» (вершаваны пераклад) (С. 427 — 431). Прыведзеныя лічбы гавораць пра сур'ёзнае стаўленне тэкстолагаў да падрыхтоўкі Поўнага збору, пра імкненне дапамагчы чытачу глыбей разабрацца ў абставінах, у якіх той ці іншы твор быў напісаны, апублікаваны, перакладзены.

Значнае месца ў каментарыях займаюць звесткі, якія тычацца прыжыццёвых ацэнак твораў Я.Купалы. І тут не абышлося без сур'ёзных спрэчак, дыскусій. Разыходжанні выклікала рашэнне прыводзіць вытрымкі не толькі са станоўчых водгукаў, але і з артыкулаў вульгарна-дагматычнага зместу. На нашу думку, каб глыбей адчуць трагізм існавання Купалы-пакутніка, каментарый да яго твораў павінен уключаць разнастайны даведачны матэрыял.

Той, хто знаёміўся з першымі тамамі, напэўна, звярнуў увагу на адсутнасць у іх традыцыйнага літаратурнага артыкула, дзе разглядаюцца творы, змешчаныя ў дадзеным томе. Чым такая навацыя выклікана? Мы ж памятаем, што літаральна ўсе папярэднія выданні, якія рыхтаваліся Інстытутам літаратуры — Зборы твораў К.Чорнага, І.Мележа, М.Лынькова, П.Пестрака, П.Броўкі, М.Гарэцкага, М.Зарэцкага, Я.Пушчы, М.Багдановіча, мелі літаратурна-крытычныя нарысы. У Поўным зборы Я.Купалы вырашана адмовіцца ад жанравай формы гісторыка-літаратурнага даследавання, бо ёсць небяспека таго, што праз колькі гадоў прыведзеныя ацэнкі будуць успрымацца як устарэлыя. Ды і ці можна меркаванне пэўнага даследчыка, няхай нават і вельмі аўтарытэтнага, прафесійна падрыхтаванага, прэтэндаваць на поўную аб'ектыўнасць? Напэўна ж, не! Вось чаму мы абмежаваліся толькі саліднай прадмовай, якую напісаў вядомы даследчык творчасці Я.Купалы У.Гніламёдаў.

У працэсе падрыхтоўкі Поўнага збору давялося вырашаць і пытанне аб форме падачы варыянтаў. З раздзела «Каментарыі» мы перанеслі іх у асноўную частку тома і змясцілі пад рубрыкай «Іншыя рэдакцыі і варыянты». У чым сутнасць новага падыходу? У імкненні пераасэнсаваць ранейшы погляд на варыянты як на нібыта другасны матэрыял, адкінуты, забракаваны асабіста аўтарам. Было вырашана: няхай даследчыкі Купалавай спадчыны, увогуле ўсе, хто любіць яго паэзію, самастойна параўнаюць першапачатковы і агульнавядомы тэкст і зробяць вывад, ці тут меў месца ідэалагічны ўціск, цэнзурны прымус, самарэдагаванне ці сапраўдная творчая перапрацоўка, удасканальванне радка, выкліканае творчымі меркаваннямі. А каб дапамагчы прыхільніку таленту Я.Купалы разабрацца ў гэтых пытаннях, мы і змянілі статус варыянтаў, надрукаваўшы іх не петытам, а такім жа шрыфтам, што і асноўны тэкст. Дадзенае тэксталагічнае рашэнне носіць прынцыповы характар, бо дазваляе па-новаму паглядзець на праблему аўтарскай творчай волі: калі перапрацоўка рабілася не добраахвотна, а пад прымусам, дык гаворка павінна ісці якраз пра парушэнне волі аўтара. І не выключана, што за асноўны тэкст трэба браць не апошні па часе, а менавіта той, які папярэднічаў апошняму.

Трэба мець на ўвазе і яшчэ адзін момант. З кожным годам каштоўнасць слова, напісанага класікам літаратуры, узрастае. І чым раней яно прамоўлена і зафіксавана на старонках друку, тым вышэй яго вартасць — калі не эстэтычная, дык гісторыка-пазнавальная. Сказанае асабліва датычыць рознага роду слоўнікаў або ілюстрацыйнага матэрыялу для вучэбных дапаможнікаў. Звычайна складальнікі маюць справу з апошнімі варыянтамі твораў, забываючы пра тое, што т. зв. апошнія былі адрэдагаваны ў 30 — 50-я гады. Ахвотнікаў жа папраўляць, паляпшаць «ідэалагічна нясталых» паэтаў і празаікаў, мова якіх, маўляў, засмечана нацдэмаўскай лексікай, у тую эпоху знаходзілася багата. І пісьменнік нічога не мог зрабіць у сваю абарону: пра яго згоду ніхто не пытаўся, а пра нязгоду ён меў магчымасць пратэставаць моўчкі. Дык навошта нам замацоўваць кананізацыю кімсьці адрэдагаваных твораў? Ды і нават калі рэдагаванне ажыццёўлена, паводле своечасовай падказкі «клапатлівых» сяброў, самім пісьменнікам? Няхай жа рубрыка «Іншыя рэдакцыі і варыянты» хоць у пэўнай ступені выправіць сітуацыю, дасць у рукі чытачу і даследчыку сістэматызаваны матэрыял для роздуму над тым, ці была тут праява сапраўднай творчай волі ці творчага бязволля, вымушанай уступкі жорсткім патрабаванням ідэалогіі.

Хацелася б спыніцца на адным моманце ў структуры каментарыя — на звестках аб тым, у якія прыжыццёвыя выданні кожны верш, паэма, п’еса Я.Купалы ўваходзілі, на якія мовы і кім яны перакладаліся. Зноў жа: складальнікі не прэтэндуюць тут на першаадкрыццё, не прысвойваюць сабе чужых заслуг — прыведзеныя звесткі ўзяты з вядомых друкаваных крыніц, у тым ліку і з «Энцыклапедычнага даведніка». Тым не менш іх наяўнасць у каментарыі — не фармальная адзнака бібліяграфічнай паўнаты, а паказчык змястоўнага характару. Сказанае асабліва стасуецца да перакладу твораў: чытач мае магчымасць наглядна ўбачыць, якія творы Я.Купалы лічыліся найбольш прыдатнымі для папулярызацыі на мовах народаў свету, а якія перакладчыкі чамусьці абміналі. Возьмем, у прыватнасці, вершы, напісаныя Купалам у 1911 г. На адну мову перакладзена 6 вершаў, на дзве — 10, на тры — 6, на чатыры — 2, на пяць — 3, на шэсць — 2. Як бачым, разбежка досыць вялікая, і тут ёсць над чым паразважаць. Задача яшчэ болей ускладніцца, калі мы дадамо, што дзевяць вершаў з той жа датай 1911 г. (а іх усяго сорак шэсць) ні разу не перакладаліся, у той жа час асобныя вершы перакладзены на восем моў («Песня мая», «Над ракою ў спакою»), на дзевяць («Жняя»»), на адзінаццаць («Як у лесе зацвіталі...»), на дванаццаць («Дзве таполі») і нават на пятнаццаць («Ты прыйдзі...»).

Напэўна, гэты аспект — разгляд вершаў у сувязі з тым, як ставіліся да іх перакладчыкі розных краін свету — яшчэ не закранаўся беларускім

купалазнаўствам. А такі аспект правамерны. І даследаванне яго дапаможа глыбей і паўней асэнсаваць невычэрпную спадчыну Я.Купалы, якая павінна стаць духоўным здабыткам усяго цывілізаванага свету, часткай агульначалавечай культуры. Поўны збор твораў якраз і мае на мэце далейшую актывізацыю намаганняў усіх прыхільнікаў таленту вялікага беларускага паэта ў справе прапаганды ягонай творчасці.

Не паграшу супраць ісціны, выказаўшы спадзяванне на тое, што Поўны збор твораў Янкі Купалы па завяршэнні стане ўзорам для падрыхтоўкі навукова-каментаваных выданняў іншых беларускіх пісьменнікаў, чыя спадчына яшчэ не сабраная і не выдадзеная ў поўным аб'ёме. Адначасова гэта будзе і аўтарытэтная крыніца і аснова рознага тыпу выдання Купалавай спадчыны: «выбраных вершаў», «выбранай публіцыстыкі Я.Купалы», выдання серыі «Школьная бібліятэка», падарункавых, сувенірных выданняў.

Паўната падачы твораў Я.Купалы заахвоціць і перакладчыкаў, кампазітараў, сцэнарыстаў на пераклад, інсцэніраванне і напісанне музыкі на тыя творы, якія да гэтага часу былі мала вядомыя шырокай чытацкай аўдыторыі.

Не выключана магчымасць, што і аўтары вучэбных праграмаў для агульнаадукацыйнай школы, ліцэяў, гімназіяў, тэхнікумаў, ВНУ, аўтары маючых быць напісанымі падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў пераглядзяць праграмы і падручнікі, зробяць іншы выбар, абновяць вучэбны курс за кошт твораў, якія ў папярэдніх выданнях Я.Купалы адсутнічалі.

[1] «Спадчына». 1995; Станкевіч Ст. «Янка Купала. На 100-я ўгодкі ад нараджэння». Нью-Йорк, 1982.

[2] Купала Я. П. зб. тв.; У 9 т. Мн., 1996. Т. 2. С. 324.

[3] Там жа. Т. 1. С. 371.

[4] Там жа. Т. 3. С. 286.

З ГІСТОРЫІ ДЗЯРЖАЎНЫХ УСТАНОЎ

В.К.Ракашевич

ГЛАВЛИТ БССР (1923–1991)

Органы по охране государственных тайн в печати начали создаваться в БССР в июне 1922 г. В целях объединения всех видов печатных произведений при Наркомпросе БССР было учреждено Главное управление по делам литературы и издательства (Главлит). Его задачи и функции определялись Положением, утвержденным СНК БССР 5 января 1923 г.[1]

На Главлит и его местные органы возлагались:

• предварительный просмотр всех предназначенных к опубликованию или распространению литературных произведений как рукописных, так и печатных, снимков, рисунков, карт;

• выдача разрешений на право издания отдельных произведений;

• составление списков произведений печати, запрещенных к продаже и распространению;

• издание правил, распоряжений и инструкций по делам печати, обязательных для всех органов печати, издательств, типографий, библиотек и книжных магазинов.

Главлит и его органы запрещали издание и распространение произведений, содержавших агитацию против советской власти, разглашавших военные тайны, возбуждавших националистический и религиозный фанатизм, носивших порнографический характер. От политической цензуры освобождалась партийная коммунистическая печать. В отношении ее произведений осуществлялись лишь проверки по линии военной цензуры. На всех остальных произведениях печати, издававшихся в республике, должна была иметься виза Главлита или его местных органов.

Владельцы и заведующие типографиями под угрозой привлечения к уголовной ответственности обязаны были следить за тем, чтобы печатаемые ими произведения имели разрешительную визу Главлита. В адрес последнего высылалось по пять экземпляров всякого рода печатной продукции.

В соответствии со ст. 8 Положения о Главлите БССР надзор за зрелищными мероприятиями и театральными представлениями поручался центральной репертуарной комиссии Наркомпроса республики. В мае 1923 г. СНК БССР принял постановление о создании при Главлите Комитета по контролю за репертуаром[2]. В его задачи входили выдача разрешений о постановке драматических, музыкальных и кинематографических произведений, составление и опубликование списков разрешенных и запрещенных к публичному исполнению произведений. Комитет имел право контролировать репертуар всех зрелищных предприятий и издавать инструкции о порядке осуществления контроля, закрывать через административные и судебные органы зрелищные предприятия в случаях нарушения ими постановлений Комитета по контролю за репертуаром. За рассмотрение представлявшихся в Комитет и его местные органы произведений взимался особый сбор. За деятельностью зрелищных предприятий всех типов надзор осуществляли также Народный комиссариат внутренних дел и его местные органы.

В 1927 г. Комитет по контролю за репертуаром стал именоваться Главным комитетом по контролю за репертуаром (Главрепертком)[3]. В Витебске и Гомеле функционировали горреперткомы, в районах — райреперткомы. Принятое в этом году Положение о Главрепертркоме уточняло его задачи и функции. Кроме выдачи разрешений о постановке в БССР спектаклей Главрепертком утверждал их сценарии, разрешал организацию гастролей театральных и других художественных коллективов, составлял и публиковал списки и сообщения о запрещенных и разрешенных для публичного исполнения произведений, контролировал печатание рекламных материалов.

Органы цензуры в БССР строили свою деятельность на основе нормативных документов, большинство которых поступало из Москвы. Так, 2 июня 1926 г. всем органам цензуры было направлено постановление СНК СССР, утвердившее перечень сведений, являвшихся по своему содержанию специально охраняемой государственной тайной. В их число входили: *А. Сведения военного характера:* дислокация частей, учреждений и заведений Красной Армии и объектов военной охраны, за исключением указанных в особой инструкции Народного комиссариата по военным и морским делам СССР; организация, численность и подготовка вооруженных сил страны, техническое и военно-инженерное оборудование, финансирование, снабжение армии; мобилизационные и оперативные планы, мобилизационная готовность промышленности, транспорта, связи; изобретение новых технических и иных средств военной обороны. *Б. Сведения экономического характера:* состояние казначейских валютных фондов и оперативно-

валютных планов страны, открытия, изобретения, технические усовершенствования. *В. Иного рода сведения:* касающиеся переговоров и соглашений Союза ССР с иностранными государствами, мероприятий и выступлений Союза ССР в области внешней политики и внешней торговли, о мерах и методах борьбы со шпионажем и контрреволюцией[4].

Характер, содержание, формы и методы работы Главлита БССР раскрывают документы и материалы, хранящиеся в НАРБ. Частично они отложились в фонде Наркомпроса БССР (Ф. 42. Оп. 1. Д. № 1569; 1570; 1576–1579; 1958–1960). К ним относятся постановления, распоряжения, приказы ЦИК, СНК БССР, коллегии Наркомпроса и Главлита БССР, положения об органах цензуры, акты проверок книжных фондов библиотек, списки изданий, произведений, пьес и эстрадного репертуара, разрешенных Главлитом БССР к показу в общественных местах.

В фонде ЦК КПБ (Ф. 4-п. Оп. 16 — отдел печати) за 1924—1939 гг. хранятся протоколы президиума, бюро совпартиздательства, циркуляры отдела печати, переписка с Главлитом и издательствами, сведения о литературных группах и их деятельности, записки и списки литературы, подлежавшей изъятию и другие материалы. В делах описи 27 — отдел пропаганды и агитации ЦК — сохранилась переписка с Главлитом и обллитами республики, списки рецензий, справки об ошибках, допущенных в печатных изданиях.

Документы и материалы о деятельности органов цензуры в республике в послевоенный период отложились в фонде № 1195. Это приказы и циркуляры Уполномоченного СНК СССР и начальника Главлита по вопросам цензуры, акты обследований, текущие и годовые отчеты, переписка с партийными и государственными органами и организациями. Особый интерес представляют информации Главлита БССР в ЦК КПБ и СМ БССР, отчеты о работе по методическому руководству экспертными комиссиями, переписка с Главлитом СССР, перечни сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению.

Имеющиеся документы и материалы позволяют исследователям достаточно полно изучить деятельность Главлита как специфического органа в системе управления общественной жизнью в республике на различных этапах ее развития.

Органы цензуры в республике строго охраняли существовавшие в действительности и искусственно придуманные ими государственные тайны. В 1920—1930-е годы они постоянно выискивали «враждебные» общественному строю произведения литературы и искусства, бесцеремонно клеймили

классовым позором творческую и научную интеллигенцию. Это подтверждают многочисленные факты.

В марте 1928 г. на заседании бюро ЦК КП(б)Б подверглась критике деятельность Главлита БССР за разрешение к публикации цикла стихотворений Я.Пушчы (Плашчынскі І.П.) «Лісты да сабакі». Автор обвинялся в низком идейно-художественном уровне своего произведения, наличии в нем пессимистических ноток. Из отчета Главлита БССР за 1928 г. видно, что под запрещение к публикации попали произведения: Я.Лёсик «Основные мотивы в творчестве М.Богдановича» — как с четко националистическим содержанием; К.Крапива «Концерт», «Бараны» (стихи) — как сатира на политику партии в области печати; Я.Купала — стихотворения «Чужым» и «Над Нёманам» — как шовинистического и антисоветского содержания. В шовинизме обвинялось стихотворение Якуба Коласа «Ваяцкі марш». С репертуара Белорусского государственного театра была снята пьеса Янки Купалы «Тутэйшыя». К публикации не были допущены за «шовинистическое содержание» статьи ряда делегатов Академической конференции по реформе Белорусского правописания и азбуки (1926), посвященные работе словарной комиссии[5].

В 1928 г. Главлит БССР подверг критике и потребовал переработки пьесы А.Мировича «Запяюць верацёны». Был сделан вывод о том, что она не отвечает требованиям текущего момента, карикатурно изображает жизнь рабочей массы, не раскрывает роли партийной организации.

Особое внимание уделялось запрещению и снятию из обращения «вредной» литературы. Так, составленный в 1935 г. список литературы, подлежавшей изъятию из библиотек общего пользования, учебных заведений и книготоргующих организаций, насчитывал 620 наименований. Среди запрещенных оказались книги: Я.Лёсік «Аўтаномія Беларусі», Я.Лёсік і Н.Міцкевіч «Як Мікіта бараніў сваіх»; М. і Г.Гарэцкія «Руска-беларускі слоўнік»; З.Бядуля «Жыды на Беларусі»; А.Гарун (А.У.Прушынскі) «Матчын дар» і «Думы і песні»; А.Смоліч «Зорка. Беларуская граматыка»; У.Галубок «Апошняе спатканне» (драма); М.Гарэцкі «Невялічкі беларускамаскоўскі слоўнік»; У. Ігнатоўскі «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі»; Б.Тарашкевіч «Беларуская граматыка для школ»; Ф.Аляхновіч «Тэатр на вёсцы»; Я.Карскі «Беларускі народ і яго мова»; А.Луцкевіч «Польская акупацыя ў Беларусі»; «Беларуская навуковая тэрміналогія»; К.Дуж-Душэўскі і В.Ластоўскі «Слоўнік геаметрычных і трыганаметрычных тэрмінаў і сказаў»; К.Езавітаў «Становішча беларускай школы ў Латвіі»; С.Рак-Міхайлоўскі «Арыфметычны задачнік для пачатковай школы»; А.Дудар

«Вершы»; У.Пічэта «Пытанне аб вышэйшай школе на Беларусі ў мінулым» и др.

Отметим, что изъятию подлежали все произведения указанных авторов (всего 28 человек) всех годов выпуска и на всех языках[6].

В Докладной записке Главлита БССР в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)Б от 25 июля 1936 г. сообщалось, что за последние два года по Белгосиздату задержан до и после выхода в свет ряд произведений троцкистов и с контрреволюционными троцкистскими извращениями. Была изъята и уничтожена корректура книги Гай Гая (Бжышкен Гайк) «В боях за Советскую Беларусь», а также весь тираж его книги «Один из многих» на белорусском и русском языках, посвященных советско-польской войне 1919–1920 гг.

«Арестованной» оказалась книга «Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларуси», которая издавалась Истпартом в 1934 г. В заключении на нее указывалось: «В книге имеется две статьи троцкистов, не показана роль т. Кагановича в истории КП(б)Б и Октябрьской революции в Белоруссии». Книгу уничтожили в типографии. В учебнике по грамоте для допризывников «Красный боец», по выводам Главлита БССР, имели место такого рода «грубые» троцкистские искажения: «биография т. Сталина доведена только до 1922 г. и не показана роль т. Сталина как организатора побед социализма в нашей стране, не показана его роль в разгроме контрреволюционного троцкизма, а также правого оппортунизма»[7]. В 1937 г. в список литературы, подлежащей изъятию из библиотек и торгующих организаций, вновь были включены книги из всех ранее разосланных списков литературы, изданной в БССР. В нем значилось 1561 наименование книг.

В связи с оккупацией республики немецко-фашистскими захватчиками Главлит БССР временно прекратил свою деятельность, возобновив ее в июне 1943 г. В июле 1944 г. он переехал в Минск. В этот период Главлит проводил предварительный и последующий контроль над всеми газетами (республиканскими, областными, районными, отраслевыми), книжно-журнальной продукцией, выпускавшейся мелкопечатной продукцией, материалами республиканского, областного и районного радиовещания и БелТА. Основной задачей органов цензуры была проверка и очистка от вредной литературы и произведений изобразительного искусства библиотек общественного пользования и книготорговой сети. С апреля 1944 г. проверялись все библиотеки, из которых изымалась и уничтожалась литература, изданная оккупантами. Один экземпляр изданий передавался в спецхраны республиканской и областных библиотек.

Практическая деятельность Главлита БССР и его местных органов строилась на основе строгого соблюдения союзных нормативных актов.

Среди них: «Перечень сведений, составляющих военную и государственную тайну в мирное время», «Инструкция цензору», «Правила производства и выпуска в свет произведений печати», «Обязательные правила для районной печати и радиовещания», «Инструкция по обеспечению сохранения государственной тайны в учреждениях и на предприятиях СССР», «Инструкция для исполнителей-работников Главлита». С введением нового «Перечня» аннулировались все ранее выпущенные указания и разъяснения перечневого характера.

Особое значение для усиления наблюдательных и контрольных функций Главлита имели Указ Президиума Верховного Совета СССР от 9 июня 1947 г. «Об ответственности за разглашение государственных тайн и за утрату документов, содержащих государственную тайну» и Постановление Совета Министров от 9 июня 1947 г. «Об установлении перечня сведений, составляющих государственную тайну, разглашение которых карается по закону».

В 1947 г. Главлит БССР осуществлял цензорский контроль над 9 журналами, 10 республиканскими газетами, 4 отраслевыми, 2 ведомственными, 11 областными, 174 районными, 3 многотиражными газетами, всеми изданиями Госиздата БССР, издательством Академии наук, республиканским радиокомитетом, 12 областными и 90 районными редакциями радиовещания, материалами БЕЛТА, 3587 библиотеками и 192 типографиями, а также над литографиями[8].

Приказом Уполномоченного Совета Министров СССР по охране военных и государственных тайн в печати от 25 марта 1950 г. № 25 были утверждены типовые формы отчетности местных органов цензуры о проделанной цензорской работе. Они включали: донесения о запрещенном издании, находящемся в процессе печатанья или в готовом тираже; карточки последующего контроля; отчет районного цензора о выполненной работе и расходовании номеров; сводки предварительного и последующего контроля; текстовые сводки вычерков предварительной цензуры; сводное донесение о выпущенных в свет произведениях печати; отчет о работе по проверке книжных фондов библиотек; отчет о работе по контролю за торговлей букинистической литературой; донесения о состоянии спецфондов литературы; отчет о работе с кадрами[9]. В том же году на учет Главлитом взяты все музеи и выставки. Устанавливался постоянный контроль за рассылкой полиграфическими предприятиями сигнальных экземпляров, бесплатных обязательных экземпляров и платных обязательных экземпляров произведений печати.

В соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 15 марта 1953 г. Главлит был передан в состав Министерства внутренних дел республики. В октябре 1953 г. он был выделен из системы Министерства внутренних дел в самостоятельное Главное управление по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров БССР.

После 1956 г. Главлит СССР постепенно снимает контроль со многих печатных изданий. Соответственно уменьшилось число работников его цензорских органов. Были упразднены должности районных уполномоченных Главлита и цензоров-совместителей. Обязанности по контролю за сохранением военной и государственной тайны в районных и многотиражных газетах поручались редакторам этих газет[10].

В апреле 1958 г. СМ БССР утвердил новое Положение о Главном управлении по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров Белорусской ССР. Согласно этому положению задачей Главлита республики являлась охрана военных и государственных тайн как в печати, так и в радиовещании и телевидении. Совместно с министерствами, ведомствами и организациями он должен был рассматривать и при необходимости вносить в Главлит СССР предложения о порядке публикации тех или иных материалов, вызывавших у цензоров сомнения. О своей работе органы цензуры были обязаны информировать ЦК КПБ, СМ БССР, Главлит СССР.

Более конкретно функциональное назначение Главлита БССР заключалось в следующем:

• проведение предварительного контроля за выпуском печатной продукции всеми находившимися на территории республики издательствами, редакциями газет, журналов и др.;

• контрольное чтение материалов, намеченных к передаче по радио, телевидению, распространению по каналам БЕЛТА (открытое вещание и открытые публикации и распространение);

• осуществление контроля за информацией, подлежащей передаче иностранным корреспондентам, иностранной литературой, поступавшей в СССР и БССР, за рукописями текстов докладов, фотовыставок и другими материалами, вывозимыми за рубеж и предназначенными там для опубликования либо передачи иностранным организациям, отдельным лицам, а также контроля за произведениями печати, рукописями и иными материалами, направляемыми по почте из БССР частным лицам в зарубежных странах;

• организация контроля за изъятием министерствами, ведомствами, организациями из книжных фондов библиотек и книготорговой сети литера-

туры, запрещенной для широкого пользования, соблюдением правил хранения и выдачи на руки литературы, находящейся в спецфондах библиотек;

• ведение контроля текстов произведений, используемых в театрах, цирках и эстраде, экспозиций, предназначенных для открытого обозрения в краеведческих, научно-технических и естественно-научных музеях, а также на постоянных и временных промышленных, сельскохозяйственных и других выставках;

• наблюдение за издаваемой политической литературой.

Главлит БССР давал разрешения на печатание портретов классиков марксизма-ленинизма, руководителей коммунистической партии и советского правительства, маршалов Советского Союза только по эталонам, утвержденным Главлитом СССР и Министерством культуры СССР. На контроле у него находились хроникальные и научно-технические фильмы, выпускавшиеся киностудией «Беларусьфильм». Им инспектировалась работа областных управлений по охране военных и государственных тайн в печати, штатных цензоров всех уровней, созывались совещания цензорского актива, организовывались курсы и семинары по подготовке и переподготовке руководящего и цензорского состава системы Главлита республики. В необходимых случаях Главлит имел право требовать от министерств, ведомств, учреждений и организаций, а также от издательств и редакций проведения экспертизы подготовленных ими к открытому изданию работ с целью определения наличия в них сведений, не подлежавших опубликованию, издавать в установленном порядке инструкции об изъятии из библиотек и книготорговой сети изданий, содержавших положения, искажавшие существо проводимой политики, возвращать в общие фонды книги, основания для изъятия которых отпадали.

В Главлит поступали для последующего контроля сигнальные экземпляры всех выпускавшихся в БССР произведений печати, в местные органы цензуры — сигнальные экземпляры произведений печати, выходивших на территории области.

К концу 1958 г. в республике изменилось количество контролируемых цензурой объектов. Главлит БССР и его органы на местах осуществляли в этот период контроль над материалами 7 издательств, 10 республиканских, 7 областных, 161 районной газет, 15 массовых журналов и 35 других периодических изданий журнального типа, материалами БЕЛТА, теле- и радиовещания, проверяли печатную продукцию, издававшуюся министерствами и ведомствами, научно-исследовательскими институтами, высшими учебными заведениями. Контролировались также книжные фонды 18439 библиотек, проверялись экспонаты 25 музеев, 11 выставок, принималась

продукция 5 художественных мастерских, контролю подлежали произведения искусства (драматургия всех жанров, произведения для эстрады, литературные тексты музыкальных и музыкально-вокальных произведений)[11]. Просматривалась печатная продукция, посылавшаяся частными лицами за границу (на Минском Главпочтамте), а также ввозимые в СССР печатные издания (на Брестской таможне)[12].

Указом Президиума ВС БССР от 21 сентября 1966 г. создан союзно-республиканский Государственный комитет Совета Министров Белорусской ССР по печати. Главное управление по охране военных и государственных тайн в печати вошло в его состав. Постановлением СМ БССР от 21 ноября этого же года Главное управление по охране военных и государственных тайн в печати Комитета по печати при СМ БССР и подчинявшиеся ему областные управления упразднялись. Образовывался новый государственный орган — Главное управление по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров БССР[13].

Штатное расписание Главлита постоянно менялось.

Так, штатным расписанием 1948 г. в аппарате Главлита предусматривалось структурное деление: руководство, отдел предварительной цензуры, отдел последующей цензуры, цензоры по регионам и направлениям деятельности. В 1951 г., помимо руководства, функционировал отдел по контролю за репертуаром и зрелищами, первый и второй отделы. Созданное же в 1966 г. Главное управление по охране государственных тайн в печати при СМ БССР структурного деления не имело.

Значительные изменения в деятельности Главлита республики произошли в 1988 г. Постановлением СМ БССР от 10 июня 1988 г. численность его аппарата была сокращена более чем на 40%. По состоянию на март 1988 г. в Главном управлении работали: начальник, заместитель, два начальника отделов, 10 старших редакторов, 3 редактора, главный бухгалтер, два инспектора.

Объем работы в эти годы, однако, не сокращался, а увеличивался, что было связано с постоянным расширением в республике издательской деятельности. Многие литературные произведения после рецензирования задерживались и возвращались на доработку. Наиболее характерными обвинениями со стороны цензоров являлись: неверное освещение авторами ряда явлений советской действительности; искажение правды о партизанском движении на территории БССР в годы Великой Отечественной войны, принижение роли героев борьбы; предвзятое, одностороннее освещение жизни колхозной деревни и др. Авторам, издательствам, общественно-политическим и литературным журналам возвращались на доработку роман

Э.Скобелева «Шаги за твоей спиной», повесть В.Быкова «Круглянскі мост», роман И.Чигринова «Апраўданне крыві», книга В.Колесника «Парусы Адысея» (У.Жылка і рамантычныя традыцыі ў беларускай паэзіі), В.Каваленка «Агульнасць лёсаў і сэрцаў» (Беларуская паэзія аб Вялікай Айчынанй вайне ў кантэксце рускай і іншай літаратуры). В книге Н.Сташкевича «На защите идей Октября» правился текст, в котором содержались некритические, с точки зрения цензоров, оценки деятельности белорусских писателей, публицистов-националистов А.Луцкевича, Я.Лёсика, А.Гаруна, В.Ластовского[14].

В 1981–1986 гг. количество прошедших предварительный контроль при подготовке к печатанию материалов составляло в среднем 41540 учетно-издательских листов в год. Ежегодно просматривалось на экране в среднем 104100 м. кинопленки, 9320 единиц печатных материалов, отправляемых за рубеж по почте. В проконтролированных изданиях в среднем более чем в тысяче случаях в году снимались сведения, запрещенные к открытому опубликованию.

Вот данные об отклоненных в этот период Главлитом БССР уже подготовленных к печати материалов: 1981 г. — 93 наименования, 1982 г. — 50, 1983 г. — 51, 1984 г. — 82, 1985 — 56, 1986 г. — 141 наименование. Количество вмешательств, сделанных цензорами Главлита в материалы издательств, журналов, газет в 1981–1986 гг., выглядит следующим образом: *Издательства*: «Наука и техника» — 170, «Вышэйшая школа» — 112, «Университетское» — 65, «Беларусь» — 223, «Мастацкая літаратура» — 62, «БелСЭ» — 65, «Ураджай» — 72, «Полымя» — 206. *Журналы*: «Полымя» — 40, «Маладосць» — 27, «Нёман» — 53, «Коммунист Белоруссии» — 49, «Народное хозяйство Белоруссии» — 91, «Здравоохранение Белоруссии» — 35. *Газеты*: «Звязда» — 116, «Советская Белоруссия» — 135, «Сельская газета» — 74, «Минская праўда» — 138, «Вечерний Минск» — 204, «Чырвоная змена» — 122, «Знамя юности» — 117, «Літаратура і мастацтва» — 61. *Гостелерадио*: 312[15].

В связи с принятием в августе 1990 г. Закона СССР «О печати и других средствах массовой информации» на Главлит были возложены обязанности по разработке нормативных и методических документов в области охраны государственных тайн, консультирование по этим вопросам работников газет, журналов, издательств, радио и телевидения.

В декабре 1990 г. Главное управление по охране государственных тайн в печати преобразовано в Главное управление по охране государственных тайн в печати и других средствах массовой информации при Совете Министров Белорусской ССР (ГУОТ БССР). В новом образовании создавались и

новые структурные подразделения: *первый отдел* в составе подотдела предварительных консультаций, консультационных пунктов в Доме печати и в БЕЛТА, группы проверки произведений печати после выхода их в свет; *второй отдел* с консультационными пунктами на радио и телевидении, пунктом проверки вывозимых за рубеж материалов; имелись также спецчасть, общая канцелярия, справочная служба, бухгалтерия, производственно-редакторский отдел.

С 19 сентября 1991 г. Главное управление именовалось: Главное управление по охране государственных тайн в печати и других средствах массовой информации при Совете Министров Республики Беларусь.

[1] Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства ССРБ. 1923. № 1–2. Ст. 7.
[2] Там же. 1923. № 8. Ст. 70.
[3] НАРБ. Ф. 42. Оп. 1. Д. 1960. Л. 1–5.
[4] Там же. Ф. 4. Оп. 16. Д. 33. Л. 62.
[5] Там же. Оп. 3. Д. 22. Л. 1027–1033.
[6] Там же. Оп. 16. Д. 105. Л. 2–18.
[7] Там же. Д. 111. Л. 21–24.
[8] Там же. Ф. 1195. Оп. 2. Д. 8. Л. 1–10.
[9] Там же. Д. 24. Л. 19.
[10] Там же. Ф. 4. Оп. 94. Д. 139. Л. 52.
[11] Там же. Ф. 1195. Оп. 2. Д. 72. Л. 24–30.
[12] Там же. Д. 72. Л. 16.
[13] СЗ БССР. 1966. № 35. Ст. 451.
[14] НАРБ. Ф. 1195. Оп. 1. Д. 96. Л. 12–15; Д. 123. Л. 3.
[15] Там же. Д. 182. Л. 1–7.

АЎТАМАТЫЗАВАНЫЯ АРХІЎНЫЯ ТЭХНАЛОГІІ

Г.Л.Горбачев

ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ ДОКУМЕНТАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ

Очевидно, что для существующего уровня развития информационных технологий и принятия оперативных решений не приемлемы традиционные способы создания, хранения, поиска и рассылки документов на бумажных носителях. Поэтому проблема выбора системы для автоматизации делопроизводства на предприятиях, в организациях и ведомствах* приобретает стратегическое значение. Руководство организации должно осознать тот факт, что информация, содержащаяся в документах, с одной стороны, представляет собой особую важность для управления организацией, с другой стороны, существует государственный надзор за соблюдением законодательства по делопроизводству и архивному делу в Республике Беларусь.

Государственная архивная служба Республики Беларусь осуществляет полномочия государства в части формирования и осуществления государственной политики в сфере делопроизводства, установления единых принципов организации архивного дела и делопроизводства, хранения, комплектования, учета и обеспечения сохранности документов Национального архивного фонда и контроля за их соблюдением.

Порядок ведения делопроизводства и архивного дела регламентируется Законом Республики Беларусь «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь «О Национальном архивном фонде и архивах в Республике Беларусь».

В процессе деятельности организаций создаются следующие типы документов: организационно-распорядительные, финансовые, плановые, по

---

* Далее «организация».

личному составу, научно-техническая документация и др. В целях оперативного обращения и использования документы создаются в соответствии с требованиями на их оформление, подписываются официальными лицами, регистрируются и передаются на исполнение. На основе вышедших из оперативного обращения документов формируются дела. Они должны храниться в ведомственном архиве или в подразделении, выполняющем функции ведомственного архива.

По истечении срока хранения в ведомственном архиве дела с временным сроком хранения уничтожаются, а с постоянным сроком хранения передаются на государственное хранение. Срок хранения документов в ведомственном архиве определяется нормативными документами Республики Беларусь.

Данная технология обеспечивает учет документов на протяжении их «жизненного цикла», является обязательной для всех организаций Республики Беларусь и регламентируется нормативно-методическими документами:

ГОСТ 16487 «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения»;

СТБ 6.38-95 «Унифицированные системы документации Республики Беларусь. Система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов»;

«Примерная инструкция по делопроизводству в министерствах, госкомитетах и других центральных органах управления, учреждениях, организациях и на предприятиях Республики Беларусь»;

«Альбом форм организационно-распорядительных документов»;

«Основные правила работы архивов центральных и местных органов государственной власти и управления, учреждений, организаций и предприятий Республики Беларусь»;

«Перечень документов, образующихся в деятельности госкомитетов, министерств, ведомств и других учреждений, организаций и предприятий с указанием сроков хранения».

В соответствии с требованиями нормативно-методических документов к «жизненному циклу» документов автоматизированные системы документационного обеспечения управления (АСДОУ) должны выполнять функции, обязательные для применения во всех организациях Республики Беларусь:

подготовки организационно-распорядительных документов на базе стандартных шаблонов форм документов;

регистрации входящих, исходящих и внутренних документов;

контроля исполнения входящих, исходящих и внутренних документов;

создания номенклатур дел структурных подразделений;

создания номенклатур дел организации;

систематизации документов и формирования дел с использованием номенклатур дел;

оформления дел;

создания описей дел постоянного, временного хранения и по личному составу структурных подразделений;

создания годовых разделов сводных описей дел постоянного, временного хранения и по личному составу организации;

создания законченных описей дел постоянного хранения и по личному составу организации;

учета дел в ведомственном архиве;

передачи дел на государственное хранение.

Многие зарубежные и отечественные проектные предприятия создают системы управления документами, функции которых предназначены для создания, хранения, редактирования, поиска и распространения документов. К ним следует отнести так называемые корпоративные системы управления документами — Dokument Management Systems (DMS-системы).

Особенностью этих систем является несовместимость или отсутствие типовых технологий выполнения делопроизводственных и архивных функций: ведение номенклатур дел, оформление, формирование, ведение описей дел, передача их в ведомственный архив. Поэтому внедрение DMS-системы не исключает ручной обработки документов и дел, что создает дополнительные проблемы для специалистов в области делопроизводства и архивистов.

Применение DMS-системы отечественными пользователями является проблематичным в связи с высокими затратами на адаптацию к требуемым условиям или невозможностью адаптации. Однако такого типа системы в настоящее время уже внедрены в некоторых государственных организациях.

Коллегией Государственного комитета по архивам и делопроизводству Республики Беларусь принято решение о сертификации с 2000 г. разрабатываемых и внедренных программных продуктов и автоматизированных систем в области делопроизводства на соответствие функциональных показателей требованиям нормативных документов и безопасности хранения и использования информации.

Программные продукты и автоматизированные системы, имеющие сертификат, могут использоваться в организациях Республики Беларусь. В

другом случае они должны быть доработаны в соответствии с требованиями нормативных документов.

ДАКУМЕНТЫ

АКТ О РАЗДЕЛЕ ИМЕНИЯ БРЯГИН. 1574 г.

Среди разнообразных по происхождению, форме и содержанию видов источников Великого княжества Литовского, Русского, Жомойтского и далее (ВКЛ) XVI в. одним из распространенных являются «листы дельчие», т. е. составленные в установленной законом форме соглашения обычно шляхтичей-родственников о разделе имущества, доставшегося им в наследство. Официальных копий таких листов XVI в. сохранилось достаточно много. Оригиналов же их известно относительно мало. Оригиналом и является впервые публикуемый здесь лист от 15 марта 1574 г. о разделе имения, центром которого был замок Брягин[1] (ныне городской поселок Брагин, центр района Гомельской области), между братьями князьями Александром и Михаилом Александровичами Вишневецкими. Необходимо отметить, что из двух аналогичных листов, которыми обменялись братья, нам известен лишь тот, который составлен от имени А.А.Вишневецкого.

Наши комментарии к данной публикации мы ограничим краткими сведениями о фигурирующих в листе двух представителях рода князей Вишневецких, а также упоминающихся в нем в большинстве своем впервые населенных пунктах имения Брягин.

Богатый род князей Вишневецких играл заметную роль в политической жизни ВКЛ[2]. Однако в отличие от некоторых других представителей этого княжеского рода ни отец Михаила и Александра Александр Михайлович Вишневецкий, ни они сами не смогли достичь высоких постов в государственном аппарате ВКЛ. Хотя отца и его сына Александра можно отнести к средним феодалам: в 1528 г. первый со своих имений снаряжал в войско 15 конных воинов («коней»), а второй в 1567 г. — 52 коня, в т. ч. 30 — сверх узаконенной нормы «на ласку» великого князя литовского[3].

Значительный научный интерес представляют сведения дельчего листа о территории имения Брягин, так как другие источники XVI в. с перечнем сел, находившихся в его составе, нам пока найти не удалось.

Согласно новому административно-судебно-военно-террито-риальному делению ВКЛ 1565 г.[4], имение Брягин вопреки мнению М.К.Любавского[5] было включено в состав Киевского, а не Мозырского повета[6]. После присоединения в июне 1569 г. в ходе Люблинской унии Киевского воеводства

(без Мозырского повета) к Польскому королевству имение Брягин оказалось в составе последнего[7].

Как уже было отмечено, центр имения Брягин находился в одноименном замке у реки Брягинка. Замок представлял собой деревянное оборонительное сооружение из стен («городен») и башен («веж»). В замке были церковь Троицы и другие разные постройки. Около замка был расположен посад одноименного местечка. В местечке, кроме жилых, хозяйственных и других построек, находилась церковь Николы.

Имению Брягин принадлежало 20 сел[8], к которым мы относим и «острова», т. е. осваиваемые и заселяемые крестьянами участки леса:

1) Бабчин, ныне деревня Рудаковского сельсовета Хойникского района;

2) Велетин, ныне деревня Поселичского сельсовета того же района;

3) «дворец», т. е. панская усадьба, Высокое, ныне деревня Рудаковского сельсовета;

4) Галки, ныне деревня Асаревичского сельсовета Брагинского района;

5) Глуховичи, ныне деревня, центр сельсовета того же района;

6) Губаровичи, ныне деревня Губаревичи Стреличевского сельсовета Хойникского района;

7) Долбин, вероятно, ныне деревня Дублин Сперижского сельсовета Брагинского района;

8) Домамирка, ныне деревня Домамерки Ручаевского сельсовета Лоевского района;

9) Дубно, идентифицировать и локализовать не удалось;

10) «остров» Дудовщина, идентифицировать и локализовать также не удалось;

11) Защовбъе, вероятно, ныне деревня Защёбье Василевичского горсовета Речицкого района;

12) Кривча, ныне деревня Кривчанского сельсовета Брагинского района;

13) Листвин, ныне деревня Поселичского сельсовета;

14) Микуличи, ныне деревня, центр сельсовета Брагинского района;

15) Перка, ныне деревня Пирки, центр сельсовета того же района;

16) «остров» Рудаков, ныне деревня, центр сельсовета Хойникского района;

17) Севковцы, ныне деревня Севки, центр сельсовета Лоевского района;

18) Селце, ныне деревня Селец Малейковского сельсовета Брагинского района;

19) «остров» Удалевка, ныне деревня Малиновского сельсовета Лоевского района;

20) Юрковичи, ныне деревня Старые Юрковичи Кривчанского сельсовета.

Кроме двадцати брагинских сел, в дельчем листе упоминаются еще два соседних населенных пункта: Остроглядовичи (ныне деревня Остроглядь, центр сельсовета Брагинского района) и Хвойники (ныне город, центр района). Эти поселения в источниках ВКЛ XVI в. также встречаются очень редко.

К сожалению, в дельчем листе «подданные», т. е. крестьяне, разных по характеру главной повинности («куничники», «люди данные», «огородники») и личной зависимости («люди отчизные», «люди неотчизные», «люди заседелые», «люди незаседелые», «люди прихожие», «люди новопришлые») категорий упоминаются лишь в общей форме[9]. Составленные же во время раздела подробные инвентари («реестры») обеих половин имения Брягин нам обнаружить не удалось.

Таким образом, публикуемый акт 1574 г. о разделе имения Брягин между князьями А.А. и М.А. Вишневецкими, является ценным источником прежде всего по исторической географии, особенно истории населенных пунктов, Беларуси XVI в.

1574 г., 15 марта. Брягин. Лист князя Александра Александровича Вишневецкого брату князю Михаилу Александровичу Вишневецкому о разделе между ними отчизного имения Брягин Киевского повета.

Я, Александро Александрович Вишневецький, вызнаваю на себе сим листом всим восполок и кождому зособна, кому того потреба ведати будет або чтучи его, слышати, нынешним и напотом будучим.

Ижь я з братом моим рожоным его милостью князем Михайлом Александровичом Вишневецьским, старостою черкаским и каневским, зволившися межи собою доброволне, братерским обычаем, замок нашь Брягинский, место и вси села, именя наши отчизные брягинские, ку тому замку нашому прислухаючие, которые нам по небожчику отцу нашом славное памети его милости князю Александру Михайловичу Вишневецском зостали и правом прирожоным на нас пришли, дворы в месте Брягинском, бояре з их землями, люди отчизные, куничники, загородники, крунты, поля, дубровы, лесы, чертежи, заросли и всякие иные прилеглости и пожитки, яким-колвек именем названы и поменены быти могут, именей наших отчизных брягинских межи собою, наполы, поровнавши, розделили.

То ест, напервей, мне зосталася половина замку Брягинского, вшедши в замок, левая сторона, взявши от тое городни шостое, в которой столба ест.

Которою столбою на бланковане ходят. Светлица великая над вороты. Церковь в стене святое Троицы зо всим накладом тое церкви: золотом, сребром, книгами и зо всим тым, што одно в той церкви накладу естъ. Также с попом и дьяконом и з их островами, дубровами, (л.17) // чертежами, полми и сеножатми и зо всими их пожитки и доходы, тое церкви належачими. Ку тому теж будоване: светлицы в стене городни, поклеты, погреб, спижарни вси, яко тая сторона полеве в собе ся мает, аж до вежи тое, што от Брягинки, которая зосталася на делу от мене брату моему его милости князю Михайлу. Также теж и тые домы, будоване, светлицы, которые на земли стоят в замку. А ку тому место нашо Брягинское яко люди отчизные, бояре, куничники, загородники, дворцы наши на посаде. То есмо, межи собою наполы розделивши и на рейстра списавши, межи себе под печатми с подписанем рук наших власных один другому дали.

А што ся дотычет именей наших, сел брягинских, которые мне зосталися от брата моего его милости князя Михайла Вишневецского, старосты черкаского и каневского.

Напервей, село Микуличи з людми отчизными, куничниками, з даню медовою, грошовою, з дубровами, лесы, чертежами, с полми, сеножатми и ловы зверинными.

Село Селце з людми отчизными, куничниками, з даню грошовою и медовою, з лесы, дубровами, чертежами, полями, сеножатми и з гоны бобровыми и ловы зверинными.

Село Листвин з людми заседелыми и незаседелыми, з даню грошовою и медовою, з лесы, чертежами, полями, сеножатми и ловы зверинными.

Дворец Высокое с пашнею дворною, з людми, полми, сеножатми и зо всим тым, яко ся тот дворец Высокое в собе мает.

Село Велетин з бояры путными, з людми заседелыми и незаседелыми, з даню грошовою и медовою, з крунты, дубровами, чертежами, полями и сеножатми. (Л. 17 об.) //

Село Защовбъе з людми отчизными и неотчизными, зданью грошовою и медовою, з крунтом, дубровами, з лесы, чертежами, з ловы зверинными, з полми и сеножатми.

А ку тому остров Дудовщина з дубровами, полми, сеножатми и зо всим тым, яко тот остров Дудовщина сам в собе з давных часов мает.

А его милости князю Михайлу Вишневецскому, брату моему, зосталася половина замку Брягинского, вшедши в замок, правая сторона, взявши от тое городни шостое, в которой столба ест, которою столбою на бланкованье ходят, аж до вежи, которая от реки Брягинки. Тая вежа вся зосталася брату моему его милости князю Михайлу с тою вежою, што от Глухович, зо всими городнями, свирнами, светлицами, спижарнями, пивницами, пекарнею так, яко тая сторона замку поправе в собе мает. Ку тому церковь за замком в месте святого Николы зо всим накладом тое церкви, с попы их, з их островами, полями, сеножатми и всими пожитки и доходы, ку той церкви належачими.

А места нашого Брягинского его милости князю Михайлу, брату моему, зосталася яко людей отчизных, бояр, куничников, огородников ведле рейстров наших, которые промежку себе есмо подавали.

А именя — села брягинские ку той половине замку и месту его милости князю Михайлу, брату моему, зостали.

Напервей, село Глуховичи з людми отчизными, куничниками, з даню грошовою и медовою, з дубровами, з лесами, з чертежами, полми и сеножатми и з ловы пташними.

Село Губаровичи з людми (л. 18) // отчизными, куничниками, з даню грошовою и медовою, з дубровами, лесами, чертежами, полми, сеножатми и ловы пташиными.

Село Бабчин з людми заседелыми и незаседелыми, з даню грошовою и медовою, з дубровами, лесы, чертежами, полми и сеножатми и ловы зверинными.

Село Юрковичи з людми отчизными, куничниками, з даню грошовою и медовою, з боры, лесы, чертежами, полми, сеножатми, з гоны бобровыми и ловы зверынными.

Село Дубно з бояры, з людми отчизными и прихожими, з даню грошовою и медовою, з дубровами, чертежами, лесами, полми, сеножатми и ловы зверынными.

Село Кривча з людми отчизными, куничниками, з даню грошовою и медовою, з дубровами, с чертежами, лесами, полми и сеножатми.

Село Галки з людми данными, данью грошовою и медовою, з дубровами, с чертежами, лесы, полми, сеножатми, гоны бобровыми и ловы пташиными.

Село Севковцы з людми отчизными, з даню грошовою, з дубровами, чертежами, лесами, полми, сеножатми.

Село Перка з людми отчизными, куничниками, з даню грошовою и медовою, з дубровами, лесами, чертежами, полми, сеножатми, з гоны бобровыми и ловы зверинными.

Село Доблин з бояры и людми отчизными и прихожими, з даню грошовою, медовою, з дубровами, чертежами, лесами, полми, сеножатми. (Л. 18 об.) //

Село Домамирка з людми и з их вшелякою повинностю и даню, з дубровами, чертежами, лесами, полми, сеножатми.

Ку тому остров Рудаков с полями, чертежами, дубровами и сеножатми до границы от Высокого, взявши от сеножатей до могилок, до дороги Хвойницское, которая идеть до Построглядович, до рубежов, которые есмо сами зарубали водле выязду нашого братэрского.

А ку тому теж остров Удалевка з даню грошовою и медовою, с полми, сеножатми, з дубровами, чертежами, з деревом бортным, з ловы зверинными, з лесом Вовжином и зо всим тым, яко тот остров сам в собе мает.

И зо всими пожитки и доходы, поменеными и непоменеными, тых сел всих, именей вышей помененых, яким же колвек именем названы або помянены быти мають, ставами, ставищами.

А што ся дотычет вжываня тых всих сел наших, яко моих, которые мне на делу ровно зостали, так теж его милости князя Михайла, брата моего, пол, нив, пашни, чертежов, сеножатей, зарослей проробленых, дубров, лесов, боров, островов и в них дерева бортного, подданых наших отчизных, бояр, людей данных и куничников новопришлых, тых всих пожитков своих водле стародавного и теперешнего уживаня подданые наши уживати, дубров роспаховати на поля и сеножати мают. А я сам, дети и потомки мои, врядник и подданыя мои (л. 19) // того подданым его милости князя Михайла, брата моего, заборонять не мают. Так теж и его милость князь Михайло, брат мой, дети и потомки его милости, врядник и подданые его милости подданым моим того стародавного ужываня в полях, сеножатех, роспахиваня нив забороняти не мают, ани мочи будуть. Але кождый подданый наш водле теперешнего уживаня своего нив, пол, сеножатей, дубров, чертежов, островов и дерева бортного вживати мают.

А я сам, дети и потомки мои в тые вси именя, села, вышей помененые в сем листе моем, которые зостали на делу его милости князю Михайлу, брату моему, во вси пожитки и доходы тых всих именей вступоватися вечными часы не маю, ани будем могли. Але вже, яко тепер на том братэрском и доброволном делу нашом тые вси вышей помененые именя мне от его милости князя Михайла, брата моего, зостали вечными часы, я сам, дети и потомки мое, тые вси именя, села зо всими пожитками, поменеными и непоменеными, яким же колвек именем названые, уживати, розширяти, якие хотечи пожитки собе в тых именьях привлащати и прибавляти, ставы сыпати, села, люди осаживати. И вжо я волен буду тыми всими именями моими шафовати, отдати, продати и на церков записати кождое зособна и вси (л. 19 об.) // вос-

полок и тыми именьями моими вечно шафовати, яко хотечи, ку пожитку своему оборочати.

А его милость князь Михайло, брат, дети и потомки его милости в тые вси села, именя, вышей помененые, в сем листе моем описаные, так во вси заразом, яко в кождое зособна, и пожитки тых имений, которые мне на часть мою зостали, вступоватися вечными часы не мают, ани будуть могли. Волно также его милости князю Михайлу, брату моему, тыми именями, которые его милости от мене на делу зостали, шафовати, отдати, продати и на церков записати кождое зособна и вси восполок, тыми именями своими, вышей поменеными, шафовати и, яко хотечи, ку пожитку своему оборочати.

Што ся теж дотычет млына под замком нашим Брягинским, тот мы сами, дети, потомки наши сполне держати и вживати мают водле рейстров, стародавного и теперешнего обычаю. Также теж ворота замковые, мост перед замком и тот, што от места до места, и ровы около замку — то все наполы подданые наши направовати мают. Што ся дотычет корчмы нашое сполное брягинское, тогды, естли бы который з нас хотел корчму собе иншую на пляцу своем постановити и иншому орендару запродати, то ему волно будет в том собе пожиток привлащати, якии хотечи. Теж што ся дотыче веж, которые в месте у острозе (л. 20) // побудованы. Мне тая вежа зостала, што от Микулич, а его милости князю Михайлу, брату моему, што от Глухович. Ку тому острог около места нашого Брягинского мают подданые мои направовати и робити от тое вежи мое, што от Микулич, поправе, а подданые его милости князя, брата моего, также острог повинни будуть робить от вежи его милости от Глухович поправе, розделивши увес острог с поддаными моими наполы.

А ку тому теж, маючи мы сполне на реце Брягинце под городищом местце на засыпане гребли або вчинене гати для млынов, мыта. Прото маем оба, сполне змовившися, там греблю засыпати або гать росказати вробити и млыны побудовати. А кгды там млын зроблен будет и мыто якое ж колвек бы там было, тогды с того млына вымейреня мерки и мыта половина мне, а его милости князю Михайлу, брату моему, также во всем половина быти мает яко в роботах, так же и в пожиткох.

А иж теж подданые наши с продков наших в реце нашой Брягинце и на островех входы, уживаня, рыбы ловеня и перевесы мевали, тогды и тепер кождый подданый наш водле стародавного обычаю тых всих входов и пожитков своих вживати вечными часы мають и повинны будуть. Што ся дотычет подданых моих села Листвина, иж они дубровы собе на поля розробили и вычертили первей сего и тепер ново от острова его милости князя, брата моего, (л. 20 об.) // Рудакова, который ся его милости на делу от мене зостал, тогды вже болшь тое дубровы вычертивати роспахивати не мают над тые теперешние и старые поля и чертежи. Але тых всих своих пол, чертежов яко старых, так и новых вечне вживати мають. А иж теж подданые мои того ж села Листвина с поддаными его милости князя, брата моего, и моими пе-

ред розделеньем нашим звыкли в болоте Гале сено завжды косит, прото и тепер подданые мои в том болоте Гале ведле обычаю давного сено косити завжды мают. Чого его милость князь Михайло, дети и потомки его милости, врядник и подданые его милости подданым моим забороняти вечными часы не мають. Так же теж и противко инших подданых моих его милость князь, брат мой, дети и потомки его милости, врядник и подданые его милости заховыватися вечными часы мают.

А я теж сам, дети и потомки мои, врядник и подданые мои противку его милости князю Михайлу, брату своему, детем и потомком его милости, вряднику и подданым его милости тым же обычаем заховатися маю и подданые мои повинни будуть.

Которое сее нашо добровольное и братерское постановене и тот дел наш я сам, дети и потомки мои вечьными часы, ничим сего листу моего и всих артыкулов, в нем описаных, (л. 21) // не нарушиваючи, держати мают. А естли бых я сам, дети и потомки мои в чом-колвек сес дел наш и сес лист мой нарушити и противко его выступити мел, тогды мает заплатити заруки господарю королю его милости тисечу коп грошей, а стороне противной — другую тисечу коп грошей. А заплативши тые заруки, предся сес лист мой при моцы своей в кождого права захован, принят и вечне держан быти мает.

И на то далом его милости князю Михайлу Вишневецскому, старосте черкаскому и каневскому, брату моему, сес мой лист з моею печатю и подписанем власное руки моее.

А при том были и того добре ведомы их милости велможные панове его милость пан Павел Сопега, кашталян киевский, староста любечский и перевалский, князь Владыслав Збаражский, справца воеводства Киевского, державца ботоцский, пан Каспер Стужинский, войский киевский, пан Есиф Немирич, судья земли Киевское, пан Щасный Харлиньский, хоружий киевский, пан Богухвал Павша, писар земли Киевское, а пан Дмитрь Елец. Которые их милость панове за прозбою моею печати свои до сего листу моего приложити рачили.

Писан у Брягини.

Лета Божя нароженя тисеча пятьсоть семдесят четвертого, месяца марта, пятогонадцатого дня.

(8 оттисков печатей)

Alexander Wisniewiecskij

własną ręką (Л. 21об.)

Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 694. Оп. 7. Е. х. 871. Л. 17—21 об. Оригинал. Правописание адаптировано. Публикуется впервые.

[1] Необходимо отметить то, что наряду с названием «Брягин» в «русских» источниках ВКЛ XVI в. обычной является и форма «Брагин». *См.*, напр.: Российский государственный архив древних актов. Ф. 389 (Метрика ВКЛ). Оп. 1. Е. х. 9. Л. 235—236; Е. х. 38. Л. 223 об.—224;

Русская историческая библиотека (РИБ). Т. 30: Литовская метрика. Отд. 1—2. Ч. 3: Книги публичных дел. Т. I. Юрьев, 1914. С. 892—893; Т. 33: Литовская метрика. Отд. 1. Ч. 3: Книги публичных дел. Т. 1: Переписи войска литовского. Пг., 1915. С. 471.

[2] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w. Warszawa, 1895. S. 552—576.

[3] РИБ. Т. 33. С. 183, 471.

[4] Спиридонов М.Ф. Источники о реформе административно-территориального деления Великого княжества Литовского 1565 г. в зарубежных архивах // Замежная архіўная беларусіка. Матэр. міжнар. навук. канф. 25—26 красавіка 1996 г., Мінск. Мн., 1998. С. 77—80, 310—312.

[5] Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута: Исторические очерки. М., 1892. С. 239.

[6] РИБ. Т. 30. С. 892—894, 841—842.

[7] Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. Kraków, 1915. S. 174—216.

[8] Идентификация и локализация населенных пунктов имения Брягин проведена по: Специальная карта Европейской России. 1:420 000. Л. 30. Пг., 1915; Топографическая карта. 1:200 000. Л. N-35-XXXVI, N-36-XXXI, M-35-VI, M-36-1. М., 1977, 1986; Современные характеристики населенных пунктов даны в основном по: Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці. Мн., 1986; Республика Беларусь. 1:400 000. Мн., 1992. Необходимо отметить, что часть населенных пунктов ныне является нежилой, ибо была отселена в связи с аварией на Чернобыльской атомной электрической станции в 1986 г.

[9] О различных категориях крестьян *см.*: Спиридонов М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV—XVI вв.). Мн., 1993. С. 57 и др.

Публікацыя М.Ф.Спірыдонава

ДАКУМЕНТ МЕТРЫКІ ВКЛ ПА ГІСТОРЫІ СПРАВАВОДСТВА КАНЦЫЛЯРЫІ ВКЛ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XVI ст.

Адна з галоўных праблем вывучэння справаводства канцылярыі ВКЛ першай паловы XVI ст. — гэта праблема крыніц. Справаводства канцылярыі гэтага перыяду даводзіцца вывучаць пераважна па ўскосных даных, што так ці інакш адлюстроўваецца на пераканаўчасці фармулюемых даследчыкамі высноў.

Публікуемы намі дакумент — адзіны за першую палову XVI ст., які дае дастаткова поўную карціну пра рух дакументаў па канцылярыі ў працэсе іх падрыхтоўкі. Ён знаходзіцца ў складзе кнігі Метрыкі ВКЛ 231. Па сваёй разнавіднасці — гэта рашэнне аб пераносе часу суда. Храналагічна яно датуецца 1542 г. лютага 25. Тапалагічна — не датаваны. Аднак, вядома, што ў лютым 1542 г. вялікі князь, які распарадзіўся ўнесці яго ў «кнігі» Метрыкі, знаходзіўся ў Вільні[1]. Справу, з нагоды якой было зроблена рашэнне, разбіралі вялікі князь і паны–рада. У якасці бакоў, якія вялі яе, выступаюць Ян Жукоўскі і берасцейскі жыд Аўрашка Міхелевіч. Сутнасць справы заключалася ў тым, што, паводле сцвярджэння Я.Жукоўскага Аўрашка Міхелевіч быў вінен яму 500 залатых і ў якасці доказу спасылаўся на «ліст» (распіску), напісаны па-лацінску і зацверджаны пячаткай «князства Великого Литовъского». Паколькі самога «ліста» для вынясення выраку аказалася недастаткова, вялікі князь загадаў узяць паказанні з Матыса, былога служэбніка гаспадарскага пісара Міхайлы Васілевіча Свінюшскага[2], які служыў у апошняга ў якасці дзяка (у запісе — лацінскі пісар) і «справовал» ліст. Гэта і было зроблена. Паказанні Матыса былі аспрэчаны М. В. Свінюшскім і таму справа была перанесена на іншы час, г. зн. на 10 красавіка. Менавіта паказанні Матыса і ўяўляюць прадмет нашай цікавасці. Згодна ім, М. В. Свінюшскі, «прызваўшы» яго да сабе, даў Матысу копію, напісаную на лацінскай мове, і распарадзіўся на падставе яе «лист по латыне написати». Падрыхтаваны «ліст» Матыс па загаду таго ж М. В. Свінюшскага перадаў дзяку Свінюшскага Бенядыкту, г. зн. Бенядыкту Васілевічу Пратасовічу[3], а той для апячатвання —Туру, г. зн. Марціну Туру, пісару канцлера Альбрэхта Марцінавіча Гаштольда[4], які і выдаў яго на рукі Я. Жукоўскага.

Такім чынам, паказанні Матыса змяшчаюць, апрача ўсяго астатняга, дадатковыя факты ўдзелу дзякаў (тут мы называем дзякамі не толькі гаспадарскіх дзякаў, якія ў крыніцах так і называліся — дзяк, але і асабістых канцлерскіх пісараў і пісарскіх дзякаў, якія працавалі ў канцылярыі) у падрыхтоўцы тэкстаў дакументаў[5], упершыню гавораць аб асобе пры канцылярыі, якая ажыццяўляла апячатванне зыходзячых дакументаў. З рашэння вынікае, што тэкст «ліста» рыхтаваў не сам гаспадарскі пісар М. В. Свінюшскі, а яго асабісты дзяк (пісар) Матыс. Далей ён паступаў да другога дзяка, Б. В. Пратасовіча (што характэрна таксама асабістага і таго ж М. В. Свінюшскага). Удзел Б. В. Пратасовіча ў руху «ліста» не зусім зразумелы. Магчыма, што ім ці пад яго кантролем дакумент перапісваўся на чыставік і ўпісваўся ў капійныя кнігі. М. Тур, як прыбліжаная да канцлера асоба, апячатвае «ліст» і выдае яго на рукі просьбітаў. Хоць паказанні Ма-

тыса і не былі прызнаны М. В. Свінюшскім, няма сумненняў у тым, што яны адлюстроўваюць агульную ходу руху дакумента па канцылярыі.

Тэкст дакумента падрыхтаваны да друку па мікрафільму, які захоўваецца ў НГАБ. Тэматытычна і граматычна закончаныя раздзелы дакумента вылучаюцца абзацам. Знакі прыпынку растаўляюцца згодна правілам пунктуацыі сучаснай беларускай мовы. Літары, якія выйшлі з ужытку, перадаюцца фанетычна адпаведнымі ім літарамі сучаснага алфавіта. Дыграф *кг*, таксама ъ як у сярэдзіне, так і ў канцы слова захоўваюцца. Зычны *и* (ёт) вылучаецца курсіўным *и*. Вынасныя надрадковыя літары ўстаўляюцца ў радок і перадаюцца курсівам. Прапушчаныя літары ў скарочаных пад цітлам словах аднаўляюцца з улікам асаблівасцей правапісу старабеларускай мовы і заключаюцца ў круглыя дужкі. *ь* і *ъ*, якія падразумяваюцца пасля вынасных, не ўзнаўляюцца. Літарнае абазначэнне лічбаў перадаецца арабскімі лічбамі. Відавочныя памылкі захоўваюцца ў тэксце, а правільныя напісанні адзначаюцца ў палеаграфічных заўвагах. Канец радка і старонкі не абазначаюцца.

НГАБ. КМФ–18. Воп. 1. Спр. 231. Л. 202 адв.–203 адв. Копія.

1542 г. лютага 23. [Вільня / Вільнюс.] — Рашэнне аб пераносе суда па справе паміж Янам Жукоўскім і берасцейскім жыдом Аўрашкам Міхелевічам аб доўг Аўрашкі на 1542 г. сакавіка 10

Справа Яна Жуко*в*ско*г*(о) зъ жидо*м* бересте*и*с-кимъ Аврашко*м* о дол*г*ъ пя*т*со*т* золоты*х*, кото-рие якобы ему то*т* жи*д* вине*н* бы*л*, до чого се о*н* не зна*л* и ро*к* на и*н*ши*и* ча*с* преложо*но*

Ле*т*(а) Бо*ж*(его) нарож(енья) 1542, м(есе)ца фе*в*(раля) 25 де*н*, инъди*к* 15.

Г(о)*с*(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)*с*ть каза*л* записати.

Што пе*р*во сего прыточылася передъ его м(и)л(о)*ст* речь Яна Жуковъского зъ жыдомъ бересте*и*ски*м* Аврашкомъ Михелевичомъ о долгъ пя*т*со*т* золоты*х* [a-]пол*с*ки*х*[-a], которы*и* бы онъ очевисто передъ королемъ его м(и)л(о)*ст*ю у Кракове вызна*л*, ижъ ему оными золотыми виненъ оста*л*, на што жъ и ли*ст* короля его м(и)л(о)*сти*, по латыне писаны*и*, подъ печа*т*ю князства Великого Литовъско*го* поклада*л*. Ку которому листу и къ вызнанью оного долъгу Авра*ш*ко се не зна*л*, и якимъ обычаемъ онъ противъ того мовилъ, и какъ тежъ Жуковъски*и* именемъ брата своего о*т*по*р* тому чини*л*, и

[a-a] *нап. над радком*

яко о[-б] ведомо*ст* того листу на писара пана Миха*и*ла Васильевича ся зда*л*, и якъ на Матыса служебника его в томъ се сла*л*. И которымъ обычаемъ панъ Миха*и*ло поведи*л* то все шыре*и* а достаточне*и* на выписе суде*и*, о*т* королево*и* ее милости высажоныхъ, передъ которыми пе*р*ве*и* тая речь была е*ст* выписано. Где жъ на онъ часъ, кгды тые судьи судъ сво*и* королю его м(и)л(о)*с*ти о*т*казывали, тогды король его м(и)л(о)*ст* з выроку своего рачи*л* росказати Жуковъскому ставити того **Матыса, которого онъ мени*л* писаремъ латинъскимъ, которы*и* в то*т* часъ в пана Миха*и*ла служы*л* и которого онъ поведи*л*, жебы то*т* писа*р* оны*и* ли*ст* з росказанья пана Миха*и*лова справова*л*** (тут і далей вылучана намі. — *А. Г.*). На которое жъ постав*е*не оного писара Матыса рокъ ему о*т* короля его м(и)л(о)*с*ти бы*л* зложонъ, с которого жъ [в-]року[-в] алижъ на сесь день, у четверъгъ уступны*и*, тая речъ передъ его м(и)л(о)*ст*ю прышла, где оны*и* Жуковъски*и* того Матыса водълугъ выроку г(о)*с*(по)д(а)ръского передъ его м(и)л(о)*ст*ю постави*л*. Которы*и* передъ королемъ его м(и)л(о)*ст*ю ставъшы, поведи*л* тыми словы: **«И*ж* панъ Миха*и*ло на онъ часъ, коли есми ему служы*л*, мене к собе прызва*в*шы, и далъ ми копею, по латыне писаную, и каза*л* водълугъ тое копеи ли*ст* по латыне мне написати.** А в то*т* часъ былъ в него Аврашъко и Хемъя – в то*т* же есми часъ оны*х* жыдовъ и позна*л*, а передъ ты*м* жадъное знаемости з ними есми не ме*л*. **И я то*т* ли*ст* водълугъ оное копеи написавъшы, копею ему засе о*т*да*л*, а то*т* ли*ст*, што я писалъ, каза*л* ми онъ дъяку своему Бенедыкту о*т*дати, и я ему то*т* ли*ст* о*т*далъ. А такъ онъ то*т* ли*ст* дава*л* печатовати, и до Тура он то*и* ли*ст* [г-]о*т*дано[-г]. И в Тура то*т* ли*ст* Жуковъски*и* взя*л*.** Панъ Миха*и*ло, писа*р*, противку того передъ королемъ его м(и)л(о)*ст*ю поведи*л*, ижъ: «Я оному Матысу яко оного листу писати не каза*л* и копеи, яко онъ менуе*т*, ему не дава*л*, и жыдовъ есми в себе не вида*л*, и вызнанья и*х* в то*и* речи не слыха*л*, такъ тежъ и дъяку своему Бенедыкту оного листу о*т* него бра*т* не велелъ, ани пакъ его онъ бра*л*, и не маетъ онъ до того ничого».

[д-]А такъ, король а такъ, король[-д] его м(и)л(о)*ст* ты*х* рече*и* вы*с*лухавъшы, и с паны-радами своими в томъ намовивъшы, и, розумеючи тому, ижъ то су*т* речи великие а [е-]по[-е]важъные, в чомъ се канъцляреи его королевские м(и)л(о)*с*ти дотыче*т* – яко то*т* Маты*с* поведи*л*, ижъ то*т* ли*ст* панъ Миха*и*ло справова*т* ему каза*л* – и, не хотя*чи* его м(и)л(о)*с*ть квапне в то*и* речы поступова*т*, рачы*л* его м(и)л(о)*ст* з выроку свое*го* росказа*т* тому самому Жуковъскому, которого с ты*м* жыдо*м* речь е*ст*, здесе прыехати, чому жъ и рокъ рачы*л* его м(и)л(о)*ст* зложыти по семъ св(я)те прышломъ по Велице

[-б] *нап. над радком*
[в-в] *нап. над радком інш. поч.*
[г-г] *так у ркп., трэба чытаць* отдал
[д-д] *так у ркп.*
[е-е] *нап. над радком*

дъни на Проводънои недели, в понеделокъ, на которыи часъ и рокъ, от его м(и)л(о)сти зложоныи, маеть самъ Жуковъскии передъ королем его м(и)л(о)стю стати и то поведити, которымъ обычаемъ тот лист к рукамъ его прышол и хто ему его дал. А его м(и)л(о)ст хочет достаточне того се доведати и вырокъ свои г(оспо)д(а)ръскии на то вчинит. А до того ч(а)су и року зложеного предъ се мает княз бискупъ луцъкии того Матыса на своихъ рукахъ яко служебника своего мети, до которого ч(а)су не мает его нигде спускати, але на тотъ рокъ маеть его поставити.

[1] *Гл.* тапалагічныя даты за гэты час дакументаў кнігі Метрыкі 24 (НГАБ. КМФ–18 (далей — Метрыка). Воп. 1 Спр. 24. Л. 185, 190, 191, 191 адв., 192, 192 адв., 193 адв., 195, 196 адв., 198, 198 адв., 199, 200, 201).

[2] *М. В. Свінюшскі* — пісар гаспадарскі 1511–1545, дзяржаўца медніцкі 1531–1538, стоклішскі 1534, крэўскі 1537–1538, кармялаўскі і стоклішскі 1538–1539, упіцкі 1539–1540, ваўкавыйскі 1543 г. Памёр да 1545 VI 15 (Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego księnstwa Litewskiego XIV - XVIII wieku. Spisy (далей — UCWKL) / Oprac. Lulewicz H., Rachuba A. Kórnik, 1994. P. 126).

[3] *Б. В. Пратасовіч* — дзяк («пісар лацінскі») М. В. Свінюшскага. Будучы дзякам М. В. Свінюшскага, «справовал» запісы кнігі Метрыкі 231 за кастрычнік 1540 — студзень 1541 г. (Метрыка. Спр. 231. Л. 22–30) 1546 г. кастрычніка 29, г. зн. пасля смерці М. В. Свінюшскага. Б В. Пратасовіч — дзяк гаспадарскі. 1546 г. лістапада 23 абазначаны без пасады, аднак заставаўся пры канцылярыі і выконваў даручэнні гаспадарскага пісара Валерыяна Пратасавіча Сушкоўскага (Метрыка. Спр. 29. Л. 94 адв.) З 1550 г. Пратасовіч вядомы як ключнік, падключчы троцкі і войскі гародзенскі (UCWKL. S. 128).

[4] *М. Тур* — пісар канцлера А. М. Гаштольда. У 1543 г. вядомы як гаспадарскі сакратар (Archiwum książat Sanguszków w Slawucie / Wydanne przez B. Gorczaka. T. 4: 1535 - 1547 (далей — AS. T. 4). Lwów. 1890. S. 342–343).

[5] Метрыка. Спр. 19. Л. 211 адв.; апубл.: AS. T. 4. S. 40–41; Метрыка. Спр. 31. Л. XXXI.

Публікацыя А. І. Грушы

ЛЯ ВЫТОКАЎ ПАЎСТАННЯ 1794 ГОДА

24 красавіка 1794 г. расійская імператрыца Кацярына ІІ загадала стварыць у Смаленску следчую камісію, якая мелася высветліць паходжанне і ўдзельнікаў паўстання 1794 г. на чале з Тадэвушам Касцюшкам на

тэрыторыі Кароны і Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Праз яе канвеер прайшло каля 100 асоб, што дазваляе скарэкціраваць гістарыяграфічныя ўяўленні аб складзе і мэтах паўстання[1].

Найперш, шэраг допытаў паднаглядных не звязвае паходжанне змоўніцкага спісу з актыўнасцю славутага ўжо інжынернага палкоўніка Якуба Ясінскага, хоць адзін з дапытаных — абат аўруцкага манастыра Юзаф Ахоцкі — вылучае ў згуртаванні першых спіскоўцаў маральна-тэалагічны твор пад назвай «Брамін», які прыпісвае Я.Ясінскаму. Сутнасць і змест гэтага твора ўжо раскрыты ў літаратуры[2]. Супадаюць з гістарыяграфічнай традыцыяй і сведчанні Ю.Ахоцкага, шамбеляна Тадэвуша Паўшы, житомірскага падкаморнага Тадэвуша Нямерыча аб вузкасці кола змоўшчыкаў (Я.Ясінскі, князь Казімір Сапега, эксмаршал надворны ВКЛ Станіслаў Солтан, віленскі прэлат Ксаверы Міхал Богуш, вялікалітоўскі абозны Кароль Празор і інш.)[3]. Маюцца і іншыя абставіны, што дазваляюць давяраць сведчанням смаленскіх арыштантаў, шэраг з якіх змяшчаецца ніжэй.

Некаторыя з іх адзначаюць мабілізуючую ролю самога Т.Касцюшкі ўжо ў снежні 1793 г. шляхам рассылкі агітацыйных лістоў да сваіх мясцовых паплечнікаў. Гэты момант істотны з улікам папрокаў яго ў стрыманасці і проціпастаўленні яму рашучасці К.Празора разам з Я.Ясінскім[4]. Да прыкладу, літоўскі стражнік, мазырскі падстолі Ян Аскерка гаворыць, што ўжо ў лістападзе 1793 г. у Мазырскім павеце з'явіўся універсал Т.Касцюшкі з заклікам да ўзброенага згуртавання і што менавіта К.Празор праяўляў пры гэтым залішнюю скрытнасць і спадзяванні на канспірацыю. Практычна ўсе дапытаныя вылучаюць К.Празора ў якасці галоўнага каардынатара і арганізатара канспіратыўнай сеткі ў ВКЛ і ў памежных валынска-кіеўскіх ваяводствах. Ягонымі сувязнымі называюцца найчасцей ад'ютант і сакратар Амількар Касінскі і житомірскі земскі суддзя Антон Вячфінскі.

Прыведзеныя дакументы паказваюць, што ініцыятары паўстанцкай змовы не абмяжоўваліся, як гэта прынята лічыць, надзеяй на адну рэвалюцыйную Францыю, што яны планавалі адначасовае і сумеснае выступленне ў Польшчы, Маларосіі і Беларусі, што рухавіком паўстання яны адразу ж абралі войска, вакол якога мелася згуртаваць цывільныя колы шляхам складкі грошай і падпіскі надзейных членаў. Пэўнае месца сярод такіх асяродкаў павінна была заняць Пінская брыгада, якая дыслакавалася пад Жытомірам. К.Празору адводзілася месца галоўнага водцы ўзброенымі сіламі ў ВКЛ і на акупіраваных Расіяй тэрыторыях, хоць Т.Паўша адзначае, што яго меркавалася паставіць усяго толькі намеснікам калішскага ваяводы Ігната Дзялынскага ў гэтай якасці. Цікава і тое, што сфарміраваныя

пастарункі ў выглядзе дыверсійных атрадаў прадбачылася паслаць калонамі на адваёву захопленых зямель. Верагодна, што дыверсійнымі рэйдамі спадзяваліся ўзбудзіць паўстанне на анексаваных тэрыторыях без планамернай яго падрыхтоўкі там. Пры ўсіх нязгодах паміж сабой адносна спосабаў згуртавання, першыя спіскоўцы сваімі мэтамі ставілі вярнуць страчаныя пасля падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыі, узнавіць канстытуцыю 3 мая 1791 г. і склікаць перапынены інтэрвенцыяй 1792 г. сейм 1788–1792 гг. для працягу сацыяльных рэформ.

Змешчаныя ніжэй сведчанні ясна вылучаюць тры моманты ў падрыхтоўцы паўстання 1794 г. У любым выпадку яно не планавалася на шляху непасрэднага запазычання французскага радыкалізму з яго крывавымі сцэнамі. У асяроддзі першых змоўшчыкаў з самага пачатку існавалі супярэчнасці паміж прыхільнікамі канспіратыўнага спісу і больш шырокага сацыяльнага саюзу. Нарэшце, безумоўным лідэрам паўстання ў ВКЛ прадбачыўся К.Празор, з чаго вынікае, што Я.Ясінскі трапіць у кіраўнікі толькі пры пэўных акалічнасцях.

Усе дакументы змяшчаюцца ў адпаведнасці з арфаграфіяй таго часу пры скарачэнні тых месц, якія не ўяўляюць цікавасці для вызначэння абставін падрыхтоўкі паўстання 1794 г. у ВКЛ.

№ 1
Са сведчанняў абата аўруцкага манастыра Юзафа Ахоцкага аб планаванні супольнага паўстання ў Кароне і Літве

(5 кастрычніка 1794 г.)

...в декабре еще месяце прошлаго года показывал Вечфинской, которой был ему приятель и уже умер, письмо полученное от Костюшки такого содержания: «Редкий гражданин! Я знаю приверженность твою к Отечеству. Можно еще возстановить оное, ежели соединимся все. Ожидаю ответа. Тадеуш Костюшко». Сие письмо Вечфинской получил от Прозора, обознаго литовскаго, которой и в новоприобретенных областях российских имеет деревни, и склонял его неоднократно, как своего приятеля, чтоб взялся произвести в дело подписки о денежной складке и вооружении обывателей, а после давал ему и манифест, в Польше составленной, без числа будто и без подписания, содержащей в себе возражение на забрание края в противность тарговицкой и гродненской конфедераций, чтоб объявить оной между жителями. Но он будто ни на то, ни на другое, ни тогда, ни после не согласился...

...По смерти же Вечфинскаго, чему надлежало случится в марте, будучи в монастырской деревне Шепелицах, получил он на имя Вечфинскаго пакет, в котором нашел четыре письма, надписанные генерал-майором окружному

и линейных войск, и, распечатав одно, читал в нем следующее: «Теперь провидение представляет нам благоприятный случай возстановить наше Отечество. Соединяйтесь, достойные соотечественники, приведя себя на память наших предков. Я буду предводительствовать вами и не пощажу ничего, ни трудов, ни собственной моей жизни. Т.Костюшко». На сии письма, не делая из них сам никакого употребления, отдал он Бернацкому будто с тем, чтоб он их сжег. Против чего Бернацкой на очной ставке уличал Охоцкаго, что, может быть, и сказал он, что лучше сжечь, но промолвил при том — делай с ними, что хочешь. Однако, думает Охоцкой, что Прозор и Вечфинской, ежели бы сей не умер, были теми начальниками, коих именовал Костюшко...

...Прозор и Вечфинской, действуя совокупно, употребляли еще Косинскаго ради склонения как панов, так и новоподдавшихся России польских войск в свое единомыслие и для того сперва сам Вечфинской, которой ревностно старался о конфедерации, когда жив был, а потом Косинской ездили в Украйну и, как слышал от Косинскаго, имели успех в склонении на свою сторону новоподдавшихся бывших польских войск. С помощию их открылась бы конфедерация в кордоне российском, ежели бы Костюшко не ускорил вызывом своим оных за границу, а потом не приняты были меры оставшихся за побегом от пределов внутрь земли, отчего самаго и обыватели остались спокойными.

Косинской показывал ему сочинение печатное под имянем Брамина, в коем описывалась братская связь индейцев и способ узнавать сообщника своего, показывая червонец и сжимая его между двумя пальцами. И тут же упоминалось, чтоб каждой прозелит или вновь обратившийся подговорил к себе верных и искренних по крайней мере четырех человек и убивал того, которой бы вздумал изменить. Во оном же сочинении содержалось и о цыфрах, чтоб каждой мятежник присвоил себе какую-нибудь одну, дабы по оной знать его можно, а в переписках между собою уговорено было, как он слыхал от Вечфинскаго, употреблять слова: вместо войск — документы, вместо обывателей — свидетели, в кондесенции (срод суда польскаго), вместо пуль горох, вместо пороху крупа, вместо пушек карцы (мера польская). А в дополнительных показаниях своих придал еще и сие, что в Литках спрашивал его Косинской — имеет ли он, Охоцкой, браминово сочинение? И когда ответствовал, что оное сжег, то говорил ему — неужели вы хотите нам изменить и ежели так, то вы опасны в своей жизни. Причем разсказал о случившемся в Литве произшествии, что одного хотели убить и что он спас себя только учиненною вторичною пред евангелием клятвою. И Охоцкой будто потому переписал большую часть Брамина, котораго притом Косинской толковал порутчику Копецу.

Косинской сказывал ему еще в исходе генваря, что Прозор, с коим Охоцкой так же, как и с Вечфинским, жил дружно, поехал в Дрезден к Костюшке для условия конфедерации. Потом, когда возвратился Косинской от Дзялинскаго, то объявил, что видел у Дзялинскаго таблицу символическую

для употребления слов иносказательно, что в пользу конфедерации польской дадут французы помощь, что России объявлена война от турок и шведов, что конфедерациею управлять будут именитые люди, что между тем носились уже в народе слухи о Костюшке, коего считали быть в немецкой земле, либо в Риме или же в Саксонии, также и о войне России с турками и шведами, а притом происходил и ропот о том, что обыватели, будучи подвержены голоду, долженствовали давать содержание российским войскам.

Сверх того признался, что дважды пересылал письма между Вечфинским и Прозором, что ведал о конфедерации, но не донес их сожаления о своих земляках и их опасности, чтоб не был убит по содержанию положеннаго в сочинении Брамина условия и потому, что Вечфинской уже умер, что Косинскаго представлял Богушу, старосте любецкому, дополнения после, что при сем случае Косинской назывался секретарем коронного казначейства и что Богуш, охраняя себя и иных в том, что знал о возмущении, говорил ему, Охоцкому, чтоб ни о ком не сказывал и о поезде Косинского в Украйну писал Прозору, что одинажды сам подписался к нему вместо подлинного имяни Аллегро, что получил из Варшавы в феврале месяце газеты и со оными письмо Прозорово, где вместо его имени подписано было «Агафья» такого содержания: будто король выехать хочет из Варшавы, только его не выпускают, будто войски российские хотят завладеть арсеналом, а польския будут распущены, только оныя не допустят себя обезоружить и будто многие обыватели взяты под караул, что письмо сие, вместе с газетами, показывал он и обывателям, но что прочих прозоровых писем, которые получал от Прозора, Вечфинскаго и Костюшко, не объявлял никому и все оные тотчас жег, кроме отданных Бернацкому. Так же к подпискам о выборе между обывателями начальника, о вооружении их и о зборе денежном не приступал, сколько о том ни просили и не убеждали его Прозор, Вечфинской. А по смерти последняго Косинской, которой, как после в дополнительных своих показаниях Охоцкой объявил, убеждал его и так: что виленской прелат Богуш более 10 000 собрал, а вы не хочете делать складку, и в том шлется на всех обывателей Овручскаго повета.

...что в письме Косинского, чрез Бернацкого доставленном, чернилами писано о приискании ему какого ни есть в повете владения, а молоком, что с трудностию мог разобрать, писано, чтоб он приложил старания о складке и что Мадалинский зделал конфедерацию и имеет слишком десять тысяч войска, что Костюшкины письма отдал он Бернацкому и приказал сжечь, сказав о чем ему самому, брату его, а потом напомянув и не знавшему о сих письмах шембеляну Павше, чтоб были сожжены, обязав его, последнего, при выезде своем в Несвиж просьбою, дабы нарочно побывал у Бернацкаго и ежели еще те письма не сожжены, чтоб непременно сжег.

Что при отдаче ему Оскиркою писем из Литвы от Костюшки и от Прозора оставил Оскирка у себя одно и, списав с наставлениями копию, прочия отдал ему. А когда спрашивал у Оскирки, что со оными делать, ибо Вечфин-

ской умер, то сей отвечал: что угодно и отдайте кому угодно. Итак, из копий списал он, Охоцкой, якобы одну кратчайшую, в которой, сколько может припомнить, было сказано, чтоб рапортовать сколько польскаго войска, сколько российскаго и сколько амуниции, а о месте, куда рапортовать, после дано будет знать. На революцию же обещано 12 000 червонцев, но неизвестно откуда. И после того Охоцкой, будучи в нетрезвом состоянии, как в дополнительных своих показаниях объявил, послал копию с одного письма Костюшкина без инструкции и ради однаго только любопытства в Чернобыль к приору доминиканскому Силичу, которой бывал у него в деревне Шепелицах.

О шембеляне Тадеуше Павше объявляет, что не уговаривал его к принятию ни тайны о конфедерации, ни письма Костюшкина ни чин поветоваго генерала майора, но что сей Павша не мог не знать о конфедерации от Вечфинскаго, у котораго часто бывал и с ним переписывался... первое же его письмо одинакого содержания Прозором получено, ибо от него из Хойник был неожидаемо краткой ответ извещающий Охоцкого, что до него дошло уведомление о Дзялинском, о смерти Вечфинскаго и о выступлении бригады (Мадалинского. — *Я.А.*)...

РДАСА. Ф. 7. Воп. 2. Спр. 2869, частка I. Л. 30–32 адв.

№ 2
З допыту жытомірскага земскага рэгента Міхала Бернацкага аб дзеяннях Караля Празора на Літве пры падрыхтоўцы паўстання

(5 кастрычніка 1794 г.)

...что познакомившись с Косинским 25-го марта в Лесовщизне в бытность обоих их у владельцов сего места Павшей, поехал с ним вместе в Варшаву. И тут Косинской сказывал ему, что, будучи употреблен Прозором яко участвующий в польской революции, был он в Украйне у некоторых польских войск, также у Дзялинскаго в Бердичеве и в Радомысле, у подсендковича Вечфинскаго, котораго, нашед умершим, забрал все письма и разные бумаги, Прозором ему писанные, относительно революции. На пути своем к Варшаве обедали они в Овруче у аббата Охоцкаго, которой и он, Бернацкой, просили исправника Охоцкаго о даче ему, Бернацкому, до Варшавы, а Косинскому до Сигневич, деревни состоящей в Литве или города Бресца литовскаго, пашпортов. Почему Охоцкой, таковые пашпорта им написав, подписал и со оными, по засвидетельствовании их находящимся в Овруче майором Лагерсвердом, выехал он вместе с Косинским в Сегневичи, где нашли накануне их прибытия приехавшего Прозора.

Прозор сказывал им, что прибыл из Дрездена или другаго места, обстоятельно не упомнит, что революция начало свое возимела 18-го марта в Кракове, что оная долженствовала иметь вспомоществование от Дании, Швеции, Турции и Франции. Причем Прозор просил его усильнейше, чтоб он как можно скорее возвратился к аббату Охоцкому и, естли найдет там камердинера его, отправленнаго к Вечфинскому, с письмами, то оныя, взяв у Охоцкаго, ежели сей сам не отправил, доставил бы найскорее житомирскому стольнику Гурковскому, у коего Косинской был в доме и коротко ему знаком для того, что он употребит их лучше.

Бернацкой, удовлетворяя просьбе Прозора, возвратился в Овруч и получал от Охоцкаго пять писем Костюшки без надписей, план краковской конфедерации, по которому во всех воеводствах и поветах надлежало произвесть возмущение, и инструкции долженствовавшим быть в воеводствах и поветах генерал-майорам, в которых, между прочим, как после Бернацкой дополнил, содержалось и сие: дабы поветовые генералы приискивали людей к высылке в Малую и Белую Россию для возмущения прежде присоединенных к России жителей, приехал в деревню Молчанову в Браславской губернии состоящую, 18 апреля и отдал оные Гурковскому...

...в бытность Бернацкаго в доме у Прозора сей показывал ему целой лист, исписанный разными фамилиями тех, коим надлежало участвовать в возмущении, но он ни прочитать, ни хорошо его увидеть не успел. Во время же пути его с Косинским, быв у старосты любецкаго Богуша, получил от него, Бернацкой, девятнатцать червоных под видом покупок в Варшаве, но оные должны были обще им с Косинским принадлежать на дорожные расходы для доставления из Сегневич или из Варшавы известия о произшествиях польской революции. Из взятых на дорогу денег от старосты Богуша девятнатцати, отщетна Павши дватцати, от подкоморжаго Тадеуша Немиржича дватцати девяти, а всего шестидесяти осьми червоных, в Сегневичах дано им Косинскому пятнатцать червонцов, потому что от аббата Охоцкаго получил он сам тритцать червонцов.

РДАСА. Ф. 7. Воп. 2. Спр. 2869, частка I. Л. 37–39 адв.

№ 3
З допыту літоўскага стражніка Яна Аскеркі аб верагодных кіраўніках і іх планах паўстання ў Літве

(12 кастрычніка 1794 г.)

...хотя Прозор по знакомству с ним был у него в декабре месяце 1793 года и, обращаясь всегда в Варшаве и в Вильне, имел случай осведомляться о таинственных действиях от тех, которые помышляли произвесть в Польше конфедерацию под начальством Костюшки, однако ж каким образом долженствовало совершится сие предприятие содержал втайне с крайнею твер-

достию. Вечфинской же, сам ли собою или чрез Прозора обязан был уговорить войски, за кордоном находившияся. Было одно только предположение, а был ли в том успех он, Оскирка, не знает, ибо они секретно между собою о том сносились, не имея веры к тем, которые не соглашались на предприятое ими. Однако в ту пору успех еще был сомнителен, потому что Вечфинской заболел и Радомысле умер, а Прозор, не ведая о смерти Вечфинскаго, плыл лодкою по реке Припяти в свою деревню Хойники. Уведомившись же, что Вечфинскаго уже нет в живых и опасаясь, чтоб не быть пойману российскими войсками, из дому уехал. Причины же укрывательства Прозорова и его предприятий, с кем он, какия имел сношении и был в единомыслии, он, Оскирка, не знает, ибо с ним по прибытии в Хойники не виделся, а вышеизъясненное слышал от Прозора.

...а другое письмо шляхтича Леоновича, уведомляющее его, Оскирку, что в Слуцком повете готово посполитое рушение и третие, писанное от 22-го февраля поверенным ево Кмитою, что многие говорят — уповаем на провидение, означали желание, что бог возстановит опять Отечество и что для того делается посполитое рушение. Слова же о моровой язве, в сем последнем выраженные, знаменовали то, что Россия в предупреждение войны от турок и шведов занимает границы своими войсками. Сверх того, при случае найденной у него речи к обывателям, говоренной им во время бытности его послом от Мозырского повета и конституции 3-го мая, повинился, что Прозор писал к нему, Оскирке, что в Польше произойдет революция и что прошлаго 1793-го года в ноябре месяце ходил по рукам в Мозырском повете письменной Костюшкин универсал, чтоб совокуплялись обыватели для возстановления Отечества и сей универсал получил он, Оскирка, от Прозора чрез почту, а хорунжей стародубовской Ельский писал к нему, Оскирке, о той конфедерации, которую производил Костюшка в Краковском воеводстве и во оной сам Ельской принимал участие.

РДАСА. Ф. 7. Воп. 2. Спр. 2869, частка I. Л. 64 адв.–65.

№ 4
Урывак з аўруцкага падкаморага Тадэвуша Нямерыча аб планах змоўшчыкаў

(12 кастрычніка 1794 г.)

...Косинской, будучи у него, говорил, что Костюшко, Малаховской, Колонтай и Чарторижской уже находятся в Кракове и будут в Варшаве, а в Вильне Прозор, Дзялинской, Еленской, Солтан и Богуш на страсной неделе разпространят революцию во всех местах и когда усилятся обыватели, то оттуда отправятся в Люблин, в Волынь, в Луцк, в Киевское воеводство, в Житомир, Овруч и Мозырь, а обывателям надлежало быть в готовности, что в российском кордоне долженствовали распостранить революцию Дзялинской и Велевейской, что бригады пошли за границу Пинская, Лазинскаго и Куб-

лицкаго и пробились чрез российския войски в польской кордон и что Лазинской, взяв у графа денег на заплату бригаде и обмундирование, оной с ними и войском ушел за границу... Мятежниками же были приняты такия меры, что из котораго города выступило бы российское войско, то обыватели поспешно долженствовали туда прибыв, распространить конфедерацию и избрать начальников. И тайна о сем столь крепко хранилась, что ежели бы и рубашка узнала, то и оную надлежало бы сбросить.

РДАСА. Ф. 7. Воп. 2. Спр. 2869, частка I. Л. 66–66 адв.

№ 5
Сведчанні шамбеляна Тадэвуша Паўшы аб мэтах кіраўнікоў паўстання

(12 кастрычніка 1794 г.)

...ему, Павше, Косинской открыл важность дела о революции, взяв с него клятву, чтоб никому того не объявлял под страхом смертным и показав при том мятежное сочинение имянованное Брамин и записку, писанную Костюшкою к Прозору следующаго содержания: «Добродетельные граждане. Соединяйтесь с чувствами честных людей, ибо теперь предстоит случай возстановить Отечество. Костюшко». Что потом Косинской поехал с ним, Павшею, к Вечфинскому, от него — к Хорошевскому и говорил тут при Пентковском по предложению Косинскаго о складках денежных на подмогу войскам. От Хоржевскаго поехал Косинской с Пентковским к Гурковскому, дабы сей с помощию трех своих братьев, находившихся в военной службе, разгласил в войсках, что 15 марта будут от них отбирать оружие, но чтоб они не отдавали онаго и бежали б за границу, что по возврате от Дзялинскаго Косинской сказывал об нем, что примет над войсками команду вместе с Прозором, что умершей Вечфинской по желанию Прозора ездил для склонения жителей в свой заговор по всему Киевскому воеводству, но кого вовлек в соучастие своего предприятия, о том Павша от него не слыхал. Только известно ему сие, что все те, которые соглашались, должны были дать клятву, что умершей Вечфинской сказывал ему, Павше, что он соглашал к конфедерации из своих знакомых Пинской бригады поручика Копеца, хорунжаго Колбу, житомирскаго судью Дубровскаго, Христофора Чайковскаго, генерала Ерлича, Бержанскаго, подкоморжаго житомирскаго, и Гурковскаго, которого просил при том, чтоб склонял других. Что от него и от Косинскаго слышал он еще о намерении польских мятежников произвесть возмущение не только в новоприсоединенном крае, но в Белоруссии, Малороссии и во всей России...

...после торговицкой конфедерации, когда многие из поляков ушли в Дрезден, начали они там старатся о постановлении плана для всеобщей революции. Князь Адам Чарторижской, Малаховской, бывшей маршалок сей-

ма 1790 года, стольник коронный князь Чарторижской, который был во время сего сейма посланником у прускаго двора, князь Казимир Сапега, бывшей маршалок литовской, генерал Зайончик, Костюшка, Колонтай, Станислав Потоцкой, Солтык, вся фамилия Чарторижских и Малаховских, Ельский и Лядуховской были из первейших в сей работе. А потом пристал к ним и Феликс Потоцкой, бывшей маршалок торговицкой конфедерации и дал на вспоможение наличными деньгами пять миллионов злотых, да еще кредитов для получения из голландскаго банка дватцати миллионов. План сей революции состоял в том, чтоб возмущение произвесть вдруг в Кракове, Варшаве, Вильне и в российском кордоне, дабы возстановить конституцию 3 мая и возвратить назад присоединенныя к России и Пруссии провинции. Дрезденской двор содействовал тому сильно, ибо имел намерение саксонскую инфантину браком сочетать римскаго императора с братом, котораго желали учинить польским королем, дабы революции сей сделать постороннее подкрепление. Те польские выходцы, пребывавшие в Дрездене, искали союза в Швеции, Дании, Турции и во Франции и того ради в Стокгольм ездил князь Адам Чарторижской под чужим имянем, которой был и в Лондоне. После же того посылан был туда и другой некта, но его имени не помнит. В Константинополь с начала торговицкой конфедерации поехал молодой человек имянем Аксак, но, по словам Косинскаго, и туда надлежало послать нарочнаго. Во Францию посылали они Барса, Колонтая и Вейсенгофа и от оной при начале революции надлежало получить на вспоможение осмнатцать миллионов ливров, с которыми присланы будут оттуда два комиссара.

Кто был в Дании о том не слыхал, но о императоре князь Чарторижской отзывался, что то способствует их намерению и для того попустит пятнаццати тысячам венгров совокупиться с поляками и на случай, буде российской двор о том спросит, имел предлогом ответствовать, что они взбунтовавшись и он не имеет способов их усмирить. От турок, шведов и датчан надеялись иметь помощь, и первые хотели объявить России войну тогда, когда в Польше откроется возмущение. А шведы обещали помогать военными снарядами, доставляя их в Польшу чрез Курляндию. Для разпространения сего возмущения в Варшаве учрежден был клуб, в котором были сильнейшими два брата Дзялинских, Лядуховской, Мокрановской и Капустас и от котораго посыланы были нарочные в Париж, в Константинополь и в Стокгольм. А в Россию для возмущения закардованнаго края — Дзялинской и Прозор.

И сей то самой клуб производил все сношения как вне, так и внутри Польши. Об нем нельзя было не знать барону Игельстрому, потому что был у него под стражею приехавший из Парижа Мостовской, у коего найдены якубинская шапка и пика. По предложению сих мятежников надлежало Костюшке разбить соединенныя войски и тогда в Кракове созвать сейм Малаховскому, Чарторижскому, Сапеге, Колонтаю и одним словом собраться тут всем тем, которые в Дрездене составляли план. Потом Костюшке должно

было действовать противу союзных войск, а сейму перейти в Варшаву. И тогда Костюшка, сложа полновластие, зависеть уже от онаго. Дзялинскому ж со своим полком арестовать короля. Но как он опасаясь, чтоб там не взяли его прежде исполнения сего по примеру других под стражу, уехал в кордон российской для произведения во оном возмущения, то относящееся до короля должен был произвести в действо полковник полку Дзялинскаго Гауман. Чтоб армии Костюшкиной иметь на первый случай пропитание, то император под видом продовольствия своих нидерландских войск приказал заготовить во всей Галиции и выставить на Вислу сто тысяч четвертей разнаго хлеба, которой Костюшко взял вооруженною рукою и дал о том квитанцию, о чем было к нему письмо из Львова под имянем онаго Павши, но не знает от кого. И в сем письме содержалось еще уведомление, что поляки в Галиции берут рекрут будто насильно, но император в том им не препятствует.

Для открытия возмущения в кордоне российском надеялся Косинской на Велевейскаго, Петровскаго, Лазинскаго и Карвицкаго, к которым Костюшка с повелениями своими посылал особо от себя офицера.

Косинской сказывал Павше, что Брамин, котораго он показывал, сочинен был Ясинским, полковником инженерным в Вильне, где он, крайчиц Сапега, Солтан, Вовржицкий и прелат Богуш долженствовали открыть возмущение, что молодому Косинскому надлежало быть генералом при мятежных польских войсках в Кракове, что знатнейшие из поляков для условия о возмущении съезжались на контракты во Львов, также и в Дрезден путешествовали под чужими имянами, что Костюшко, бывши прежде открытия революции в Кракове, ездил в Сицилию для свидания с Малаховским, которой тогда находился в Неаполе, что все секретные бумаги находились у Лядуховскаго и Капустаса, но прежде объявления настоящаго плана повещено было войскам, дабы они находились в готовности к конфедерации и ежели будут требовать оружия, то не слагали бы онаго, отчего в бригаде Мадалинскаго и началось первое возмущение, так же и произшествие в Варшаве возпоследовало, что как в Белоруссии, так и Малороссии, так и во всей России хотели заводить подобной бунт и для того искали в Варшаве людей, которые бы могли быть к тому употреблены с успехом и завести связи с какими-нибудь большими и знатными фамилиями. А дабы подкрепить такое предприятие, то предполагая, что российские войски будут разбиты, надлежало бы польской армии итти тремя колоннами и из них одной прямо в Белоруссию, другой — в закордованной Россиею новой край, а третей — в пруския границы, над которою надлежало иметь команду пребывающему в Варшаве шведскому посланнику Толю. И когда в разсуждении диверсий сей пруския войски обратились бы на защищение оных, тогда австрийския впали бы в Силезию и разпростанилось бы таким образом пламя войны во всех местах тем больше, что в Берлине и Бреславле, что в Силезии в то же самое время открылось бы возмущение, в котором польские заговорщики имели великую надежду, и что в закордованном Россиею краю надлежало принять команду

над бывшими польскими войсками шефу Дзялинскому и под ним Прозору, которой был во французской службе офицером, а генерала Любовицкаго, лиша оной, застрелить.

Такие предположения о произведении в новоприсоединенных к России областях возмущения Прозор открыл умершему Вечфинскому, а он сказал ему, Павше...

РДАСА. Ф. 7. Воп. 2. Спр. 2869, частка I. Л. 73 адв.–76 адв.

[1] Пра смаленскае следства *гл.*: Макарова Г.В. Новые материалы о пребывании участников движения Т.Костюшко в России // Славяноведение. 1994. № 3. С. 43–50; Яна ж. Действия родственников и друзей, оказавшихся в России участников движения Тадеуша Костюшко, направленные на облегчение их участи //XVIII век: Славянские и балканские народы и Россия. М., 1998. С. 165–173; Анішчанка Я. Сакрэты Смаленскага следства // Беларускі гістарычны часопіс. 1994. № 1. С. 53–56.
[2] Анішчанка Я. Статут жыцця Ясінскага // Маладосць. 1998. № 2. С. 223–226; Mościcki H. General Jasinski i powstanie Kościuszkowskie. Warszawa, 1917. S. 116; Sułek Z. Sprzysięzenie Jakuba Jasienskiego. Warszawa, 1982. S. 48.
[3] Mościcki H. General Jasinski... S. 98, 108, 115; Sułek Z. Sprzysięzenie... S. 35, 40, 50–57.
[4] Sułek Z. Sprzysięzenie... S. 63, 66, 70, 71; Dubiecki m. Karol Prozor — obozny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1897. S. 167–170.

Публікацыя Я.К.Анішчанкі

КАТАВАННІ Ў ТУРМАХ І ЛАГЕРАХ У ЧАС ПОЛЬСКАЙ АКУПАЦЫІ БЕЛАРУСІ 1919 — 1920 гг.

У ліпені бягучага года споўнілася 80 гадоў з дня выгнання польскіх акупацыйных войск з тэрыторыі Беларусі. Савецка-польская вайна, якая пачалася ў шырокіх маштабах вясною 1919 г. уварваннем легіёнаў «Начальніка дзяржавы Польскай» Юзафа Пілсудскага ў Беларусь, прынесла яе народу велізарныя эканамічныя і чалавечыя страты, незлічоныя бедствы і пакуты, пакалечыла лёсы многіх тысяч людзей. Захапіўшы за час з красавіка па жнівень 1919 г. амаль усю Беларусь (да лініі рэк Заходняя Дзвіна — Бярэзіна) і частку Украіны, польскія ўлады ўстанавілі на акупаваных землях жорсткі ваенна-адміністрацыйны рэжым, які, хоць і меў свае

асаблівасці, быў не менш крывавы за папярэдні германа-кайзераўскі акупацыйны рэжым 1918 г.

Польская акупацыя суправаджалася наўмысным разграбленнем нацыянальных багаццяў Беларусі, ваенна-палітычным тэрорам, гвалтоўнай паланізацыяй насельніцтва. Архівы захавалі мноства сведчанняў пра бясчынствы і зверствы польскіх салдат і афіцэраў у час захопу беларускіх гарадоў (Мінск, Бабруйск, Пінск і інш.), шматлікія пагромы яўрэйскага насельніцтва ў мястэчках, пра масавыя здзекі над сялянамі, расстрэлы без суда і следства пры правядзенні карных экспедыцый, розных рэквізіцый, збіранні падаткаў, свядомае разбурэнне прадукцыйных сіл пры адступленні з беларускіх тэрыторый.

У в. Дукоры пад Мінскам сялян, арыштаваных па падазрэнні ў сувязях з партызанамі (45 чал.), збівалі шампаламі, ім зашчамлялі ў дзвярах пальцы рук, заганялі пад ногці іголкі, апутвалі вязняў калючым дротам...

У в. Падарэссе каля Старых Дарог польскія салдаты падчас грабяжу забілі селяніна Раманчука — адсеклі яму галаву цесакамі; селяніну Сапляну разрэзалі жывот; селяніна Дзям’яна Кітліча кінулі ў агонь, Акуліну Малычка застрэлілі. У в. Дражня было забіта са зверскімі здзекамі 32 селяніны...

У в. Дзедава Ігуменскага павета большасць яе жыхароў seклі розгамі, ад чаго некалькі жанчын памерла...

У в. Коўшыцы Глускай воласці легіянеры прывязалі да хваста каня 85-гадовага старога, цягнулі яго па вуліцы, потым выкалалі вочы і паўмёртвага кінулі ў ручай...

Гэта толькі некаторыя выпіскі з матэрыялаў Камісіі па ацэнцы страт, нанесеных польскай акупацыяй беларускаму народу, якія захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (Ф. 9. Воп. 1. С. 1–709). Значная частка іх — сведчанні пацярпелых ад бясчынстваў польскай ваеншчыны. Вядомы дзеяч беларускага нацыянальна-адраджэнскага руху Антон Луцкевіч выдаў у ліпені 1920 г. у Вільні брашуру «Польская акупацыя Беларусі», напісаную непасрэдна па слядах падзей, якія адбываліся ў Беларусі ў час захопу яе легіёнамі Ю.Пілсудскага. На аснове абагульнення вялікага фактычнага матэрыялу аўтар зрабіў абгрунтаваны вывад аб тым, што «ўся буржуазная Польшча адкрыта пачала барацьбу з беларускім народам».

Далей друкуецца некалькі дакументаў, дзе паказана, да якой ступені страты чалавечай годнасці даходзілі ў гэтай барацьбе польскія жандары, турэмныя наглядчыкі і салдаты аховы, чынячы расправу над зняволенымі ў турмах і ў лагерах ваеннапалонных.

Ліст палітычных зняволеных з Мінскай турмы ў ЦК КП(б) Літвы і Беларусі аб зверствах польскай турэмнай аховы

(7 снежня 1919 г.)

Неужели к Вам не доносятся крик и плач Ваших товарищей, которые томятся в польских тюрьмах города Минска? Неужели Вы не знаете о тех зверствах, которым подвергаются Ваши арестованные товарищи? Или, быть может, Вы об этом знаете, но не имеете возможности принять меры? Каждый вечер Минская контрразведка превращается в настоящую бойню: связывают политическим арестованным руки и ноги, как баранам, и обнаженные их тела зверски избивают железными прутьями. Чтобы они не кричали, завязывают рот тряпками. Даже женщины подвергаются тем же пыткам. Больные и слабые женщины запираются в холодных и темных одиночках. Каждый вечер повторяется та же экзекуция с другими политическими, и все арестованные каждый вечер находятся в крайне подавленном состоянии, ибо не знают, чья очередь придет сегодня. Это только один факт из многих пыток, которым мы подвергаемся.

Товарищи, мы из тюрьмы обращаемся к Вам и надеемся, что наше обращение повлияет на Вас. Созывайте немедленно собрание представителей всех социалистических партий, которые находятся в Минске. Устраивайте собрания-протесты, обращайтесь в Варшаву и Вильно... Не медлите, ибо каждый день приносит лишь жертвы.

Мы Вам посылаем платок, вымоченный в крови, как доказательство.

Получено из Минска
7 декабря [1919 г.].

С подлинным верно: Мицкевич-Капсукас[1]

НАРБ. Ф. 4683. Воп. 3. Спр. 479. Копия.

Ліст былога зняволенага аб катаваннях у польскай турме г. Мінска

(Не раней 2 чэрвеня 1920 г.)

Вось жменя ведамасьцей аб тым, як польскія ўласьці ў Меншчыне абходзіліся з арыштаванымі і як вялі сьледства. Ніжэйпісаныя факты ўзяты з

[1] Міцкевіч-Капсукас В.С. (1880–1935), дзеяч міжнароднага рабочага руху, адзін з арганізатараў і кіраўнікоў Камуністычнай партыі Літвы, літаратар. У 1919 г. старшыня СНК Літоўска-Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (ЛітБел ССР). З верасня 1919 г. узначальваў Бюро па нелегальнай рабоце пры ЦК КП(б)ЛіБ. Рэдагаваў орган ЦК КП(б)ЛіБ газету «Звязда» (у Смаленску).

пісьма чалавека, каторы сам пабываў у польскім вастрозе ў Менску пры жандарскай варце № 6, папаўшы туды 2 чэрвеня с. г.

«Адну з найпершых мукаў становіць так званая «бачносьць»: арыштаванага стаўляюць тварам да сьцяны, забараніўшы адварачывацца, і гэтак ён можа прастаяць колькі дзён. Гэткім спосабам мучылі сям’ю Богіных, якія прастаялі на «бачносьці» цэлую пару; а між імі была дзяўчынка-калека, дык і яе катавалі таксама... Далей, галоўны інструмэнт катаваньня — гэта нагайка гумовая з жалезам ці волавам унутры. Дзеля некаторай розпароднасьці катаванаму сьціскаюць пальцы і рукі жалезнымі абцугамі і б’юць па каленах нагайкай або палкай. Страшнейшы інструмэнт — гэта гумовы калпак, каторы узьдзяваюць на галаву, і асаблівай прыладай ён гэтак крэпка сьціскае галаву, што ажно вочы на лоб вылазяць! Апрача біцьця нагайкамі і нагамі да ўтраты памяці, арыштаваных па самую шыю ставілі ў сьцюдзёную ваду — часамі на цэлую пару, ад чаго ўсё цела распухае. Адзін спаміж арыштаваных, нейкі Штром, апавядаў мне, што ўначы на 27 мая — болей-меней каля 11 гадзіны — яго паклікалі на дапрос. Яму задалі некалькі пытаньняў, на каторыя ён, ня ведаючы, ня мог даць адказу. Тады яго пачалі катаваць. Катавалі ажно да раніцы ўсемі апісанымі спосабамі і пакінулі ляжучы на падлозе адно тады, як страціў памяць. Гэтак рабілі ў працягу тыдня некалькі разоў — цераз дзень. Сьляды нялюдскага зьдзеку я сам сваімі вачыма бачыў на яго целі. Тое-ж было і з другімі арыштаванымі, як, напрыклад: з Катом, Цыбульскім і жонкай яго, Розай Цыпкін, Соняй Тунік, Соняй Пікус, каторую білі да бязпрытомнасьці, а пасля на ўвесь дзень паставілі тварам да сьцяны, ды яна абязсілеўшы звалілася на зямлю перад часам. Шмат іншых імёнаў ня ўспомню. Да гэтага гожа дадаць, што арыштаваным даюць есьці адзін раз на дзень, а то і зусім ня кормяць; страва складаецца з паўфунта хлеба і кіславатае зупы — блізка чыстае вады. Бялізну зьмяніць з хаты прыносіць забаронена. Арыштаваные ўсенькіе дні сядзяць пад ключом — без прагулкі. Шмат хто хварэе, ці дастае мэлянхоліі».

Антон Луцкевіч. Польская акупацыя ў Беларусі. Вільня, 1920. С. 10.

З матэрыялаў Бабруйскай павятовай камісіі па расследаванні зверстваў польскіх войск і ўлад аб катаваннях зняволеных у Бабруйскай турме

(Чэрвень 1919 г. — ліпень 1920 г.)

Белополяки, заняв Бобруйск 28/VIII [1919 г.], устроили облавы в городе на коммунистов, арестовывая всех заподозренных в принадлежности к коммунистической организации, некоторые из арестованных расстреливались на месте. Ночью начались грабежи, продолжавшиеся на протяжении трех дней.

Были разграблены частные дома, около 20 магазинов и почти все лавки на базаре. Под видом поиска спрятанного оружия легионеры забирали все вещи, доходя до того, что снимали с ног [у обыскиваемых жителей] последнюю обувь.

Арестованные не помещались в Бобруйской тюрьме, и для этого были превращены в тюрьмы культурные учреждения — кино[залы] и т. д.

В польских тюрьмах жандармы применяют к политическим арестованным пытки и избивают [их] до потери сознания. К арестованным применяют следующие пытки:

1) Раздевают до нага даже женщин в присутствии мужчин, связывают [им] руки и ноги и бьют резиновой нагайкой для того, чтобы знаков на теле не оставалось. Так били тов. М.Соснович почти до потери сознания.

2) Жгут пятки ног папиросами.

3) Помощник шефа жандармерии, некий Шиманский, лично избивает арестованных кобурой револьвера по голове и по зубам, и редко кто после этого остается с зубами и со здоровой головой. Он избивал Танхилевича, Маню Левину, Соню Зак и многих других.

4) Служит у них в жандармерии один полунемой идиот, к которому направляют арестованных и который не знает пощады в своей работе. Он избил Танхилевича почти до смерти, так что тот две недели не мог встать с койки, а также Волобринского, служащего секретарем редакции [газеты] «Дер Штерн», который теперь лежит в тюремной больнице.

5) Применяют к арестованным также кокаин, для того чтобы они бредили, после чего [те] остаются больными на долгое время, ибо дают слишком большие дозы.

6) Наконец, самое последнее, это то, что вставляют пальцы арестованных между дверьми и закрывают их. Это применялось к некоторым товарищам, которых вывезли в Краков.

Все это я сам читал и слышал, так как состою членом подпольного Красного Креста.

НАРБ. Ф. 60. Воп. 3. Спр. 697. Л. 2–4. Копія. Прозвішча не пазначана.

З расказу селяніна Я.Паўловіча пра здзекі польскіх жандараў над жыхарамі в. Драхча-Булганская

(1940 г.)

...Вырыли глубокую яму. Поставили нас у края ямы, закрыли шапками глаза и дали залп. Мы стоим. Оказывается, солдаты выстрелили вверх.

Подошли они, втолкнули нас в яму, велели ложиться и начали заваливать нас землей. Не знаю, как глубоко мы были засыпаны, только стало ужасно тяжело — земля давит, песок лезет в глаза, уши, рот. Вдруг кто-то прыгнул в

яму. Откопали меня. Когда солдат поднял мою голову, в глазах у меня зеленые круги пошли. Я стоять не мог — ноги подкашивались, а тут велят мне Степана откапывать. Дрожу я весь, стараюсь быстрее освободить товарища. Откопал его. Вытащили нас из ямы. Я еще держался на ногах, так они меня в подвал в имение Драхча-Паненская погнали, а бедняжку Степана в Игумен в госпиталь отвезли. Там он и скончался.

В подвале барского дома сидели все наши односельчане. Некоторые были избиты до неузнаваемости. Духота, тесно, ничего не видно. Не только сесть — стоять негде. Просим пить, так они издеваются — ведро с конской мочой показывают. Сидели мы в этом подвале целую неделю. Избивали нас до полусмерти и так мучили, что сказать нельзя. Принесут ветки шиповника, одному велят лечь, а другому — бить его этими ветками. Ну, как будешь бить своего? Стоишь. Тогда солдат шомполом или бизуном ударит тебя по голове. Ну, начинаешь для вида бить.

— Не так! — орет жандарм. — Ложись сам, а ты поднимайся и бей его.

Товарищ бьет также для вида. Тогда жандарм показывает, как надо бить. Он так хлещет, что даже пришедшие с ним польские солдаты смотреть не могут: отвернутся и плачут.

Бросит жандарм шиповник, железным прутом начнет ударять. Согнется прут — велит выпрямить и опять принимается бить. Обомлеет человек. Обольют его холодной водой — отойдет, зашевелится. Прикроют его мокрым мешком и опять бьют. Обертывают бумагой или соломой ноги и поджигают. На ногах вздуваются пузыри, лопаются, из них течет — смотреть страшно. Шомполами как дадут по пяткам — вся кожа отстает. Стоять нельзя, ползают на коленках. Так избивали до полусмерти целую неделю... Ивану Павловичу все ногти повырывали. Резали ему ножом плечи и посыпали раны солью. Константина Сушу подвешивали вверх ногами. Нельзя и поверить, чтобы человек мог выдержать такие страдания.

Наконец, нас погнали в Игумен в тюрьму. Допросы длились девять дней. Ведут из тюрьмы в разведку и так дадут прикладом, что падаешь. Раз десять ударят пока на допрос приведут. На допросе одно и то же:

— Говори, кто партизаны, кто оружие имеет, у кого патроны есть?

Сейчас же пальцы в дверь и прищемят. Наконец, на десятый день привели нас в суд. Один из нас спросил, можно ли показать, как нас избили. Судья разрешил.

Товарищ показал им тело, все черное, как смолой крашеное. Присудили нас — кого на сколько: Ивана Шкору расстрелять, меня — в Белосток на вечную каторгу.

Ивана Шкору расстреляли на второй же день после суда. Раньше ему глаза выкололи, потом все тело ножами изрезали и после этого пристрелили...

На деревню нашу наложили контрибуцию: на двор по корове и по 1 500 марок. Забрали все: хлеб, сало, одежду, даже сапоги с ног снимали, одним словом, все очистили.

Мы ожидали отправки этапа, а тут пришли красные части. Освободили нас из тюрьмы. Плачем мы все от радости, людей собралась уйма, и они плачут, глядя на нас. Что вы думаете, — это же из могилы на волю выйти!

Белоруссия в борьбе против польских захватчиков в 1919–1920 гг. Мн., 1940. С. 41–42.

З нарыса А.Шарапава «За крэпасным валам», напісанага па матэрыялах сакратарыята Галоўнай рэдакцыі «Гісторыі грамадзянскай вайны ў СССР»* аб становішчы ў Бабруйскім лагеры ваеннапалонных

(1940 г.)

Бобруйская военная крепость.

Обнесенная высокими стенами и насыпью с каменными башнями, с черными, устремленными на город глазами бойниц.

Угрюмые, из серого камня стены крепостных зданий — немые свидетели мрачного прошлого, свидетели пыток над томившимися в каменных мешках крепости декабристами, свидетели кровавой расправы над восставшими в 1905 г. солдатами дисциплинарного батальона, свидетели варварства легионеров Довбор-Мусницкого.

Здесь, в здании бывшего дисциплинарного батальона, томились красноармейцы, попавшие в плен к белополякам. Здание представляло собой каменную коробку с просторным двором.

Польское командование двойным кольцом стражи окружило лагерь, отрезав его от внешнего мира. Время от времени открывались тяжелые ворота. В лагерь вводили новые партии пленников...

Лагерь. Открываются двойные ворота, пленных вводят во двор. Выстраиваются. Ветер носит по двору снежную пыль. Тонкие иглы снега впиваются в лицо. Кто-то подает на русском языке команду: «Смирно!» Из помещения канцелярии выходит комендант лагеря, поручик Серба.

— Коммунисты, жиды и поляки, выходи, — спокойно командует он.

Из строя выходят девять человек.

Поправив пенсне, отвернув рукава шинели, Серба подходит к каждому в отдельности и бьет. Бьет спокойно, бьет до тех пор, пока у избиваемого не

---

* Фундаментальная праца «История гражданской войны в СССР. 1917–1922» выдавалася ў Маскве на працягу 1939–1960 гг. Акрамя асноўных пяці тамоў выдання выпушчана некалькі асобных кніг, падрыхтаваных па матэрыялах сакратарыята Галоўнай рэдакцыі, у тым ліку «Белоруссия в борьбе против польских захватчиков в 1919–1920 гг. (М., 1940).

показывается кровь. Наибольшее количество ударов падает на долю поляков. «Изменники нации», — рычит Серба.

— Раздеть и поставить у ворот, — коротко приказывает он тюремщикам.

Через полчаса в помещение вносят оставленных во дворе. Только один из них в сознании. Двое тут же умирают.

Крестьяне, приезжавшие в город, видели, как вооруженные польские солдаты водили на работу изнуренных, одетых в жалкие лохмотья пленных красноармейцев, — копать за городом окопы. Изнемогая от голода, они останавливались около польских казарм и рылись в помойных ямах, выискивая картофельную шелуху и вылизывая банки из-под консервов. В городе узнали о мучениях пленных, о том, что лагерь охвачен эпидемией тифа. Подпольный большевистский комитет через Красный Крест мобилизовал общественность на помощь пленным красноармейцам. Местные врачи предложили свои услуги для борьбы с тифом. Но польское командование на предложение врачей лечить красноармейцев ответило:

— Их не лечить, их расстреливать нужно.

И только тогда, когда на предприятиях Бобруйска вспыхнула забастовка протеста против зверского обращения с пленными красноармейцами и о лагере стала писать советская и заграничная пресса, генерал Милевский решил организовать санитарно-эпидемический отряд.

Утром 10 декабря 1919 г. группа врачей была вызвана в комендатуру.

Начальник санитарной части лагеря фельдшер-поляк объяснил врачам их основные обязанности.

— Ваше дело, уважаемые коллеги, — говорил он, поблескивая стеклами пенсне, — сортировать больных. Учтите, что все то, что происходит в лагере, в городе не должно быть известно.

В грязных, нетопленых казематах, с выбитыми стеклами, на голом цементном полу, на сгнившем сене, съедаемые паразитами копошились люди. Рядом с больными, мечущимися в тифозной горячке, лежали давно остывшие трупы. С них сняли одежду живые товарищи, чтобы согреть коченевшее тело.

— Пить... Пить... — доносится из всех углов. Но воды в помещении нет.

Высоко в углу мигает керосиновая лампа. Больной красноармеец через трупы и живых ползет к дверям, чтобы спуститься по лестнице и снегом смочить пересохшие губы. Карабкается, срывается со скользких ступеней и падает вниз на каменную площадку.

Пленных почти не кормили. Приносимой в ведрах коричневой бурды, именуемой кофе, на всех не хватало. Многие не могли подняться, чтобы ее получить. Счастливцам удавалось иногда поживиться помоями из лагерной кухни. Узники искали еды, в порыве отчаяния шли на риск. Однажды пять пленных, согнувшись, пробрались по двору к хлебному складу. У одного был кол с гвоздем на конце. Один стал на плечи другому, просунул кол. Буханка хлеба уже в руках, но тишину ночи неожиданно нарушает ружейный

залп. Пять человек убито. Из-за угла здания вышел кем-то предупрежденный поручик Серба с группой вооруженных солдат.

Санитарно-эпидемический отряд обратился к высшему командованию с просьбой об улучшении положения пленных красноармейцев.

Генерал Милевский заявил:

— Мы очень плохо делаем, что берем большевиков в плен. Их нужно просто расстреливать. Они несут нам только заразу.

Другой генерал сказал:

— Господа, не думайте устраивать лазареты. Лазареты нужны для наших солдат. И стоит ли говорить о том, что мы не можем давать этому быдлу ни белья, ни медикаментов? И то, и другое необходимо нашим солдатам. Что за беда, если больные пленные перемрут, по крайней мере их не придется кормить. Самое лучшее, что можно сделать, это сжечь лагерь вместе с пленными.

Санитарно-эпидемический отряд приступил к работе. Из казематов были вынесены трупы. Носилками служили сорванные с петель двери.

Жуткую картину представляла собой погрузка трупов. При свете фонаря продрогшие красноармейцы, раскачивая, бросали на возы закоченевшие трупы товарищей. «Погрузка» шла всю ночь. Три раза направлялась мрачная процессия в сторону военного кладбища. Группа пленных под наблюдением польского конвоя сопровождала возы. Изнемогая от усталости и холода, они еле держались на ногах. Некоторые падали, конвоиры поднимали их на ноги пинками и прикладами.

Когда процессия достигла военного кладбища, пленным красноармейцам было приказано рыть одну общую могилу. Трупы сбрасывались в огромную яму.

Под высокими соснами нашли себе покой замученные белополяками бойцы Красной Армии. Двести пятьдесят и один. Двести пятьдесят первым был красноармеец Жиморский. Живым его заставили лечь в эту страшную могилу. Над могилой склонилась усатая морда начальника конвоя. Бандит два раза выстрелил в грудь красноармейца. Товарищи закопали могилу...

Как ни велики были усилия санитарно-эпидемического отряда, смерть вырывала из лагеря каждый день по сорок-пятьдесят жертв. Погибали и работники отряда...

Шестого июля [1920 г.], удирая под натиском красных войск, белополяки подожгли лагерь.

Около трехсот пленных, более здоровых, они увели с собой. Остальных оставили в подожженном лагере. Работники санитарно-эпидемического отряда, рискуя жизнью, с помощью подоспевших жителей спасали пленных из пылавшего здания.

За окраиной города, там, где начинаются зеленые поля, где, покачивая верхушками, стоят на возвышенности березы и сосны, расположено военное кладбище.

На братской могиле пленных красноармейцев стоит серый гранитный памятник. На памятнике высечена надпись:

«Вечная слава красным бойцам, погибшим за победу Октябрьской революции. Тихий покой их братским могилам».

Белоруссия в борьбе против польских захватчиков в 1919–1920 гг. М., 1940. С. 28–32.

Публікацыя Р.П.Платонава

НОВЫЯ ДАКУМЕНТЫ ПРА М.В.ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКАГА

Улетку 1925 г. вядомы гісторык прафесар Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі пераехаў з Баку ў Мінск, дзе пачаў працаваць у Інстытуце беларускай культуры і Беларускім дзяржаўным універсітэце. Але яго навуковая і выкладчыцкая дзейнасць на Радзіме аказалася непрацяглай. Абвінавачванні ў нацыянал-дэмакратызме прымусілі вучонага ў верасні 1925 г. пераехаць у Маскву.

Змяніўшы месца жыхарства М.В.Доўнар-Запольскі не пазбавіўся ад «апекі» з Мінска. Маскоўскія ўстановы, разглядаючы яго ўдзел як навукоўца ў вырашэнні пытанняў, так ці інакш звязаных з Беларуссю, лічылі неабходным атрымаць перш за ўсё згоду ЦК КП(б)Б. Напрыклад, увесну 1929 г. пры вылучэнні кандыдатуры вучонага ў склад Акадэміі навук СССР бюро ЦК КП(б)Б выказалася супраць. Аналагічнай была яго рэакцыя на просьбу Таварыства палітычных эмігрантаў Заходняй Беларусі, аб чым сведчаць дакументы, якія прыводзяцца ніжэй.

№ 1
...Ліст адказнага сакратара Цэнтральнага бюро Таварыства палітычных эмігрантаў Заходняй Беларусі Ромаша загадчыку агітацыйна-прапагандысцкага аддзела ЦК КП(б)Б М.П.Абрамчуку*

г. Москва 23 марта 1927 г.

Тов. Абрамчук, прошу дать свое мнение по следующему вопросу. В Москве проживает Довнар-Запольский, он очень интересуется работой белорусского семинария при Международном аграрном институте и просится,

* На лісце ёсць рэзалюцыя Абрамчука «Т.Кавун. Нужно дать ответ секретным порядком, что ЦК [КП(б)Б] считает невозможным включение Довнар-Запольского».

чтобы О-во его включило в состав этого семинария. Семинарий ставит перед собой задачи изучить аграрные отношения в Зап. Белоруссии. Настоящее письмо пишу потому, что гражд. Довнар-Запольский снят с работы в БССР, поэтому считаю необходимым получение от тебя соответствующего указания и твое мнение по данному вопросу.

С Коммунистическим приветом:

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ ОБЩЕСТВА Ромаш

НАРБ. Ф. 4п. Воп. 21. Спр. 67. Л. 65. Машынапіс. Арыгінал.

№ 2
...Ліст загадчыка АПА ЦК КП(б)Б Абрамчука адказнаму сакратару ЦБ Таварыства палітычных эмігрантаў Заходняй Беларусі Ромашу

г. Минск 2 апреля 1927 г.

На № 81 от 23/III-27 сообщаю, что ЦК КПБ считает невозможным включить Довнар-Запольского в состав белорусского семинария при Международном Аграрном Институте.

С коммунистическим приветом:

Зав. АПО ЦК КПБ АБРАМЧУК

НАРБ. Ф. 4п. Воп. 21. Спр. 67. Л. 68. Машынапіс. Копія.

Публікацыя В.Д.Селяменева

БІБЛІЯГРАФІЯ. РЭЦЭНЗІІ. ІНФАРМАЦЫЯ

«ВЯРТАННЕ»

ВЯРТАННЕ. 1 — 6. — Мн.: «Беларускі фонд культуры», 1992 — 1999.

Беларускі фонд культуры (тагачасны старшыня праўлення Іван Чыгрынаў) з самага пачатку свайго існавання (красавік 1987 г.) вырашыў звярнуцца да праблемы вяртання беларускіх нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі рэспублікі. Безумоўна, сёння гэта задача не толькі аднаго фонду культуры. Праблемы вяртання нацыянальных каштоўнасцей у рэспубліку даўно хвалююць нашу грамадскасць. Наша нацыянальная спадчына надзвычай багатая. Мы можам па праву ганарыцца вялікай разнастайнасцю сваіх гісторыка-культурных каштоўнасцей. На вялікі жаль, рабаваліся і руйнаваліся гэтыя каштоўнасці падчас няспынных войнаў, сацыяльных катаклізмаў, бесперапынных ліхалеццяў, якія вельмі часта выпадалі на долю нашага народа. Так званыя пераможцы-рабаўнікі не саромеліся прысвойваць гэтыя каштоўнасці, вывозіць далёка за межы Беларусі, гандляваць імі. «Роскід» нашага культурнага нацыянальнага багацця, якое «асела» на іншаземных тэрыторыях, надзвычай стракаты. Тут і Швецыя, і Германія, і Польшча, і Літва, і Аўстрыя, і, безумоўна, Расія. Вялікую шкоду нанесла і заганная практыка абыякавасці ў адносінах да гісторыка-культурнай спадчыны, якая панавала ў нашым жыцці доўгія гады.

У кастрычніку 1987 года пры БФК была створана камісія «Вяртанне» пад кіраўніцтвам вядомага даследчыка-навукоўца Адама Восіпавіча Мальдзіса, якая аб’яднала вакол сябе адукаваных, па-добраму зацікаўленых энтузіястаў-актывістаў. Рознабаковая дабратворная дзейнасць камісіі за прайшоўшыя гады. Але, бадай, галоўнай заслугай камісіі з’яўляецца выпуск серыі зборнікаў дакументаў і архіўных матэрыялаў па праблемах пошуку і вяртання нацыянальных каштоўнасцей. Напачатку задача была наколькі простай, настолькі і складанай: мець уяўленне, зрабіць пералік тых твораў, той маёмасці, якая вывезена з Беларусі, карацей кажучы, ведаць, дзе што ляжыць.

І вось ужо ў 1999 годзе выйшла шостая па ліку такая кніжка. Гэта серыя пад агульнай назвай «Вяртанне». І, як можна бачыць, ад выпуску да выпуску «Вяртанне» становіцца працай не толькі пошуку скарбаў і рарытэтаў. Яго прыкмета — адраджэнне і ўзвышэнне нацыянальнай самасвядомасці аднаго са старажытных народаў Еўропы, адметнага сваёю мовай і культурай, якія, як гэта і належыць, з'яўляюцца вышэйшай меркай дзяржаўнасці.

Надзвычай багатым па зместу, па мэтавай накіраванасці аказаўся *першы* зборнік «Вяртання» (1992), які выйшаў тыражом у тысячу асобнікаў (каля 15 ум.-друк. арукушаў), хутка разышоўся сярод актыву, па бібліятэках, музеях, быў накіраваны ў зацікаўленыя арганізацыі, трапіў у нашы пасольствы, да суайчыннікаў, што пражываюць у далёкім і блізкім замежжы. У пэўнай ступені зборнік падагульняе пяцігадовую дзейнасць камісіі «Вяртанне» (1987 — 1992). Друкуюцца матэрыялы пленума БФК ад 29 красавіка 1992 года, на якім і абмяркоўваліся праблемы вяртання беларускіх нацыянальных каштоўнасцей. Аналізуецца сучасны аспект гэтай праблемы ў адносінах паміж краінамі СНД. Цікавасць уяўляе таксама ліст ураду Рэспублікі Беларусь з прапановай распрацаваць рэспубліканскую праграму вяртання духоўных каштоўнасцей на Бацькаўшчыну.

Водгук быў. У тым жа годзе створана Дзяржаўная камісія па рэстытуцыі пры Міністэрстве культуры, але... зноў-такі на грамадскіх пачатках. І дзейнасць яе хутка згасла. БФК зноў затым накіроўваў з гэтай нагоды ліст Савету Міністраў рэспублікі. Але гэтая праблема пакуль што не вырашана і сёння.

Аднак аснову зборніка складаюць дакументы і архіўныя матэрыялы (большасць з іх друкуецца ўпершыню), многія з якіх перададзены камісіі па яе просьбе архівамі, музеямі, бібліятэкамі з мэтай стварэння ў рэспубліцы пры Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Францішка Скарыны картатэкі даных аб тым, што вывезена з Беларусі і дзе яно цяпер знаходзіцца. Некаторыя з гэтых матэрыялаў здабыты ў час пошукавых камандзіровак членамі камісіі, перададзены навукоўцамі, актывістамі БФК.

Вялікую цікавасць маюць звесткі пра помнікі культуры, якія зніклі з Дзяржаўнай карціннай галерэі БССР падчас фашысцкай акупацыі ў 1941 — 1944 гг., за подпісам былога дырэктара галерэі Е.В.Аладавай, падмацаваныя вопісам музейных каштоўнасцей, што вывезены гітлераўцамі ў Германію з карціннай галерэі. Сотні найменняў жывапісу, графікі, скульптуры, прыкладнога мастацтва, у тым ліку і работы беларускіх мастакоў, скульптараў!

Прыводзяцца звесткі пра помнікі культуры, якія зніклі з Беларускага дзяржаўнага музея падчас акупацыі, з Магілёўскага абласнога гістарычнага музея, Гомельскага абласнога краязнаўчага музея, пра страчаныя ў час вайны рукапісы з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Друкуецца інфармацыя па гісторыі бібліятэк, музеяў, архіваў Гродзенскай губерні за XVIII — XX стст.

Беларускі фонд культуры накіраваў запіску Савету Міністраў рэспублікі аб вяртанні з г. Кіева бібліятэкі Храптовічаў, да якой прыкладаюцца выяўленыя ў архівах матэрыялы, што падмацоўваюць правамернасць пастаноўкі такога пытання.

Уражваюць і дакументы аб вывазе музейных рэчаў за мяжу у трыццатыя гады паводле загадаў сумнавядомага ўсесаюзнага аб’яднання па экспарту «Антыкварыят». На старонках зборніка аб’ёмна распрацоўваюцца версіі аб знікненні крыжа Ефрасінні Полацкай, звесткі аб вывазе расійскімі ўладамі архіваў і культурных каштоўнасцей Беларусі падчас трох падзелаў Рэчы Паспалітай, пасля вызваленчых паўстанняў 1831 і 1863 гг. і эвакуацыі каштоўнасцей у час першай сусветнай вайны.

Многія з тэм, абазначаных у першым зборніку, знойдуць далейшую распрацоўку ў наступных выпусках.

Але кожны з іх нясе сваю адметнасць.Так, матэрыялы зборніка *«Вяртанне-2»* (1994) таксама ў асноўным прысвечаны праблемам вяртання беларускіх нацыянальных каштоўнасцей. Яны згрупаваны па раздзелах: 1) «Лёсы музейных экспанатаў» (пра музей Полацкай калегіі езуітаў, пра экспанаты «Беларускіх збораў» у Львоўскім нацыянальным музеі), пра лёс збораў Генрыха Татура, пра беларускія творы ў Саратаве, пра калекцыю нумізматыкі і сфрагістыкі Мікалая Шчакаціхіна ў зборах Эрмітажа і інш.; 2) «Знойдзена ў архівах». У прыватнасці, размова ідзе пра знаходкі ў архівах Масквы, Літвы, Польшчы; 3) «Пошукі кніг, рукапісаў, перыёдыкі». Пра беларускую рукапісную кнігу ў Пецярбургскіх зборах, пра зводны каталог віленскіх беларускіх газет (1917 — 1940) і інш.

Адначасова ўводзяцца тры новыя раздзелы: 1) «З друкаваных крыніц». Гэта аповед Тодара Вашука «Крыж святое Афрасінні», Сяргея Багдановіча «Загадка крыжа Ефрасінні Полацкай», якую стараецца адгадаць упраўленне КДБ па Магілёўскай вобласці, Іларыёна Свянціцкага і Рамуальда Самавічуса адпаведна пра беларусіку ў мезеях Львова і Вільнюса. 2) «Перапіска і каментарыі да яе». У гэтым раздзеле пачалося друкаванне розных прапаноў як даследчыкаў культурнай і навуковай спадчыны, так і асобных чытачоў, якія зацікаўлены ў вяртанні нашай страчанай спадчыны. Так, прыводзіцца ліст дырэктара Інстытута эксперыментальнай батанікі імя

В.Купрэвіча НАН Беларусі акадэміка В.Парфёнава і навуковага супрацоўніка Д.Траццякова да старшыні камісіі «Вяртанне», дзе прапануецца лічыць батанічную калекцыю-гербарый з раслін Беларусі, сабраных Жанам Эмануэлем Жыліберам, нацыянальнай каштоўнасцю Беларусі. Ён сусветна вядомы французскі вучоны-батанік, які працаваў у XVIII ст. у Гродне (стварыў там «Каралеўскі батанічны сад», сабраў мясцовы зельнік, выдаў тры кнігі пра флору Беларусі і інш.). І, нарэшце, трэці раздзел пра тое, што вернута з-за мяжы на Бацькаўшчыну. Раздзел не надта багаты, мо болей сімвалічны. Але ўсё пазнаецца ў параўнанні. Рабавалі ж нашае нацыянальнае багацце стагоддзямі. А вось займацца вяртаннем свайго роднага мы пачалі толькі што... У прыклад прыводзяцца вяртанне навагрудскай археалагічнай калекцыі з Ленінградскага інстытута матэрыяльнай культуры, першыя спробы вяртання з Масквы кінастужак па гісторыі Беларусі XX стагоддзя і інш. Аднак, як падкрэсліваецца ў зборніку, у большасці сваёй ніхто сам не жадае вяртаць нарабаванае, украдзенае, тайна вывезенае з краіны...

18 мая 1995 г. у межах II Міжнароднага кангрэса беларусістаў у Мінску адбылося пасяджэнне Міжнароднага «круглага стала», прысвечанага музейным, бібліятэчным і архіўным зборам, якія загінулі ў час другой сусветнай вайны або яшчэ не адшуканы. Акрамя беларускіх вучоных і спецыялістаў у пасяджэнні прынялі ўдзел іх калегі з Германіі, Расіі і Украіны. У зборніку *«Вяртанне-3»* (1996) змешчаны матэрыялы гэтага «круглага стала». У прыватнасці, друкуюцца тры даклады прафесара Адама Мальдзіса «Трагічныя лёсы беларускіх музейных, бібліятэчных і архіўных збораў у час другой сусветнай вайны», супрацоўніцы даследчыцкага цэнтра «Усходняя Еўропа» Брэменскага універсітэта (Германія) Габрыеле Фрайтаг «Ахова помнікаў мастацтва ў амерыканскай зоне і палітыка рэстытуцыі» і навуковага супрацоўніка «Расійскай нацыянальнай бібліятэкі» з г. Санкт-Пецярбурга Ірыны Мацвеевай «Праблемы вяртання кніжных фондаў», а таксама выступленні ўдзельнікаў дыскусіі.

Удзельнікі «круглага стала» адназначна прыйшлі да высновы: шырэй абапірацца ў вырашэнні праблем рэстытуцыі на народную дыпламатыю, праявы добрай волі. І звярнуліся з просьбай у ЮНЕСКА правесці ў Мінску міжнародны сімпозіум па распрацоўцы прынцыпаў рэстытуцыі.

З іншых матэрыялаў зборніка адзначым грунтоўнасць распрацоўкі тэмы Юрыем Піскуном і Маяй Яніцкай «Лёсы беларускіх каштоўнасцей у Маскве» (папярэднія кароткія звесткі пра паступленні беларускіх каштоўнасцей у музеі, бібліятэкі, архівы і культавыя ўстановы Масквы). Пры гэтым праследжваюцца самыя розныя абставіны, пры якіх беларускія

каштоўнасці траплялі ў Маскву, напрыклад у Румянцаўскі музей і бібліятэку, у Дзяржаўны гістарычны музей, Дзяржаўны музейны фонд СССР, Музей выяўленчых мастацтваў імя А.С.Пушкіна, бібліятэкі Масквы і інш.

Многа месца ў кнізе адведзена санкт-пецярбургскім архіўным матэрыялам пра археалагічныя (нумізматычныя) знаходкі і цэрквы Беларусі, а таксама пра беларускія архівы і архіўныя матэрыялы, якія вывезены ў Расію ў канцы XVIII — пачатку XIX ст. Ёсць рубрыкі «Дзеляцца вопытам нашы суседзі», «З надрукаванага».

Зборнік *«Вяртанне-4»* (1997) выйшаў пад загалоўкам «Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты)». Гэта — матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, якая адбылася ў Мінску пад эгідай ЮНЕСКА 19 — 20 чэрвеня 1997 г. Яна была падрыхтавана Нацыянальным навукова-асветным цэнтрам імя Францішка Скарыны, камісіяй «Вяртанне» БФК і ўяўляла сабой чарговую спробу вырашэння праблемы страты Беларуссю сваіх культурных і гістарычных здабыткаў. Канферэнцыя была надзвычай прадстаўнічай. Прыехалі госці з Расіі, Польшчы, Украіны, Германіі, Вялікабрытаніі, афіцыйныя прадстаўнікі структур, што на дзяржаўным узроўні займаюцца ў сваіх краінах пытаннямі нацыянальнай спадчыны, выяўлення і вяртання культурных каштоўнасцей.

Інфармацыя, якая прагучала на канферэнцыі з вуснаў беларускіх вучоных-даследчыкаў аб тым, што Беларусь валодае толькі адной сотай часткай сваіх культурных каштоўнасцей, што старачана 95 працэнтаў кніжных фондаў, павінна прыцягнуць увагу як грамадскасці, так і дзяржавы, якая ў рэшце рэшт абавязана клапаціцца пра нацыянальныя інтарэсы. Прыклад ёсць з каго браць — з той жа Расіі, з якой мы нядаўна падпісалі саюзны дагавор. Там гэтымі пытаннямі займаюцца і ў Дзярждуме, і сам прэзідэнт. Актыўна дзейнічаюць і грамадскія арганізацыі — Ліга абароны нацыянальнай маёмасці, Асацыяцыя бібліятэк, музеяў, архіваў.

Скразной думкай у рабоце канферэнцыі прайшло не толькі пытанне рэстытуцыі, фізічнага вяртання каштоўнасцей, юрыдычных аспектаў праблемы, але і пытанне сумеснага выкарыстання тых жа каштоўнасцей, асабліва калі яны маюць спрэчны характар, хаваюцца ў запасніках. Такія творы мастацтва, архіўныя фонды, кніжныя калекцыі могуць і павінны сумесна даследавацца, публікавацца, выстаўляцца. Карацей кажучы, непрымусова сумесна выкарыстоўвацца. Гэта ж таксама своеасаблівае вяртанне твора ці твораў на радзіму. Менавіта ў рэчышчы гэтай ідэі фармавалася праграма канферэнцыі, дзе большасць пасяджэнняў прысвячалася не зваро-

ту, а сумеснаму выкарыстанню бібліятэчных, музейных і архіўных збораў. Менавіта на гэтым акцэнтавалі сваю ўвагу амаль усе выступоўцы.

Пад такім жа дэвізам: «Выяўленне, сумеснае выкарыстанне і вяртанне архіўных, бібліятэчных і музейных каштоўнасцей, якія захоўваюцца ў замежных краінах» выйшаў зборнік «*Вяртанне-6*» (1999).

Зборнік складзены з лепшых прац, якія выкананы ў Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Францішка Скарыны па заказу Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь дзякуючы фінанасаванню Дзяржаўнага камітэта па навуцы Рэспублікі Беларусь. Пачынаецца ён артыкулам Міхаіла Шумейкі «Метадалогія выяўлення і адбору страчаных культурных (архіўных, музейных, бібліятэчных) каштоўнасцей Беларусі». І затым ідуць грунтоўныя публікацыі па раздзелах: «Германія», «Літва», «Польшча», «Расія», «Украіна», «Францыя».

«Стрыжнем» раздзела «Расія», а мабыць, і ўсёй кнігі з’яўляюцца звесткі, атрыманыя і падрыхтаваныя прафесарам Надзеяй Высоцкай пра дакументы аб каштоўнасцях Нясвіжскага замка ў Эрмітажы (Санкт-Пецярбург). У архівах Эрмітажа маецца цэлы корпус дакументаў XIX — XX стст., якія звязаны з паступленнем туды экспанатаў з Нясвіжскага замка: прыведзены вопісы скрынак і сундукоў. Многія з гэтых дакументаў чытаюцца як сумны дэтэктыўны раман, у якім апавядаецца аб рабаванні тагачаснымі ўладамі каштоўнасцей замка, аб іх далейшым лёсе.

Вялікую цікавасць маюць у гэтым накірунку даследаванні вядомых навукоўцаў Арсена Ліса, Маі Яніцкай, Алеся Жлуткі, Валянціна Грыцкевіча, Аляксея Каўкі, Мікалая Нікалаева, Віталя Скалабана, Адама Мальдзіса, Язэпа Янушкевіча і інш.

Для зручнасці карыстання зборнік суправаджаецца персанальным і геаграфічным паказальнікамі.

Адбылося і пашырэнне тэмы вяртання. Яшчэ ў трэцяй кніжцы «Вяртання» ў сваім артыкуле Уладзімір Гілеп, які стаў старшынёй Беларускага фонду культуры пасля смерці Івана Чыгрынава, выказаў меркаванне, што калі мы хочам падняць на новы, больш высокі ўзровень патрыятычнае выхаванне ў нашай краіне, нам давядзецца ўсвядоміць такія паняцці, як вяртанне на радзіму імёнаў вялікіх людзей, што сталі вядомымі ў свеце і, на жаль, мала вядомыя на сваёй радзіме. Ад таго, як хутка гэта адбудзецца, залежыць і наш уваход у цывілізаваны свет, павага да нас з боку цывілізаванага свету, прызнанне нашай дзяржаўнасці.

Першым водгукам у рабоце камісіі ў гэтым накірунку з’явілася выданне кніжкі «*Вяртанне-5*» (1998) пад назвай «Зайгралі спадчынныя куранты». Аўтар — вядомы оперны спявак, ганаровы сябра Генеральнай асамблеі

Міжнароднай акадэміі навук Еўразіі Віктар Скорабагатаў. У шэрагу імёнаў вядомых кампазітараў і музыкантаў чытачы гэтага выдання ўпершыню адкрываюць для сябе імёны нашых таленавітых землякоў — Антонія Генрыка Радзівіла, Антона Абрамовіча, Фларыяна Станіслава Міладоўскага, Міколы Равенскага, Яна Тарасевіча ды інш. А таксама выхадцаў з Заходняй Еўропы, якія прысвяцілі сябе культуры нашага краю — Яна Давіда Голанда, Ахілеса Банольдзі. Выданне пераконвае: Беларусь — гэта вялікая музычная дзяржава, у якой на працягу стагоддзяў стваралася музыка сусветнага ўзроўню.

І як працяг тэмы — стварэнне ў 1998 г. пры Беларускім фондзе культуры яшчэ адной грамадскай камісіі «Вернутыя імёны», часовы навуковы калектыў якой на чале з доктарам гістарычных навук, прафесарам А.П.Грыцкевічам пачаў распрацоўку праекта «Славутыя імёны Бацькаўшчыны: навуковыя біяграмы беларускіх дзеячаў культуры, навукі, палітыкі IX — XIX стст.». Дзяржаўны камітэт па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь падтрымаў гэты праект, а Міністэрства культуры выступіла яго заказчыкам. Было выдзелена адпаведнае фінанасаванне. За прайшоўшы тэрмін навуковы калектыў падрыхтаваў да друку першую кнігу з мяркуемай серыі «Славутыя імёны Бацькаўшчыны» аб'ёмам 20 друкаваных аркушаў.

Як быццам зроблена ўжо і нямала. Але ўсё ж будзем лічыць, што мы знаходзімся на пачатку вялікай патрыятычнай справы вяртання ўсяго каштоўнага ў хрэстаматыю нашай спадчыны.

А.А.Тоўсцік

ПЕРШАЯ ПРАЦА ПА ТЭОРЫІ АРХЕАГРАФІІ БЕЛАРУСКАГА АЎТАРА

ПРАБЛЕМА КЛАСІФІКАЦЫІ АРХЕАГРАФІЧНЫХ ПУБЛІКАЦЫЙ І БЕЛАРУСКІЯ АРХЕАГРАФІЧНЫЯ ВЫДАННІ (гісторыка-археаграфічны нарыс). — Мн.: Дзяржкамархіў РБ, БелНДІДАС, 1997. — 56 с.

У апошні час сярод беларускіх гісторыкаў мацнее разуменне таго, што вырашэнне праблем беларускай нацыянальнай археаграфіі мае важнае значэнне для развіцця гістарычнай навукі ў Беларусі. Разам з тым у апошні час у наяўнасці пэўная цікавасць беларускіх вучоных да тэарэтычных пытанняў гістарычнай навукі, аб гэтым сведчыць і тэматыка дакладаў, зробленых на II Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў, якая адбылася 10 — 11.04.1997 г. На нераспрацаванасць тэорыі археаграфіі ў айчыннай гістарыяграфіі

ўказваюць самі археографы[1]. Таму на створаную ў Рэспубліцы Беларусь на грамадскіх пачатках Археаграфічную камісію ўскладзена і распрацоўка тэарэтыка-метадалагічных матэрыялаў па праблемах беларускай археаграфіі. Усё вышэйсказанае (пералічаныя тэндэнцыі і асаблівасці развіцця гістарыяграфічнай думкі на Беларусі) паказвае на несумненную актуальнасць тэмы рэцэнзуемай брашуры.

Нарыс складаецца з уводзін, трох раздзелаў і заключэння. Ва ўводзінах аўтар нарыса, зыходзячы з пераасэнсавання з пункту гледжання тэорыі археаграфіі паняццяў «сістэматызацыя», «тыпалогія» і «класіфікацыя»[2], тлумачыць адрозненне паміж тыпалогіяй і класіфікацыяй археаграфічных публікацый, ставіць мэтай даследавання ў нарысе разгляд адпаведнасці існуючых у тэорыі археаграфіі паняццяў прадмета практычнай археаграфіі. Падобныя праблемы тэорыі археаграфіі распрацоўваліся і расійскімі вучонымі. У сувязі з гэтым патрэбна адзначыць канстатацыю расійскага археографа І.І.Кудраўцава, якую ён зрабіў у сваёй рэцэнзіі на працу Я.М.Дабрушкіна «Да пытання аб тыпалогіі публікацый дакументаў у археаграфіі»: «...праблема тыпалогіі дакументальных выданняў значна складаней..., чым гэта ўяўлялася аўтару. Спробы ўдасканаліць, кардынальна змяніць існуючую класіфікацыю не ўвянчаліся поспехам. Так, пры распрацоўцы новай рэдакцыі правілаў, падрыхтаваных у 1968 г. і выйшаўшых у 1990 г., не паступіла ніводнай прапановы аб пераглядзе тыпалогіі, якая ўстаялася...»[3]

У раздзеле 1-м нарыса «Праблема тыпалагізацыі беларускіх археаграфічных выданняў» паказваецца складанасць вышэйназванай праблемы. Зыходзячы з аналізу тэарэтыка-археаграфічных зборнікаў дакументаў і матэрыялаў, выдадзеных у Беларусі, разгорнутага галоўным чынам у раздзеле 2-м «Кароткі агляд беларускіх археаграфічных выданняў», падкрэсліваецца, што існуючыя класіфікацыйныя адзінкі «тып публікацыі» і «від публікацыі» недастаткова поўна вызначаюць і раскрываюць сутнасць публікацыі гістарычных крыніц, узятай як прадмет тэарэтычнага асэнсавання. Патрэбна адзначыць, што аўтар аналізуе не толькі «зборнікавыя», але і «помнікавыя» публікацыі, закранае найбольш значныя ў навуковых адносінах публікацыі помнікаў старажытнага беларускага пісьменства, якія з’явіліся ў друку ў БССР.

У раздзеле 3-м «Спроба класіфікацыі археаграфічных публікацый на падставе вывучэння поглядаў беларускіх вучоных» аўтар прапаноўвае схематычна прадстаўленую сістэму супарадкаваных паняццяў, якія апісваюць археаграфічную публікацыю, і ўводзіць у тэорыю археаграфіі новае паняц-

це «навуковы ўзровень публікацыі». Па сутнасці, ён імкнецца распрацаваць крытэрыі навуковай ацэнкі публікацыі гістарычных крыніц.

Праведзеныя аўтарам нарыса аналіз аспектаў публікацыі і сувязей паміж імі, аналіз археаграфічнай «прадукцыі» (заўважым, што ім аналізуюцца публікацыі, ажыццёўленыя па-за межамі Беларусі), распрацоўка ім так званага «класіфікацыйнага метаду» даследавання пытанняў тэорыі і гісторыі археаграфіі яўна абапіраюцца на палажэнне, што археаграфія — спецыяльная гістарычная навука, а не толькі дапаможная гістарычная дысцыпліна, як гэта лічылася ў гістарыяграфіі раней. Такое разуменне прадмета археаграфіі становіцца сёння пераважным сярод беларускіх гісторыкаў і археографаў.

У «Заключэнні» аўтар прапаноўвае свой варыянт тыпалогіі археаграфічных публікацый, адносячы ўсе існуючыя, розныя па тыпу, віду, характару і структуры публікацыі (гл. стар. 47 нарыса) да 10 формаў (або тыпаў), даючы канкрэтныя прыклады такой групоўкі.

Праца Ю.У.Несцяровіча — адзін з першых крокаў у напрамку, узятым са стварэннем Археаграфічнай камісіі. Ажыццёўлена яна ў выглядзе брашуры, таму залішне прад’яўляць да яе празмерна строгія патрабаванні. У ліку асноўных заўваг да выкананай працы можна назваць тое, што крытэрыі навуковай ацэнкі публікацый крыніц не выкладзены ў брашуры больш падрабязна. Недастаткова вызначана ўжыванне аўтарам нарыса тэрміна «беларускія археаграфічныя выданні» ў тым значэнні, у якім ён яго выкарыстоўвае. Згодна з крытэрыямі, прынятымі аўтарам, да беларускіх нельга аднесці археаграфічнае выданне «Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г.» (Мн., 1960), бо яно было ажыццёўлена пад рэдакцыяй літоўскіх вучоных (К.І.Яблонскіса). Варта звярнуць увагу і на нізкую якасць друку рэцэнзуемага выдання, а таксама малы тыраж.

Рэцэнзуючы брашуру Ю.У.Несцяровіча як агульны вывад аб яе несумненных дадатных баках, можна адзначыць навукова-тэарэтычную глыбіню, якая сведчыць аб грунтоўнай навуковай кваліфікацыі аўтара. Да гэтага нельга не дадаць, што такое глыбокае вывучэнне тыпалогіі і відаў археаграфічных публікацый увогуле, у тым ліку і беларускіх, у брашуры Ю.У.Несцяровіча праведзена ўпершыню. Таму працу трэба разглядаць як першы ў сваім родзе несумненна каштоўны ў тэарэтычных і практычных адносінах дапаможнік. Яна павінна паслужыць справе далейшага развіцця айчыннай археаграфіі.

[1] Шумейка М.Ф. Праблемы архівазнаўства і археаграфіі Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 1995. № 3.

[2] Аб асэнсаванні гэтых паняццяў з пункту гледжання тэорыі крыніцазнаўства гл. у кн.: Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников об отечественной истории. М., 1975; Грыцкевіч В. Крыніцы гістарычныя // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1997. Т. 4.
[3] Кудрявцев И.И. Актуальные вопросы теории и методики и истории публикации исторических документов. Межвузовский сборник научных трудов // Отечественные архивы. 1993. № 4. С. 118.

У.М.Свяжынскі

ДАПАМОЖНІК ПА МЕТОДЫЦЫ ПУБЛІКАЦЫІ ГІСТАРЫЧНЫХ ДАКУМЕНТАЎ БЕЛАРУСКІХ АЎТАРАЎ

РЭКАМЕНДАЦЫІ ПА АРГАНІЗАЦЫІ РАБОТЫ З ГІСТАРЫЧНЫМІ ДАКУМЕНТАМІ (ДЛЯ НАВУКОВЫХ ВЫДАННЯЎ) / Аўт.-склад. Р.П.Платонаў, І.Г.Яцкевіч. — Мн.: БелНДІДАС, 1997. — 40 с.

«Рэкамендацыі» — 1-е нарматыўна-метадычнае выданне ў гісторыі беларускай археаграфіі, і ў гэтым заключаецца іх гісторыка-навуковае значэнне. У савецкі час (50 — 80-я гг.) беларускія архівісты неаднаразова прымалі ўдзел у абмеркаванні праектаў правіл і правіл выдання гістарычных дакументаў, якія рыхтаваліся ўсесаюзнымі навуковымі цэнтрамі. Самі ж яны нарматыўна-метадычную літаратуру не рыхтавалі[*], а распрацоўвалі толькі пытанні малых формаў публікацыі крыніц і разам з гісторыкамі складалі інструкцыі па падрыхтоўцы да друку канкрэтных зборнікаў дакументаў і матэрыялаў. Методыка публікацыі крыніц у «Рэкамендацыях» выкладаецца больш спрошчана ў параўнанні з тымі ж «Правіламі выдання гістарычных дакументаў СССР» (М., 1969; 2-е выд. — М., 1990), але якраз у гэтым мы бачым іх вартасць, бо так падрыхтаваныя правілы лягчэй засвойваць іх карыстальнікам. Беларускія гісторыкі заўсёды скардзіліся на недахоп нарматыўна-метадычнай літаратуры. Асабліва стаў адчувацца ён у апошні час, калі гісторыкі распрацоўваюць новыя пласты крыніц, якія сведчаць пра мінулае Беларусі. Улічваючы тое, што беларускія гісторыкі ўвогуле мала знаёмы з нарматыўна-метадычнай літаратурай па археаграфіі, менавіта такі варыянт выкладання правіл з’яўляецца для першага знаёмства найбольш мэтазгодным.

---

[*] Падрабязней гл. у арт.: Несцяровіч Ю.У. Археаграфічная думка ў БССР у 40 — 80-я гг. // Весці Акадэміі навук Беларусі. Серыя гуман. навук. 1997. № 2.

Саму назву брашуры нельга лічыць удалай. Калі рэкамендацыі прызначаліся толькі для навуковых выданняў, то няма патрэбы ў падраздзеле 2-м I раздзела «Выбар тыпу, віду і формы публікацыі», а ёсць неабходнасць у павелічэнні некаторых падраздзелаў і ўключэнні асобных пунктаў, якія больш падрабязна разглядалі б пытанні перадачы тэксту, напрыклад, пытанні захавання моўных і стылістычных асаблівасцей арыгінала. Таму больш дакладнай была б наступная назва: «Рэкамендацыі па арганізацыі археаграфічнай працы з гістарычнымі дакументамі новага і найноўшага часу».

З пункта 1.3.: «...тэкст дакумента перадаецца... у адпаведнасці з сучаснымі правіламі арфаграфіі...»; «Тэксты на беларускай мове могуць публікавацца як па сучаснай арфаграфіі, так і па арфаграфіі, якой прытрымліваюцца аўтары дакументаў», атрымліваецца, што правілы перадачы тэкстаў на беларускай мове адрозніваюцца ад правіл перадачы тэкстаў на іншых мовах. Зразумела, улічваючы рэформы правапісу беларускай мовы, такое асноўнае правіла мэтазгодна. Зразумела і тое, што рэкамендацыі як разнавіднасць нарматыўна-метадычнай літаратуры маюць менш падрабязны змест, чым правілы, іх палажэнні менш абавязковыя для выканання. Мала здзіўляе нас і тая ўмова нашага навуковага жыцця, што большасці гісторыкаў зручней карыстацца тэкстам, дадзеным па сучаснай арфаграфіі, а не беларускай «лацінкай». Але ж фармуляваць нарматыўна-метадычныя палажэнні патрэбна такім чынам, каб не было ніякіх неадпаведнасцяў паміж імі.

Маюцца ў выданні недахопы стылю. Так, для 6-га падраздзела III раздзела «Рэкамендацый» можна было б сфармуляваць больш прыдатны загаловак, чым «Пералік друкуемых дакументаў, якія друкуюцца», напрыклад, назваць яго: «Пералік апублікаваных дакументаў выдання». Дарэчы, у «Рэкамендацыях» назвы падраздзелаў і пунктаў не вынесены ў змест выдання.

У раздзеле III на стар. 29 «Рэкамендацый» разглядаюцца варыянты абазначэння і размяшчэння заўваг. Выкладаецца гэта выразна, як і іншыя пытанні методыкі публікацый. Аўтары тлумачаць, ці патрэбна адносіць тэкстуальныя заўвагі заўсёды да падрадковых. Для паўнаты асвятлення дадзенага аспекту эдыцыйнай працы патрэбна дадаць і наступны варыянт размяшчэння заўваг: 2.4. г) Тэкстуальныя заўвагі змяшчаюцца ў канцы выдання, але не побач з заўвагамі па зместу. (Гл.: Сацыялістычны рух на Беларусі ў пракламацыях 1905 года. Мн., 1927.)

У цэлым не будзе перабольшаннем сцвярджаць, што дадзеныя «Рэкамендацыі» могуць служыць настольнай кнігай для тых, хто робіць

першыя крокі ў эдыцыйнай і практычнай археаграфіі. Карыснай яна будзе і для вопытных гісторыкаў.

Ю.У.Уладзіміраў

ДАКУМЕНТАЛЬНАЕ ЎЗНАЎЛЕННЕ СТАНАЎЛЕННЯ АРХІЎНАЙ СПРАВЫ Ў БССР

ПЕРВАЯ ВСЕБЕЛОРУССКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ АРХИВНЫХ РАБОТНИКОВ 12 — 15 МАЯ 1924 г.: ДОК. И МАТЕРИАЛЫ. — Мн.: БелНИИДАД, 1999. — 148 с.

Падрыхтаваныя да друку адным з кіраўнікоў Археаграфічнай камісіі ДКАС РБ М.Ф.Шумейкам дакументальныя матэрыялы (па разнавіднасці пратаколы пасяджэнняў і рэзалюцыі), якія захаваліся як у машынапісных тэкстах, так і рукапісных, з'яўляюцца каштоўнай крыніцай па гісторыі архіўнай справы, гістарычнай навукі і археаграфіі на Беларусі.

З 22 дакладаў, зачытаных на канферэнцыі беларускімі архівістамі і гісторыкамі, апублікавана 14 (даклады У.Г.Краснянскага «Менскія архівы з даўнейшых часоў да пачатку XX ст.» і М.А.Мялешкі «Становішча архіўнай справы на тэрыторыі непашыранай Беларусі» не захаваліся; 5 дакладаў кіраўнікоў павятовых аддзелаў Цэнтрархіва БССР і даклад загадчыка Мсціслаўскага павятовага архіва па свайму зместу паўтараюць палажэнні асноўных дакладаў канферэнцыі (складальнікам пры публікацыі яны апушчаны). Апублікаваны даклады: У.І.Пічэты «Дзейнасць Цэнтрархіва БССР», «Уплыў дагавораў РСФСР з адлучыўшыміся дзяржавамі (Польшчай, Літвой і Латвіяй) на стан беларускіх архіваў», «Перагляд архіўнага заканадаўства БССР», «Падрыхтоўка навуковых працаўнікоў», «Разборка архіваў. Разборачныя камісіі і знішчэнне архіўных матэрыялаў»; Дз.І.Даўгялы «Становішча архіўнай справы на Магілёўшчыне», «Археаграфічныя працы на Беларусі», «Складанне архіўных вопісаў»; Б.Р.Брэжгі «Архівы і архіўная справа на Віцебшчыне», «Прыёмка, паступленне, размяшчэнне і захаванне архіўных фондаў», «Падрыхтоўка архіўных працаўнікоў»; М.А.Мялешкі «Рэарганізацыя архіўнай справы на Беларусі»; «Становішча архіўнай справы на Магілёўшчыне ў першыя гады рэвалюцыі, 1918 — 1921 гг.»; Ракава Я.Г. «Справаводства і бягучыя архівы ў наркаматах і ўстановах Беларусі і спосабы паляпшэння іх па [праграме] НАП».

Да апублікаваных матэрыялаў канферэнцыі дадаюцца імянныя лісты ўдзельнікаў канферэнцыі, заўвагі па тэксту матэрыялаў, імянны

паказальнік. У археаграфічных адносінах публікацыя дакументаў і матэрыялаў ажыццёўлена амаль беззаганна. Мабыць, на апушчаныя даклады належала б даць рэестры. Паколькі другі даклад Дз.І.Даўгялы на канферэнцыі пра археаграфію гісторыі Беларусі, археаграфічную працу і методыку з'яўляецца ўнікальнай крыніцай для асвятлення развіцця археаграфіі (як навуковай дысцыпліны) на Беларусі, то варта было б даць вонкавае апісанне рукапісу яго ў рэцэнзуемай дакументальнай публікацыі.

Ю.У.Уладзіміраў

ПРАЦЯГ ПУБЛІКАЦЫІ РУКАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ М.М.УЛАШЧЫКА

УЛАШЧЫК М. КРАЯЗНАЎСТВА: НАТАТКІ ПРА БАДЗЯННІ Ў 1924 — 1929 гг. З РУКАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ / Падрыхтоўка тэксту і камент. Я.М.Кісялёвай і В.У.Скалабана. Рэд. калегія Н.М.Дзятчык і інш. — Мн.: БелНДІДАС, 1999. — 160 с.

Узноўленыя ў кнізе ўспаміны М.М.Улашчыка, узятыя з яго рукапіснай спадчыны, — каштоўная крыніца па гісторыі краязнаўства Беларусі (канкрэтна — пра арганізацыю, арганізацыйную і даследчую працу краязнаўчага таварыства БДУ). Ва ўспамінах маюцца каштоўныя звесткі і сведчанні па гісторыі культуры, навукі, побыту, этнаграфіі Беларусі 1920-х гадоў. У прыватнасці, аўтар успамінаў сведчыць, што жыхары беларускага Палесся, захоўваючы ўсведамленне сваёй этнічнай своеасаблівасці, этнічна і этнанімічна адрознівалі сябе ад беларусаў, якіх называлі ліцвінамі.

Акрамя гісторыка-крынічнай каштоўнасці, успаміны М.М.Улашчыка — гэта выдатны літаратурны твор, твор, які належыць, паводле выразу аднаго са складальнікаў В.Скалабана, да «беларускага прыгожага пісьменства».

Прадстаўнікі ўлашчыказнаўства (галіны даследаванняў, якая паспяхова развіваецца ў апошнія гады) ужо вызначылі месца апублікаваных успамінаў у рукапіснай спадчыне вучонага: яны лічацца ўводзінамі да яго пазнейшага мемуарнага і разам з тым літаратурна-мастацкага твора, які называецца «Хроніка».

Складальнікі кнігі добра выканалі пэўную археаграфічную працу пры падрыхтоўцы успамінаў: узнавілі цяжка чытальныя месцы тэксту рукапісу, далі істотныя заўвагі па зместу, якія датычацца ў асноўным біяграфічных звестак; у якасці дадаткаў змясцілі спіс дэлегатаў І і ІІ Усебеларускіх краязнаўчых з'ездаў 7 — 11.ІІ.1926 і 10 — 12.ІІ.1927 гг., фотаздымкі.

Ю.У.Несцяровіч

БОЛЬШАСЦЬ АБ'ЁМУ — АРХЕАГРАФІЧНЫЯ ПУБЛІКАЦЫІ

СКАРЫНІЧ. ЛІТ.-НАВУК. ГАДАВІК. Вып. 4 / Уклад. А.Каўка. — Мн., 1999. — 240 с.

Асноўнае месца ў зборніку (звыш 3/4 яго аб'ёму) адведзена матэрыялам, звязаным з дзейнасцю беларускага літаратурна-мастацкага аб'яднання «Узвышша». Большасць з іх — дакументальныя: крыніцы па гісторыі ўтварэння «Узвышша» і сутнасці мастацка-эстэтычнай платформы яго (падрыхтаваны да друку Р.П.Платонавым); дакументы з рэгістрацыйнай справы «Узвышша», у якіх ёсць сведчанні аб дзейнасці яго прадстаўнікоў, а таксама Статут і спіс заснавальнікаў «Узвышша» (падрыхтаваны І.Курковым); перапіска ўдзельнікаў аб'яднання паміж сабою (падрыхтаваны Я.Кісялёвай, А.Бабарэкай і А.Гесь); 2 дакументы з судова-следчай справы, якую сфабрыкавалі на аб'яднанне карныя органы (падрыхтаваны А.Каўкам). Ці патрэбна нагадваць, што калі «Скарыніч» адносіцца да навуковых выданняў, то дакументальныя матэрыялы ў ім археаграфічна апрацоўваюцца.

Сярод іншых матэрыялаў зборніка выдзелім праграму курса (складзена Я.Дылам), які прачытаны ў БДУ ў 1925/26 навучальным годзе. Тэматычная структура гэтага курса носіць адбітак уплыву гістарыялагічных поглядаў У.І.Пічэты. Праграма з'яўляецца пэўнай крыніцай па гісторыі адукацыі і гістарычнай навукі на Беларусі. Сучасных гістарыёграфаў безумоўна зацікавяць такія пункты яе, як напрыклад: «Утварэнне літоўска-беларускай дзяржавы і паступовы яе рост у XIII–XV вв. Феадальна-федэрацыйны характар пабудаванай дзяржавы. Канстытуцыі краін: Віцебскай, Жамойцкай, Смаленскай, Кіеўскай і Валынскай» (с. 212). Паколькі дадзены курс меў назву «Гісторыя беларускай культуры», а фактычна з'яўляўся курсам па гісторыі Беларусі, то гэтая акалічнасць наводзіць на думку, што для складальніка ідэя панавання беларускай культуры ў мінулым пераважала над ідэяй існавання беларускай дзяржаўнасці.

У зборніку змешчаны і артыкул з рукапіснай спадчыны М.М.Улашчыка (адзін з апошніх яго арытыкулаў). Ён мае назву «Думкі пра мінулае і сучаснае». У ім класік нашай гістарычнай навукі спрабуе асэнсаваць паняцце Беларусі, вытокі ідэі беларускай нацыянальнасці, закранае крыху пытанне этнічнай гісторыі беларусаў (гл. стар. 216 — 217). Нататкі М.М.Улашчыка

дадаюць яскравую штрыхоўку да канцэпцыі беларускага нацыянальнага адраджэння.

Ю.У.Несцяровіч

КРУТЫ ПАВАРОТ У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ

НА КРУТЫМ ПАВАРОЦЕ: ІДЭОЛ.-ПАЛІТ. БАРАЦЬБА НА БЕЛАРУСІ Ў 1929 — 1931 гг. Дак., матэрыялы, аналіз / Аўт.-склад. Р.П.Платонаў. — Мн.: БелНДІДАС, 1999. — 385 с.

Чарговая кніга доктара гістарычных навук, прафесара Расціслава Пятровіча Платонава з'яўляецца працягам вялікай тэмы, якую аўтар даследуе ўжо шмат гадоў, — грамадска-палітычнае і духоўнае жыццё Беларусі ў 20 — 30-я гады. Гэтай тэме ён прысвяціў шэраг кніг і артыкулаў, найбольш значныя з іх: «Палітыкі. Ідэі. Лёсы: Грамадзянскія пазіцыі ва ўмовах нарастання ідэолага-палітычнага дыктату ў Беларусі 20 — 30-х гг.» (Мінск, 1996), «Лёсы: Гісторыка-дакументальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20 — 30-х гг.» (Мінск, 1998).

У кнізе «На крутым павароце...» змешчаны вялікі дакументальны матэрыял, які ў асноўным упершыню ўведзены ў навуковы абарот, выяўлены пераважна ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, а таксама ў газетах, часопісах, іншых выданнях таго часу і ахоплівае храналагічныя рамкі гісторыі Беларусі 1929 — 1931 гг., г. зн. тры гады згрупаваны ў вялікія раздзелы. Назвы іх гавораць самі за сябе: «Напрамкі палітычнай кампаніі па знішчэнні іншадумства і забеспячэнні панавання монаідэалогіі»; «Узмацненне барацьбы з нацыянал-дэмакратызмам і «кулацкімі ідэолагамі» ў ходзе калектывізацыі сельскай гаспадаркі»; «Ад выкрыцця нацыянал-дэмакратызму як ідэйна-палітычнай плыні да ліквідацыі яго як контррэвалюцыйнай арганізацыі».

«Гэтыя гады ў нядаўнім мінулым, — адзначае Р.П.Платонаў у сваёй «Прадмове», — вызначаліся афіцыйнай гістарыяграфіяй як перыяд пачатку разгорнутага наступлення сацыялізму па ўсім фронце на аснове рэканструкцыі ўсіх галін народнай гаспадаркі. Састаўною часткай яго была ліквідацыя «апошняга эксплуататарскага класа» — заможнага сялянства. Сёння шэраг гісторыкаў кваліфікуе той час як спецыфічны «пераварот у межах існаваўшай сістэмы, як своеасаблівую «рэвалюцыю зверху». Пачатая «крутым паваротам ва ўсёй палітыцы», абвешчаная І.В.Сталіным, яна прывяла Генеральнага сакратара і яго акружэнне да поўнага панавання ў краіне».

У цэлым жа, як мне здаецца, гутарка ідзе аб супраціўленні ўнутры кіраўніцтва ВКП(б) вызначанаму І.В.Сталіным «крутому павароту ва ўсёй палітыцы», які азначаў пачатак «сацыялістычнага наступлення па ўсяму фронту» ва ўмовах «абвастрэння класавай барацьбы» ў СССР.

Устанаўленне ў СССР у канцы 20-х гадоў асабістай дыктатуры І.В.Сталіна мела негатыўныя вынікі і для Беларусі. У 1929 — 1931 гг. па ўказанні з цэнтра (Масквы) на Беларусі праведзены рэпрэсіі супраць так званых нацыянал-дэмакратычных ухілістаў. Былі выключаны з партыі З.Х.Жылуновіч, У.М.Ігнатоўскі, Д.Ф.Прышчэпаў. Каля 100 прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі арыштаваны і 90 з іх засуджаны па абвінавачваннях у контррэвалюцыйнай дзейнасці. Органы НКУС з гэтай мэтай спецыяльна інспіравалі падпольную арганізацыю «Саюз вызвалення Беларусі».

Цяжкімі вынікамі для беларускага народа была і калектывізацыя сельскай гаспадаркі. Для яе правядзення з шэрагу гарадоў Расійскай Федэрацыі прысылаліся партыйныя і рабочыя актывісты, многія з якіх потым сталі старшынямі створаных калгасаў. У дапамогу ім былі прызваны мясцовыя актывісты, у большасці з бядняцкіх сем’яў. Супраціўленне сялян падаўлялася сілавымі метадамі.

Да кожнага раздзела кнігі аўтар дае грунтоўны аналітычны артыкул, дзе, трэба адзначыць, падрабязна разглядае тыя дакументы і матэрыялы, якія ўвайшлі ў яго. Дакументы пад грыфам «сакрэтна», «зусім сакрэтна», што надрукаваны, прысвечаны «разборам» ЦК КП(б)Б і яго Бюро верша беларускага паэта А.Дудара (Т.Глыбоцкага) «Пасеклі наш край папалам» (1929), «справаў» прафесара Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі І.А.Кіслякова, наркома земляробства БССР Д.Ф.Прышчэпава, намесніка наркома земляробства БССР А.Ф.Адамовіча, наркома асветы БССР А.В.Баліцкага, пісьменнікаў З.Х.Жылуновіча, М.Я.Зарэцкага (Касянкова), прэзідэнта БАН У.М.Ігнатоўскага, старшыні ЦВК БССР А.Р.Чарвякова, а таксама А.А.Сянкевіча, І.А.Васілевіча, А.Ф.Ульянава, А.В.Сташэўскага.

У канцы дакументаў і матэрыялаў аўтар дае грунтоўныя тлумачэнні, каментарыі і даведкі пра тыя ці іншыя падзеі, апісаныя ў дакуменце, ці біяграфічную даведку пра персаналію, якая ўпамінаецца ў кнізе.

Вернуты з небыцця вядомыя людзі Беларусі даваеннага часу — дзяржаўныя і партыйныя дзеячы, дзеячы літаратуры і мастацтва, ваенныя дзеячы і інш.

Асобныя персаналіі выпісаны так падрабязна, што іх смела можна даваць у энцыклапедычныя выданні.

Кніга з’яўляецца значным укладам у даследаванне праблемы — ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў канцы 20 — пачатку 30-х гадоў. Гэта яскравы ўзор апісання і каменціравання дакументаў, а таксама прынцыпаў і метадаў выдання тэкставых гістарычных крыніц (эдыцыйная ці выдавецкая археаграфія). Як мы ўжо адзначалі, аўтар-складальнік, аўтар прадмовы, аналітычных тэкстаў і заўваг Р.П.Платонаў, археаграфічная апрацоўка тэкстаў дакументаў і матэрыялаў праведзена навуковым супрацоўнікам БелНДІДАС Я.С.Фалей. Паказальнікі імянны і геаграфічны, скарачэнні падрыхтаваны Р.П.Платонавым і Я.С.Фалей.

Дарэчы, імянны паказальнік утрымлівае звыш 320 пазіцый, геаграфічны мае шырокі абсяг усёй тэрыторыі СССР ад паўночных і сібірскіх гулагаў да Масквы, Ленінграда, Мінска і інш.

Кніга выйшла з друку вельмі невялікім тыражом (100 экз.) і адразу ж стала бібліяграфічнай рэдкасцю.

А.І.Валахановіч

ХРОНІКА

Р.П.Платонаў

АРХЕАГРАФІЧНАЯ КАМІСІЯ ДЗЯРЖАЎНАГА КАМІТЭТА ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ І БЕЛАРУСКІ НАВУКОВА-ДАСЛЕДЧЫ ІНСТЫТУТ ДАКУМЕНТАЗНАЎСТВА І АРХІЎНАЙ СПРАВЫ

Кастрычнік 1999 г. — жнівень 2000 г.

28 кастрычніка 1999 г. Калегія Дзяржкамархіва РБ прыняла пастанову «Аб Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству». На камісію ўскладзены распрацоўка сумесна з дзяржаўнымі архівамі і зацікаўленымі навуковымі і навучальнымі ўстановамі праграмы выдання дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь, каардынацыя публікатарскай дзейнасці дзяржаўных архіваў і зацікаўленых установ, навуковая распрацоўка праблем гісторыі і беларускай археаграфіі. Старшынёю камісіі зацверджаны намеснік дырэктара БелНДІДАС, доктар гістарычных навук, прафесар Платонаў Р.П., намеснікамі — загадчык аддзела археаграфіі БелНДІДАС, член Саюза пісьменнікаў Рэспублікі Беларусь, кандыдат філалагічных навук Янушкевіч Я.Я., вядучы навуковы супрацоўнік аддзела архівазнаўства БелНДІДАС, дацэнт кафедры крыніцазнаўства і музеязнаўства Белдзяржуніверсітэта, кандыдат гістарычных навук Шумейка М.Ф., загадчык аддзела навуковага выкарыстання дакументаў і інфармацыі Дзяржкамархіва, кандыдат гістарычных навук Крук У.П. Вучоным сакратаром камісіі прызначаны навуковы супрацоўнік аддзела дакументазнаўства БелНДІДАС Несцяровіч Ю.У.

24 лістапада 1999 г. У Віцебску адбылася навукова-практычная канферэнцыя «90 гадоў Віцебскай вучонай камісіі», арганізаваная Дзяржаўным архівам Віцебскай вобласці, Віцебскім краязнаўчым музеем і БелНДІДАС. У працы канферэнцыі ўдзельнічалі члены бюро Археаграфічнай камісіі Дзяржкамархіва РБ Шумейка М.Ф., Крук У.П. і член камісіі Скалабан В.У.

13 снежня 1999 г. Бюро Археаграфічнай камісіі зацвердзіла план работы на 2000 год. Прадугледжваецца падрыхтоўка пытанняў для абмеркаван-

ня калегіяй Дзяржкамархіва РБ, правядзенне пленарных пасяджэнняў камісіі, арганізацыя навуковых канферэнцый, распрацоўка метадычных матэрыялаў, інфармацыйная праца.

31 снежня 1999 г. У адпаведнасці з пастановай калегіі Дзяржкамархіва РБ ад 23 снежня 1999 г. і калегіі ВАК Рэспублікі Беларусь ад 11 кастрычніка 1999 г. у БелНДІДАС дазволена адкрыццё аспірантуры. Прыём аспірантаў будзе праводзіцца па спецыяльнасцях: 05.25.02 — дакументалістыка, дакументазнаўства і архівазнаўства (гістарычныя навукі); 07.00.09 — гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычных даследаванняў (гістарычныя навукі).

Снежань 1999 г. З друку выйшаў зборнік «Первая Всебелорусская конференция архивных работников. 12–15 мая 1924 г. Документы и материалы». У ім змешчаны пратаколы пасяджэнняў канферэнцыі, яе рэзалюцыі, даклады, якія абмяркоўваліся, імянныя лісты ўдзельнікаў. Сярод публікацый даклад в. а. загадчыка Магілёўскага губернскага архіва і загадчыка археалагічнага і этнаграфічнага аддзела Магілёўскага музея Дз.І.Даўгялы (у далейшым сакратара Археаграфічнай камісіі Інстытута беларускай культуры) «Археографическая работа в Белоруссии». Матэрыялы канферэнцыі выдадзены Дзяржкамархівам, БелНДІДАС, Археаграфічнай камісіяй Дзяржкамархіва. Складальнік зборніка Шумейка М.Ф.

Снежань 1999 г. Выдадзены чацвёрты выпуск літаратурна-мастацкага штогодніка «Скарыніч», у рэдакцыйную раду якога ўваходзяць члены Археаграфічнай камісіі Запартыка Г.В., Каўка А.К., Скалабан В.У. Укладальнік — вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута сусветнай літаратуры імя М.Горкага, доктар філалагічных навук Каўка А.К. Выпуск прысвечаны спадчыне пісьменнікаў-узвышанцаў Адама Бабарэкі (на 100-я ўгодкі), Уладзіміра Дубоўкі, Язэпа Пушчы, Кузьмы Чорнага, Антона Адамовіча, Максіма Лужаніна. Надрукаваны некаторыя іншыя матэрыялы. Гадавік выдадзены МГА «Беларускі кнігазбор».

Студзень 2000 г. БелНДІДАС выдадзены «Очерки истории архивного дела в Беларуси (XV в. — 1991 г.). Аўтарамі з'яўляюцца члены Археаграфічнай камісіі С.У.Жумар, Д.У.Караў і М.Ф.Шумейка. Археаграфічным праблемам у кнізе прысвечаны заключны раздзел «Археографическая деятельность архивных органов и учреждений Беларуси в 1918–1990 гг.».

27 студзеня 2000 г. Калегія Дзяржкамархіва РБ зацвердзіла Палажэнне аб Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь. Паводле Палажэння, Археаграфічная камісія з'яўляецца ведамасным каардынацыйным, навукова-метадычным і

публікатарскім цэнтрам у галіне археаграфіі. У ім вызначаны накірункі яе дзейнасці, навуковыя сувязі, правы.

Зацверджаны таксама персанальны склад камісіі (51 чалавек). Яе члены прадстаўляюць Дзяржкамархіў РБ, дзяржаўныя архівы і навуковыя цэнтры галіны, акадэмічныя навукова-даследчыя інстытуты, вышэйшыя навучальныя ўстановы, некаторыя дзяржаўныя органы (Міністэрства народнай адукацыі, Міністэрства культуры, ВАК), грамадскія арганізацыі. Сярод членаў камісіі 11 дактароў і 21 кандыдат навук. Запрошаны прадстаўнікі археаграфічных камісій аддзялення гісторыі Расійскай акадэміі навук і Акадэміі навук Украіны.

У гэты ж дзень калегія прыняла пастанову аб выданні Археаграфічнай камісіяй і БелНДІДАС «Беларускага археаграфічнага штогодніка», яго тэматычнай структуры і складзе рэдакцыйнай калегіі. Галоўным рэдактарам зацверджаны старшыня Археаграфічнай камісіі, намеснік дырэктара БелНДІДАС, доктар гістарычных навук, прафесар Платонаў Р.П., намеснікам галоўнага рэдактара — дарадчык дырэктара БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук Скалабан В.У.

8 – 9 лютага 2000 г. Адбыліся міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Архівы Беларусі на рубяжы ХХ–ХХІ стст.: гісторыя, стан, перспектывы» і ІІ Беларуска-французскі архіўны семінар, арганізаваныя Дзяржкамархівам РБ, БелНДІДАС, Археаграфічнай камісіяй, гістарычным факультэтам Белдзяржуніверсітэта. У канферэнцыі, якая праходзіла ў будынку гістарычнага факультэта Белдзяржуніверсітэта, прынялі ўдзел і выступілі з дакладамі старшыня Дзяржкамархіва РБ кандыдат гістарычных навук Міхальчанка А.М., намеснік кіраўніка Федэральнай архіўнай службы Расіі кандыдат гістарычных навук Тарасаў У.П., старшыня Дзяржкамархіва Украіны доктар гістарычных навук Пірог Р.Я., дырэктар УДНДІАСД кандыдат гістарычных навук Ляхоцкі У.П., дырэктар БелНДІДАС кандыдат эканамічных навук Фядосаў У.В., старшыня Археаграфічнай камісіі РБ доктар гістарычных навук Платонаў Р.П., загадчык кафедры крыніцазнаўства і музеязнаўства Белдзяржуніверсітэта доктар гістарычных навук, прафесар Сідарцоў У.Н., прафесар Анжэ (Францыя) Валеры Пуансот. Працавалі тры секцыі: «Праблемы архівазнаўства і археаграфіі», «Тэорыя і практыка архіўнай справы», «Архіўнае крыніцазнаўства». На іх пасяджэннях заслухана больш за 60 паведамленняў. Адначасова праблемы архівазнаўства, архіўнага крыніцазнаўства і гістарыяграфіі, найноўшых тэхналогій у падрыхтоўцы і дзейнасці гісторыкаў-архівістаў абмяркоўваліся ў секцыях другога беларуска-французскага семінара. Усяго ў канферэнцыі ўдзельнічала больш за дзвесце вучоных-архівістаў і гісторыкаў.

Прывітанне Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь удзельнікам канферэнцыі зачытаў старшыня Дзяржкамархіва РБ Міхальчанка А.М. Удзельнікаў канферэнцыі віталі ад імя рэктара Белдзяржуніверсітэта дэкан гістфака Яноўскі А.А. і саветнік па сувязях і супрацоўніцтву Пасольства Францыі ў Беларусі Франсуа Ларан.

18 лютага 2000 г. Па праграме рэспубліканскай выставы «Беларуская кніга–99», што была наладжана ў памяшканні нацыянальнага выставачнага цэнтра «БелЭКСПА», прайшла прэзентацыя кнігі Мікалая Улашчыка «Краязнаўства. Нататкі пра бадзянні ў 1924–1929 гг. З рукапіснай спадчыны», якая выйшла ў выдавецтве «Пейто» ў снежні 1999 г. На прэзентацыю сабраліся навуковыя работнікі, журналісты, супрацоўнікі выдавецтваў і інш. Вёў яе дырэктар выдавецтва Хурсік В.У. Аб жыццёвым і творчым шляху вядомага беларускага гісторыка, пісьменніка Мікалая Мікалаевіча Улашчыка, месцы ў яго спадчыне краязнаўства, аб гісторыі стварэння кнігі расказаў прысутным дарадчык дырэктара БелНДІДАС Скалабан В.У., які разам з загадчыкам аддзела рукапісных матэрыялаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я.Коласа НАНБ Кісялёвай Я.М. падрыхтаваў яе тэкст і каментарыі да друку. Уражаннямі ад сустрэч з М.М.Улашчыкам і знаёмства з выдадзенай кнігай падзяліліся член-карэспандэнт НАН Беларусі, доктар філалагічных навук Мушынскі М.І., дактары філалагічных навук Мальдзіс А.І., Кісялёў Г.В. і інш.

29 лютага 2000 г. Старшыня Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь А.М.Міхальчанка зацвердзіў «Палажэнне аб аспірантуры пры Беларускім навукова-даследчым інстытуце дакументазнаўства і архіўнай справы». Паводле яго, прыём у аспірантуру будзе ажыццяўляцца з адрывам і без адрыву ад вытворчасці (вочная і завочная аспірантура). Устаноўлены таксама інстытут саіскальніцтва.

Люты 2000 г. У першым нумары навукова-практычнага часопіса «Архівы і справаводства» надрукавана пастанова калегіі Дзяржкамархіва Рэспублікі Беларусь ад 28 кастрычніка 1999 г. «Аб Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь». Часопіс адкрываецца артыкулам намесніка старшыні Археаграфічнай камісіі Дзяржкамархіва кандыдата гістарычных навук М.Ф.Шумейкі «Аб месцы і ролі архіваў і архівістаў у сучасных грамадстве і дзяржаве».

27 сакавіка 2000 г. Адбылося арганізацыйнае пасяджэнне Археаграфічнай камісіі. На ім заслуханы інфармацыйны даклад старшыні Археаграфічнай камісіі доктара гістарычных навук, прафесара Р.П.Платонава аб працы бюро камісіі за перыяд з лістапада 1999 па сакавік 2000 г. уключна. У абмеркаванні даклада ўдзельнічалі: А.І.Мальдзіс, загад-

чык аддзела Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф.Скарыны, доктар філалагічных навук, прафесар; В.Л.Насевіч, дырэктар БелНДЦЭД, кандыдат гістарычных навук; І.В.Саверчанка, намеснік дырэктара Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф.Скарыны, кандыдат філалагічных навук; Я.Я.Янушкевіч, загадчык аддзела археаграфіі БелНДІДАС, намеснік старшыні АК, кандыдат філалагічных навук; Г.Я.Галенчанка, загадчык аддзела спецыяльных гістарычных навук НАНБ, доктар гістарычных навук; М.Ф.Шумейка, дацэнт Белдзяржуніверсітэта, намеснік старшыні АК, кандыдат гістарычных навук; А.К.Галубовіч, дырэктар НГАБ; В.У. Скалабан, дарадчык дырэктара БелНДІДАС, намеснік галоўнага рэдактара «Беларускага археаграфічнага штогодніка», кандыдат гістарычных навук; У.І.Навіцкі, намеснік дырэктара Інстытута гісторыі НАНБ, доктар гістарычных навук, прафесар; У.І.Адамушка, намеснік старшыні Дзяржкамархіва, кандыдат гістарычных навук. Па выніках абмеркавання прынята пастанова.

Членам камісіі былі прадстаўлены 28-я кніга «Літоўскай метрыкі», выдадзеная ў 2000 г. пад грыфам аддзела спецыяльных гістарычных навук НАНБ (кніга падрыхтавана старшым навуковым супрацоўнікам Інстытута гісторыі НАНБ В.С.Мянжынскім) і зборнік матэрыялаў навуковага семінара «Беларуска-ірландскія гістарычна-культурныя сувязі» (Мінск, 1999) пад назвай «Беларусь — Ірландыя», таксама надрукаваны ў 2000 г. (падрыхтаваны грамадскім аб’яднаннем «Міжнародная асацыяцыя беларусістаў», Нацыянальным навукова-асветным цэнтрам імя Ф.Скарыны і Таварыствам «Беларусь–Ірландыя»).

Дырэктар БелНДЦЭД В.Л.Насевіч паведаміў, што ў Інтэрнэце адкрыта старонка Археаграфічнай камісіі.

Сакавік 2000 г. Пад грыфам БелНДІДАС выдадзены бібліяграфічны паказальнік «Расціслаў Пятровіч Платонаў (Да 70-годдзя з дня нараджэння)». У яго ўключаны працы, створаныя вучоным з 1953 па 1999 г. Складальнікі: Т.А.Самайлюк, В.У.Скалабан.

Красавік 2000 г. Пад грыфам Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобасці, Віцебскага абласнога краязнаўчага музея, Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы і Археаграфічнай камісіі Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь апублікаваны матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі «90 гадоў Віцебскай вучонай архіўнай камісіі», якая адбылася 24 лістапада 1999 г. у Віцебску. Зборнік падрыхтаваны да друку навуковымі супрацоўнікамі БелНДІДАС, членамі Археаграфічнай камісіі В.У.Скалабанам,

М.Ф.Шумейкам і загадчыцай аддзела Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці В.В.Шарэнда.

3 мая 2000 г. У актавай зале Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі прайшло пасяджэнне «круглага стала» «Мужнасць і трагедыя народа», прысвечанае 55-годдзю Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. Дыскусія вялася па тэме «Архівы як крыніцы напісання дакладнай гісторыі народай барацьбы ў Беларусі супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў». Галоўная ўвага была нададзена праблеме мужнасці, праяўленай беларускім народам у абароне сваёй зямлі ад гітлераўскай навалы, і тых выпрабаванняў, якія выпалі на яго долю і не зламалі волі да супраціўлення і перамогі над ворагам.

Арганізатарамі «круглага стала» сталі БелНДІДАС, Археаграфічная камісія Дзяржкамархіва і НАРБ. У дыскусіі, акрамя супрацоўнікаў названых устаноў, удзельнічалі прадстаўнікі Белдзяржуніверсітэта, Мінскага педагагічнага універсітэта, Інстытута гісторыі НАНБ, Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, Арганізацыйна-метадычнага цэнтра па выданні гісторыка-дакументальных хронік «Памяці», Ваеннай акадэміі Рэспублікі Беларусь, Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва, Беларускага рэспубліканскага фонда «Узаемаразуменне і прымірэнне».

18 мая 2000 г. У памяшканні Дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва адбылася навуковая канферэнцыя, прысвечаная 100-годдзю з дня нараджэння краязнаўца, гісторыка, мастацтвазнаўца, літаратуразнаўца Мікалая Іванавіча Каспяровіча (1900–1937). Канферэнцыю адкрыў старшыня Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь М.І.Міхальчанка. Уступнае слова «Дакументы Міколы Каспярвіча ў беларускіх архівах» зрабіла дырэктар Дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва Г.В.Запартыка. З паведамленнямі пра творчую і грамадскую дзейнасць М.І.Каспяровіча выступілі навукоўцы з Мінска, Масквы, ЗША. Для ўдзелу быў запрошаны з Навасібірска сын М.І.Каспяровіча А.М.Каспяровіч, які перадаў архіву-музею шэраг дакументаў і матэрыялаў пра свайго бацьку. Удзельнікі канферэнцыі наведалі Пухавіцкі раён — радзіму М.І.Каспяровіча.

БелНДІДАС выдаў да канферэнцыі каталог выставы «Усім вядомы Вам Мікола Каспяровіч...», падрыхтаваны Т.М.Махнач і В.У.Скалабанам. У «Каталогу» Інстытут пазначаны як адзін з арганізатараў выставы.

21 чэрвеня 2000 г. На пасяджэнні бюро Археаграфічнай камісіі падведзены вынікі працы ў першым паўгоддзі 2000 г. Было адзначана, што падрыхтаваны неабходныя матэрыялы для прыняцця калегіяй Дзяржкамархіва

рашэнняў па арганізацыі дзейнасці камісіі, яе складзе, выданні «Беларускага археаграфічнага штогодніка». Прынятыя рашэнні надрукаваны ў часопісе «Архівы і справаводства». Члены бюро ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы і правядзенні Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Архівы Беларусі на рубяжы XX–XXI стст.: гісторыя, стан, перспектывы развіцця», навукова-практычнай канферэнцыі «90 гадоў Віцебскай вучонай архіўнай камісіі». Адбылося пасяджэнне «круглага стала» «Мужнасць і трагедыя народа», прысвечанага 55-годдзю Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. У цэнтры дыскусіі былі праблемы крыніцазнаўчага аналізу архіўнай спадчыны, яе выкарыстання і публікацыі, ролі архіваў у напісанні верагоднай гісторыі барацьбы беларускага народа супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Завершана падрыхтоўка да выдання першага выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка». У «Беларускім гістарычным аглядзе» («Беларускі гістарычны агляд». 1999. Т. 6. С. 1–2 (10–11)), газеце «Літаратура і мастацтва» («Літаратура і мастацтва». 2000, 10 сакавіка) надрукаваны інфармацыйныя матэрыялы аб стварэнні і першых кроках АК, яе старонка адкрыта ў сетцы Інтэрнэт.

Пэўныя цяжкасці ў дзейнасці камісіі на першым этапе звязаны са спробамі стварэння праграмы публікацый дакументаў Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь. Належнай зацікаўленасці ў гэтым не праявілі ні архівы, ні навуковыя ўстановы. Шмат узнікае фінансавых і іншых праблем.

У пасяджэнні бюро ўдзельнічаў старшыня Дзяржкамархіва РБ М.А.Міхальчанка.

Жнівень 2000 г. БелНДІДАС выдадзена кніга: Улашчык М. Мемуары і дзённікі як крыніцы па гісторыі Беларусі. З рукапіснай спадчыны (86 с.). Укладальнікамі з’яўляюцца Я.М.Кісялёва і В.У.Скалабан. У гэтым навуковым выданні надрукаваны завершаныя разделы і падрыхтоўчыя матэрыялы з няскончанай кнігі пра мемуары і дзённікі па гісторыі Беларусі, над якой М.М.Улашчык працаваў у апошнія гады жыцця.

У гэтым жа месяцы ўбачыла свет кніга Р.П.Платонава «Белоруссия, 1941-й: известное и неизвестное» (209 с.), якая выйшла пад грыфам БелНДІДАС і НАРБ. Кніга прысвечана малавядомым старонкам Вялікай Айчынай вайны на тэрыторыі Беларусі. Напісана па матэрыялах НАРБ.

Абедзве кнігі разлічаны на навуковых работнікаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, студэнтаў ВНУ, усіх, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі.

ПАМЯЦІ ТАВАРЫША

А.Л.МАНАЕНКАЎ

5 студзеня 1999 г. памёр беларускі гісторык і архівіст Аляксандр Лявонавіч Манаенкаў. Ён нарадзіўся 18 верасня 1926 г. у в. Нова-Галітава Ізбярдзееўскага раёна (цяпер Пятроўскага раёна) Тамбоўскай вобласці. Удзельнік Вялікай Айчыннай вайны. Да 1955 г. служыў у Савецкай Арміі. У 1960 г. скончыў гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага універсітэта і стаў працаваць намеснікам дырэктара Цэнтральнага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў БССР. У 1961 – 1986 гг. быў навуковым супрацоўнікам Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ.

Аўтар прац па гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, удзельнічаў у складанні зборніка дакументаў «Злачынствы нямецка-фашысцкіх акупантаў у Беларусі. 1941 – 1944» (1963, 2 выд. 1965). Быў кіраўніком аўтарскага калектыву даведніка «Партызанскія фарміраванні Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (чэрвень 1941 – ліпень 1944)» (1983), у якім на падставе архіўных дакументаў раскрыта арганізацыйная будова партызанскіх сіл, прыведзены гісторыя стварэння і развіцця атрадаў, брыгад, злучэнняў, даныя камандзіраў, камісараў і начальнікаў штабоў партызанскіх фарміраванняў, колькасны склад партызанаў. Даведнік з’яўляецца настольнай кнігай для даследчыкаў гісторыі партызанскага руху, архівістаў. Аляксандр Лявонавіч удзельнічаў у стварэнні 8-га, «партызанскага» тома Беларускай савецкай энцыклапедыі, быў навуковым кансультантам 1-га і 5-га тамоў кароткай энцыклапедыі «Беларуская ССР», энцыклапедыі «Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне 1941 – 1945». Ён быў адзін з першых навукоўцаў і архівістаў, хто з канца 1970-х гадоў прыняў чынны ўдзел у распрацоўцы канцэпцыі шматтомнай серыі кніг «Памяць» і ажыццяўленні гэтага унікальнага выдання.

Аляксандр Лявонавіч выдатна ведаў дакументы са збораў былога партархіва, умеў працаваць з імі, выкарыстоўваць дзеля стварэння сапраўднай гісторыі партызанскага руху. Не маючы высокіх навуковых званняў і ступеняў, ён пакінуў пасля сябе не толькі шматлікія працы, але таксама вучняў і наступнікаў.

В.Скалабан

Т.А.ВЕРАБ'ЁВА (ШЧУКІНА)

Вераб'ёва (Шчукіна) Тамара Анатольеўна (17.12.1932, Азербайджанская ССР, Зубаўскі раён, станцыя Аджы-Кабул — 26.01.1999, г. Мінск), гісторык-архівіст, археограф.

Нарадзілася ў сям'і рабочага. Бацька — Шчукін Анатоль Сяргеевіч працаваў машыністам, маці — Лідзія Антонаўна была хатняй гаспадыняй. У 1940 г. пайшла ў школу. У чэрвені 1944 г. пасля вызвалення станцыі Памашная Кіраваградскай вобл. Украінскай ССР ад нямецка-фашыскай акупацыі бацьку накіравалі туды на працу. Разам з ім пераехала і яго сям'я. Там Тамара Анатольеўна пайшла ў 5 клас Памашнанскай чыгуначнай СШ № 19, якую скончыла ў 1950 г.

У 1950 г. паступіла ў Маскоўскі дзяржаўны гісторыка-архіўны інстытут, у якім вучылася да 1955 г. У 1954 г. выйшла замуж за Вераб'ёва Аляксандра Васілевіча, з якім вучылася ў інстытуце. Пасля заканчэння МДГАІ разам з мужам была накіравана на працу ў г. Мінск.

Сваю працоўную дзейнасць Тамара Анатольеўна пачала ў жніўні 1955 г. З гэтага часу і да ліпеня 1959 займала пасаду навуковага супрацоўніка Дзяржаўнага архіва Мінскай вобласці. У ліпені 1959 г. яе пераводзяць на пасаду старшага навуковага супрацоўніка, а ў студзені 1964 г. Тамара Анатольеўна стала загадчыкам аддзела выкарыстання і публікацыі дакументаў Дзяржархіва Мінскай вобл. З пераводам Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва БССР з г. Магілёва ў Мінск у красавіку 1965 г. яе накіроўваюць на працу ў ЦДГА БССР на пасаду загадчыка аддзела выкарыстання і публікацыі дакументаў. У гэты перыяд праявіліся яе здольнасці археографа і ўменне арганізоўваць публікацыйную працу. У сувязі з гэтым у красавіку 1975 г. яе пераводзяць у Галоўнае архіўнае праўленне пры СМ БССР, дзе ўзначальвала навукова-выдавецкі аддзел да ліпеня 1981 г. З ліпеня 1981 і да выхаду на пенсію ў 1988 г. з'яўлялася загадчыкам аддзела арганізацыйна-метадычнага і навукова-даведачнага апарату ГАУ БССР. Са студзеня 1979 — член калегіі ГАУ.

Вераб'ёва Т.А. прымала непасрэдны ўдзел у падрыхтоўцы зборнікаў дакументаў «Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861 — 1862 гг.», «Восстание в Литве и Белоруссии в 1863 — 1864 гг.», «Письма трудящихся Белоруссии В.И.Ленину», «Революционное движение в Белоруссии в 1907 — 1917 гг.», «Кооперативно-колхозное строительство в Белорусской

ССР 1917 — 1927 гг.». З'яўлялася адным з рэдактараў даведнікаў па Дзяржаўнаму архіву Мінскай вобл. і ЦДГА БССР. У час працы загадчыкам навукова-выдавецкага аддзела ГАУ БССР Вераб'ёва Т.А. непасрэдна арганізоўвала і прымала ўдзел у падрыхтоўцы і выданні 15 зборнікаў дакументаў па гісторыі Беларусі дарэвалюцыйнага і савецкага перыяду, сярод якіх: «Революционный авангард молодежи Западной Белоруссии», «Народное образование в БССР 1917 — 1928 гг.», «Мастацтва Савецкай Беларусі 1917 — 1941 гг.», «Восстановление народного хозяйства в БССР 1921 — 1925 гг.». Была адказным складальнікам зборнікаў «Библиотечное дело в БССР 1917 — 1941 гг.», «Развитие социалистического соревнования в БССР 1917 — 1941 гг.» і інш. Акрамя таго, яна друкавалася ў зборніку «Вопросы археографии в БССР».

Вераб'ёва Т.А. актыўна ўдзельнічала ў рабоце Навуковага савета і Метадычнай камісіі ГАУ БССР. Арганіўзовала і прымала ўдзел у навукова-даследчай рабоце архіўных устаноў рэспублікі, накіроўвала яе на вырашэнне праблем археаграфіі, архівазнаўства і дакументазнаўства.

Дзякуючы яе пошукам у архівах у навуковы абарот была ўведзена значная колькасць раней невядомых дакументаў па гісторыі Мінска, эканамічнага становішча беларускіх сялян, рабочых і рамеснікаў у Расійскай імперыі, развіцця адукацыі, культуры, аховы здароўя і інш. тэматыцы. На аснове выяўленых дакументаў яна падрыхтавала і апублікавала ў перыядычным друку сотні артыкулаў, правяла дзесяткі тэле- і радыёперадач.

За добрасумленную працу Тамара Анатольеўна ўзнагароджана ордэнам «Знак Почета» (1981), Граматай Врхоўнага Савета БССР (1972), медалямі «За доблестный труд в ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина» (1970), «Ветеран труда» (1984), знакам «Отличник архивного дела» (1986).

Чалавек высокай культуры, выдатны арганізатар, высокакваліфікаваны спецыяліст, Вераб'ёва Т.А. унесла значны ўклад у развіццё архіўнай справы ў рэспубліцы.

К.У.Вераб'ёва

В.С.ДАВЫДАВА

16 жніўня 2000 г. памерла Вера Сафронаўна Давыдава, беларускі вучоны, кандыдат гістарычных навук (1968), удзельніца партызанскага руху на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Вера Сафронаўна нарадзілася 22 снежня 1918 г. ў в.Шарыпы Гарадоцкага павета Віцебскай губерні (цяпер Мяжанскі сельсавет Гарацоцкага раёна Віцебскай вобласці) у сям'і вясковых настаўнікаў. Беларуска. Член КПСС з 1946 г. Пасля заканчэння сярэдняй школы паступіла ў Маскоўскі гісторыка-архіўны інстытут, які скончыла з адзнакай у 1941 г. па спецыяльнасці гісторык-архівіст.

З ліпеня 1941 г. па ліпень 1942 г. працавала навуковым супрацоўнікам архіўнага аддзела УНКУС па Алтайскім краі ў г. Барнауле. У ліпені 1942 г. накіравана ў распараджэнне БШПД і пасля кароткатэрміновай падрыхтоўкі ў складзе групы падрыўнікоў адпраўлена ў тыл ворага ў Бягомльскі раён. З верасня 1942 г. пры ваенна-аператыўнай групе Барысаўскай партызанскай зоны ў якасці падрыўніка, са жніўня 1942 г. да жніўня 1943 г. палітрук дыверсійна-падрыўнога ўзвода партызанскай брыгады «Жалязняк» Бягомльскага раёна Мінскай вобласці, удзельнічала ў баях па разгроме нямецкіх гарнізонаў. У жніўні 1943 г. у сувязі з цяжкім захворваннем перапраўлена за лінію фронту ў эвакашпіталь на станцыі Моніна Маскоўскай вобласці, дзе лячылася да студзеня 1944 г. Са студзеня да сакавіка 1944 г. старшы навуковы супрацоўнік ЦГАОР СССР у г. Барнауле, у чэрвені 1944 — лютым 1945 г. начальнік Дзяржаўнага архіва Алтайскага краю ў г. Барнауле.

З 1945 г. уся працоўная і навуковая дзейнасць Веры Сафронаўны звязана з Беларуссю.

З сакавіка 1945 г. В.С.Давыдава начальнік філіяла ЦДГА БССР у г. Гродна, са студзеня 1951 г. начальнік арганізацыйна-метадычнага аддзела Архіўнага ўпраўлення МУС БССР, з чэрвеня 1956 г. старшы навуковы супрацоўнік, інструктар, загадчык сектара партыйнага архіва Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ. Са студзеня 1966 г. кіраўнік групы сектара навуковых распрацовак матэрыялаў і афармлення адпаведных дакументаў па партызанскаму руху перыяду Вялікай Айчыннай вайны. З 1 красавіка 1969 г. загадчык сектара па распрацоўцы гісторыі ўсенароднай барацьбы на Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. У 1968 г. абараніла кандыдацкую дысертацыю на тэму «Падпольная партыйная арганізацыя Мінска ў барацьбе супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў у першы перыяд Вялікай

Айчыннай вайны». З 7 жніўня 1974 г. персанальны пенсіянер рэспубліканскага значэння.

Знаходзячыся на заслужаным адпачынку, Вера Сафронаўна працягвала працаваць навуковым супрацоўнікам сацыялагічнай лабараторыі БДУ імя У.І.Леніна да лютага 1989 г.

Вера Сафронаўна грунтоўна вывучала гісторыю партыйнага падполля ў г. Мінску ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Яна прымала ўдзел у напісанні асобных тэкстаў 1-га тома 3-томнай працы «Всенародная борьба против немецко-фашистских захватчиков в Белоруссии в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 — июль 1944). Мн., 1983; адзін са складальнікаў зборніка «Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. Документы и материалы. 1917—1957». Мн., 1957. Т. 1, 2; складальнік зборніка дакументаў «Письма трудящихся Белоруссии В.И.Ленину» (Мн., 1961); прымала ўдзел у выданні зборніка «Революционное движение в Белоруссии. 1905—1907 гг. Документы и материалы». Мн., 1955; адзін з аўтараў кнігі «Наша «Звязда». 1917—1967», Мн., 1968 (у сааўтарстве з С.З.Пачанiным); аўтар артыкула «В битве за Отечество» ў кнізе «Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны». Выпуск первый. Четыре издания. М., 1961—1972; аўтар дакументальных матэрыялаў пра Я.В.Клумава і І.П.Казінца ў шматтомным выданні «Люди легенд. Очерки о партизанах и подпольщиках Героях Советского Союза». М., 1968, 1974; і інш. Падрыхтавала і надрукавала звыш 30 навуковых артыкулаў у БелСЭ.

Узнагароджана двума ордэнамі Айчыннай вайны II ступені, медалямі «За перамогу над Германіяй у Вялікай Айчыннай вайне 1941—1945», «За доблесную працу ў азнаменаванне 100-годдзя з дня нараджэння У.І.Леніна», інш. медалямі; двума Ганаровымі граматамі і Граматай Вярхоўнага Савета БССР.

Светлая памяць пра Веру Сафронаўну назаўсёды застанецца ў сэрцах тых, каму пашчасціла ведаць яе, працаваць з ёю, вырашаць тыя ці іншыя пытанні.

Група таварышаў

НАШЫ АЎТАРЫ

Адамушка Уладзімір Іванавіч, намеснік старшыні Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук.

Анішчанка Яўген Канстанцінавіч, старшы навуковы супрацоўнік аддзела спецыяльных гістарычных навук Інстытута гісторыі НАНБ, кандыдат гістарычных навук.

Валахановіч Анатоль Іосіфавіч, старшы навуковы супрацоўнік рэдакцыйна-выдавецкага аддзела БелНДІДАС.

Вераб’ёва Кацярына Уладзіславаўна, архівіст НАРБ.

Галубовіч Ала Купрыянаўна, дырэктар Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

Гарбачоў Генадзь Леанідавіч, загадчык аддзела аўтаматызаваных архіўных тэхналогій БелНДІДАС.

Груша Алесь Іванавіч, вядучы палеограф Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

Жумар Сяргей Уладзіміравіч, загадчык аддзела архівазнаўства БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

Запартыка Ганна Вячаславаўна, дырэктар Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва.

Карлюкевіч Алесь Мікалаевіч, галоўны рэдактар газеты «Чырвоная змена».

Кісялёў Генадзь Васілевіч, галоўны навуковы супрацоўнік аддзела старажытнасцей і новай літаратуры Інстытута літаратуры НАНБ, доктар філалагічных навук.

Міхальчанка Аляксандр Мікалаевіч, старшыня Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук.

Мушынскі Міхаіл Іосіфавіч, член-карэспандэнт НАНБ, загадчык аддзела выданняў і тэксталогіі Інстытута літаратуры НАНБ, доктар філалагічных навук.

Несцяровіч Юрый Уладзіміравіч, старшы навуковы супрацоўнік аддзела археаграфіі БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

Новікаў Сяргей Яўгенавіч, загадчык кафедры гісторыі і беларусазнаўства Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага універсітэта, кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

Платонаў Расціслаў Пятровіч, намеснік дырэктара БелНДІДАС, доктар гістарычных навук, прафесар.

Ракашэвіч Уладзіслаў Канстанцінавіч, вядучы навуковы супрацоўнік аддзела археаграфіі БелНДІДАС, кандыдат гістарычных навук.

Рыбчонак Сяргей Аляксандравіч, загадчык аддзела інфармацыі, публікацыі і навуковага выкарыстання дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

Свяжынскі Уладзімір Мітрафанавіч, старшы навуковы супрацоўнік аддзела спецыяльных гістарычных навук Інстытута гісторыі НАНБ, кандыдат філалагічных навук.

Селяменеў Вячаслаў Дзмітрыевіч, дырэктар Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, кандыдат гістарычных навук.

Скалабан Віталь Уладзіміравіч, намеснік дырэктара Навукова-асветнага цэнтра імя Ф.Скарыны, кандыдат гістарычных навук.

Спірыдонаў Міхаіл Фёдаравіч, старшы навуковы супрацоўнік аддзела спецыяльных гістарычных навук Інстытута гісторыі НАНБ, кандыдат гістарычных навук.

Тоўсцік Аркадзь Афанасьевіч, галоўны спецыяліст грамадскага аб’яднання «Беларускі фонд культуры», сакратар камісіі «Вяртанне».

Фядосаў Уладзімір Васілевіч, дырэктар БелНДІДАС, кандыдат эканамічных навук.

Шумейка Міхаіл Фёдаравіч, дацэнт кафедры крыніцазнаўства і музеязнаўства Белдзяржуніверсітэта, кандыдат гістарычных навук.

ЗМЕСТ

Навуковае выданне

Беларускі археаграфічны штогоднік
Выпуск 1

Рэдактар У.А.Сарока
Карэктары Т.М.Мальцава, З.Я.Губашына
Камп’ютэрная вёрстка Н.В.Ваўчок

Здадзена ў набор 10.08.2000 г.
Падпісана да друку 25.10.2000 г.
Фармат 60х84 1/16. Друк афс.
Ул.-выд. арк. 18,0. Друк. арк. 17,2.
Тыраж 100 экз. Заказ ....

Беларускі навукова-даследчы інстытут
дакументазнаўства і архіўнай справы.
Ліцэнзія ЛВ № 69 ад 12.11.1997.
Вул. Крапоткіна, 55. 220002, г. Мінск.
Надрукавана на НВС БелНДІДАС.